

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૭૨૬ કિંમત ૨.૦૦ .

ગ્રંથનામ ગામધાની

વર્ગિક

નવયુગ પુસ્તક ભંડારનું ૧૦૪ મું પુસ્તક પ્રકાશન

ગા મ ધણી

[ચાર સુંદર નવલકથાઓનો સંગ્રહ]

—: લેખક :—

ચીમનલાલ મુળજીભાઈ લુહાર

બી. એસ. સી.

‘ દિપમાળા ’ના કર્તા

કિંમત : બે રૂપીઆ

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર

રાજકોટ : [કાઠિયાવાડ]

: પ્રકાશક :

જયતિલાલ રેવાશંકર દોશી

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર

રાજકોટ : કાઠિયા વસ્ત્ર

વિદ્યાપીઠ અધ્યાપક
અમદાવાદ

ગુજરાતી ગોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૭૧૬

: નવયુગ અંથમાળા :

: વર્ષ ૮ મું :

: પુસ્તક ૩ જી :

: લેવાજમ :

[એક હજાર પૃષ્ઠના ત્રણથી ચાર પુસ્તકો]

દેશમાં : અલ્લદેશ : પરદેશ

પાકું પૂરું ૪-૦-૦ ૪-૮-૦ સીલોંગ આદ

[આ અંથની વાર્તાઓના નાટક અને સીનેમા શીલ્પ
રૂપાંતરના સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધિન છે.]

-: મુદ્રક :-

પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૬૦

આ નં ૬ પ્રિન્ટિંગ વર્કસ

મુદ્રક : જાદવજી પીતાંબર ઠક્કર

દેવકરણમેન્સન : મુંબઈ નં. ૨

તથા

પૃષ્ઠ ૧૬૧ થી ૨૦૮ તથા આગળના પાના ૧ થી ૮ સુધી

ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

મુદ્રક : મણીલાલ જગનલાલ શાહ

ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ.

સુમુલ
વાચકને
ઝ પ જી !!

લેખક

Good people all, of every sort,
Give ear unto my song;
And if you find it wondrous short,
It cannot hold you long.

Goldsmith

o o o o o o o

To heirs, unknown, descends the unguarded store
or wonders, heaven-directed, to the poor.

Pope

પ્રેરતાવના

પ્રવૃત્તિ, આજસ કે બેદરકારીનો અતિરેક કહો, કે અક્ષર જગતને અગોચર ખૂણે ભરાઈ બેસવાની અક્ષમ્ય પામરતા કહો,—જે કહો તે—, પરંતુ આ વાર્તાસંગ્રહ મારા પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ “દિપમાળ” પછી કેટલેક વર્ષે બહાર પડે છે. સ્વેચ્છાએ લખવું, અને તે પણ કેવળ ભિર્મિનો જૂથ ઠાલવવા પુરતું જ—પ્રકાશન મંદિરના કાર્યવાહી માનસ થકવનારું, કંટાળો આપે એવું ખરું; છતાં કલમબાજ કલમ ચલાવ્યે જાય છે; એના આહકો એના મનસ્વીપણાને ચલાવી લે છે અને છૂટી છવાઈ તેની કૃતિઓ અંધસ્થ સ્વરૂપે નવજીવન પામે છે.

આ અંધની વાર્તાઓ “ગામધણી” ના શિર્ષક નીચે આવી જ રીતે નવરૂપ ધારણ કરે છે. નલીની પ્રિન્ટરીવાળા શ્રી. ઈશ્વરભાઈ પટેલની મારા પ્રત્યેની અનન્ય મમતાને જ આ સંગ્રહ આભારી છે. ભાઈ ઈશ્વર પટેલનો હું કેટલો ઉપકારવશ છું એનું માપ મારું હૃદય જ જાણે છે. એ મારી રંક કલમને બહુ અપનાવતા લાગે છે.

“ગામધણી”માં મારી ચાર વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાંની પહેલી ત્રણ જુદેજુદે સમયે જુદાજુદા માસિકામાં પ્રથમ પ્રગટ થયેલી; અને ચોથી આ સંગ્રહમાં પહેલી જ વાર પ્રકટ થાય છે.

‘કલંક-શોભા’ બુદ્ધ જમાનાની-પ્રતિહાસના આડંબરમાં રાચતી-સુંદર સ્વરૂપ પામેલી-ચમત્કૃતિ છે. કવિવર ટાગોરની એક સુંદરતમ કલા-ભાવના આસપાસ તે સર્જાયેલી છે અને શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે વિ. સં. ૧૯૯૧ના જોઠ માસના ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રકટ કરેલી. એટલું તો કહીશ જ કે ‘કલંક-શોભા’ થોડીધણી પણ કીર્તિ-શોભા જરૂર પામી ગઈ.

બીજી વાર્તા ‘જીવન-સંધ્યા’ ‘કૌમુદી’માં પ્રકટ થયેલી-જેનું હાઈ મારા ફોલોજીવન સાથે કંઈક અંશે સંકળાયેલું છે. “જીવન-સંધ્યા” રંગ એરંગી સંધ્યાના રંગો પ્રદર્શિત કરતી એક વિરાટ ભાવનાનું અમોઘદર્શન અને કેટલેક અંશે તત્વશીલ બની છે, એમ માનું છું.

ત્રીજી વાર્તા ‘સુખ દુઃખ કર્મના વ્યવહાર’-Truth is stranger than fiction-ને મૂર્ત કરે છે. વર્ષો પહેલા બની ગયેલા કેઈ પ્રસંગની આજે પણ તે ઝાંખી યાદ આપે છે. શ્રી. ચાંપશીભાઈના ‘નવચેતન’માં તે પ્રકટ થયેલી.

ચોથી વાર્તા “ગામધણી” ચરોતરના ગ્રામ્ય જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. તટસ્થ દષ્ટિપાત કે અવલોકન હૈયામાં કેઈ વાર ઉઘ્ર છાપ પાડી દે છે. દ્રવિત અવસ્થામાં ગરીબોના કઢંગા જીવનને ન્યાય અપાવવા એ હૈયું કેટલાં વલખાં મારે છે એ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ “ગામધણી”માં છે. ગ્રામ્યજીવનમાં બેદરકાર સંતોષ હોય છે, તેમ જ ન સમજાય તેવી ગુંગળામણ. બને આપો આપ સર્જાય છે અને પરસ્પર ધર્ષણ પામે છે. કવચિત્ વિરલ તણખા ઝરે છે-ચમકે છે અને બાળે પણ છે. આ વાર્તા તરફ મારો, અને અંથ પ્રકાશકની તરફદારી ખાસ જોઈ શકાય છે; વળી કલાના ત્રાજવે તોળતાં ‘ગામધણી’ રસમય વજન સ્પષ્ટ પામી જાય છે, એટલે એના નામથી આ અંથને ઓળખવો ઉચિત્ માનું છું. આ વાર્તાઓમાં નાનીશી નવલિકાની

કલા કંઈ છે કે નહિ તે નહિ કહું તો ચાલશે. સિદ્ધ હસ્ત નવલિકાકારની એકજ કલા-ભાવના પર સર્જાયેલી કૃતિના ગુણ આમાં નથી. આ વાર્તાઓને નવલિકા કરતાં નાની નવલ કહીએ તો પણ ચાલે. સાક્ષરતા સિદ્ધ કરે એવો નવલિકા અભ્યાસ મારો નથી એ નગ્ન સત્ય છે; છતાં સહગામી ને પૂરોગામી લેખકોનો મારો અભ્યાસ તદ્દન નિર્માત્ર્ય પણ નથી, એટલે સંગતિગુણ જો આ કૃતિઓમાં નજરે ચડે તો મારા વિદ્વાન મિત્રોનો છે, અને દોષ ભારો ભાર મારો છે.

અક્ષમ્ય તો એ છે કે મુકું સુધારણા પણ બરોબર થઈ શક્યું નથી, મારા તો અનેક દોષ છે એટલે એકાદ ક્ષમા કરી મારા તરફ થોડી પણ મમતાભરો દષ્ટિ વાંચક લંબાવશે તો આ ગ્રંથ અર્પણ કરવાનું મારું સૌભાગ્ય જળવાઈ રહેશે !

અંતમાં નવયુગ પુસ્તક ભંડારનો ઉપકાર માનીને અત્રે જ પીરમું છું.

વીલાપારલા
૨૬-૧૨-૪૦

ચીમનલાલ મુળજીભાઈ લુહાર

-----: અનુક્રમ :-----

કલંક શોભા	:	પૃષ્ઠ :	૧ થી ૨૬
જીવન સંખ્યા	:	પૃષ્ઠ :	૩૦ થી ૬૩
સુખદુઃખ કર્મના વ્યવહાર	:	પૃષ્ઠ :	૬૪ થી ૧૬૨
ગામધણી	:	પૃષ્ઠ :	૧૬૩ થી ૨૦૬

અ મા રાં ડિ ટે કટી વ પ્ર કા શ નો

સળગતી ખોપરી	૨-૦-૦
સેતાની લાલસા	૨-૦-૦
લોખંડી પંખે	૨-૦-૦
લોહીની તરસ	૨-૦-૦
જલીમ જમદૂત	૨-૦-૦

આ પાંચે પુસ્તકો સાથે મંગાવનારને ઘેર ખેડાં રૂા. ૫-૦-૦ માં મોકલવામાં આવશે.

જલીમોની જમાત	૧-૦-૦
તોફાની તરુણ	૧-૦-૦
ન્યાયનું ચક્ર	૧-૦-૦
મોતની મૂર્તિ	૧-૦-૦
બેદી જૂતાવળ	૧-૦-૦
સફેદ મહેલ	૧-૦-૦

આ છ પુસ્તકો સાથે મંગાવનારને રૂા. ૩-૦-૦ માં ઘેરખેડાં મોકલવામાં આવશે.

અમારાં જાતિય પ્રશ્નો ચર્ચતાં પુસ્તકો

પરણ્યા પછી ભાગ ૧ છે'	૦-૮-૦
પરણ્યા પછી ભાગ ૨ ને	૧-૪-૦
પરણ્યા પછી ભાગ ૩ ને	૧-૦-૦
પરણ્યા પહેલાં	૧-૮-૦
પ્રેમોપચાર અને આશ્વનો	૧-૮-૦

આ પાંચે પુસ્તકો સાથે લેનારને રૂા. ૫-૦-૦ માં. પોસ્ટેજ માફ.

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ : કાઠિયાવાડ

કલંક—શોભા

“ વિદેહી ! વિદેહી !!! ”

નિશ્ચલ છતાં કંઈક તનમનાટલયાં પગલે ચિત્રાંગદાએ ધૂર મારી ને આમતેમ જોયું.

“ ક્યાં મરી ગઈ, —કોણ જાણે ?! ” ઐશ્વર્યસભી વૈભવન સામગ્રીને પ્રશ્ન પુછી તે પલ્લવર ઊભી—અસ્વસ્થ ને અશાંત કોઈ દિવસ નહિ ને આજે જ—કોણ જાણે શાથી—તેના વદન પર વિષાદની છાયા પથરાઈ હતી. શર છોડતાં તેનાં નયનમાં ન્હોત હાસ્ય કે અશ્રુ; ભય કે વિરહ; હતાં માત્ર નિરાશા અને દુઃખ આનંદ—ચંચલ યૌવનમાં ચમકારા ભારતી તેની મુખરેખાએ કુટીલ થઈ અને તે પાસેના હીંડોળે ખેદી.

બહાર કોઈ હીંડોળ ગાતું હતું; અન્તર્હિત તેની વિડંબનાએ પણ સૂરસંગીતમાં હીંડોળે ચઢી. હીંડોળનું આકર્ષણ કે અંતર વેદનાની વિપુલતા અનુભવતાં તેણે આંખો મીંચી. તાલબદ્ધ મૂલત હીંડોળા પર અપ્સરા સમાધિસ્થ થઈ.

“પાટલીપુત્રનું શું થવા બેઠું છે ?” તે બબડી. “રાત્રી, પ્રભા, ધર્મનાયકો અને મહારથીઓ—બધા જ એની પાછળ ગાંડા થઈ ગયા છે !” તેણે આંખો ઉઘાડી અને તેમાંથી ધુંધવાતા અગ્નિના તણખા ઝર્યાં. મનસિજની કાવ્યમયતા તેમાં બળતી હોય એમ લાગી.

ગતિગર્વથી ભક્ત થયેલાં તેના અવયવો ધ્રુજી ઉઠ્યાં અને તે ઊભી થઈ. વૈર શોધતી સિંહણના ભયંકર આપલ્યથી તે ફરવા લાગી. શુંચવાતી તેજરશ્મિ પ્રસારતાં તેના અલંકારો આખાય ખંડમાં રણકી રહ્યાં.

“લગવાન ! લગવાન !! માફ શું થવા બેઠું છે ?”

“જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું.” કારુણ્યની ભૂતિસમી વિદેહી ખંડના બારણે ઊભી હતી—અવનત મસ્તકે, ને સંકોચાઈ.

ચિત્રાંગદા ચમકી; વિદેહીના સામું જોયું.

વિકસીત તેની દેહલતા પર સ્ખલિત વસ્ત્ર, શિરીષસમા સુકુમાર વદન પર આંસુની માલાઓ, અકથ્ય વેદનાથી કરમાઈ ગયેલી રેખાઓ અને આગાહી ભરી તેની નિરાધારી—આ બધું ભૂતિમંત કરતી પરીચારિકા, કર્મશૂન્ય, ખંડને બારણે ઊભી હતી—શિથિલ ને જડવત. “વિદેહી ! શું થઈ ગયું ?”

ઉત્તરમાં વિદેહી રડી પડી. “આ દિવસ જોતાં પહેલાં માફ મોત નિર્માણ કેમ ન થયું ?”

“વિદેહી ! વિદેહી !!” ચિત્રા નજીક દોડી આવી.

એટલામાં દાદર પર કોઇનો પગરવ સંભળાયો. બન્ને નવચૈવનાઓ ચમકી ને તૃષાતુર, પ્રતિભાસમી, જડવત્ દાદર તરફ જોઇ રહી.

પચ્ચીશેક વર્ષનો, કસાયલા પડછંદ તનુથી ઓપતો, એક દંડ-ધારી બૌદ્ધ ભિક્ષુક ઉપર આંચો. તેના માથે ચકચકીત મુઠો હતો અને લલાટે ભવ્યતા વરી હતી. જ્યોતિર્ભિન્નસમાં તેનાં નયન સ્થિર, નિર્મલ, ને અગમ્ય લાગતાં. પ્રચંડ રેખાઓ સુઢ ને તેજસ્વી હતી. પ્રતિક્ષણે દીપતી તેની સૌંદર્ય શશિ સન્યસ્તના પરિધાનનું અવશુંડન તોડી બહાર આવવા મથતી.

ભિક્ષુક પાટલીપુત્રનો પ્રચંડ મહારથી-આયૂધવિધારક હતો. વિશ્રેષ્ઠો આરંભવા ને આટોપવા એક વખત તેનું નિત્યકર્મ હતાં. કીર્તિકીરિટ વરી ચૂકેલો તે પાટલીપુત્રનો રાજસ્તંભ હતો. તેના ડાબા હાથપર સ્વામિભક્તિ ખાતર પ્રાપ્ત કરેલા ધાનું ચાકું ઓઢેલી ચાદરમાંથી ડોકિયાં કરી રહ્યું હતું. એક વખત તેનો જમણો બાહુ ભીષણ આયૂધો ધારણ કરી ગર્વાન્વિત, નિર્દય થયો હતો-સ્વામિ ને સ્વદેશ ખાતર. અત્યારે, સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે, એ બાહુએ કાળનો દંડ પકડયો હતો. રાજદંડથી કંટાળેલી વિભૂતિએ દિવસોના મંથન પછી ધર્મદંડ ઉપાડયો હતો.

“કોણ રાજપદ્મ! સ્વામિ?! ઓ....ભગવાન!!” ચિત્રાના માથે ભૂમંડલ તૂટી પડ્યું ને તે બેભાન થઇ લોચે પટકાઇ. બીજી પળે વિદેહી ઉપવસ્ત્રમાં આસુંભર્યું મોઢું છુપાવી દાદર ઉતરી ગઇ. કર્મકલાંતની નિવૃત્ત અને વિરાગીની શૂન્ય મનોદશા પામેલો રાજપદ્મ પોતાની નવપરિણિતાને પ્રભાભર્યાં કૂર નયને જોઇ રહ્યો.

ને યૂગ સમી પાંચ પળ વીતી.

*

૨

“ચિત્રાંગદા ! મને માફ નહિ કરે ?” હર્દભર્યા, ખોખરા અવાજે લિલ્લુક પદ્મે ઉચ્ચાર્યું. “નિર્વાણના સર્જકનું આકર્ષણ મને દુઃસહ્ય નીવડ્યું.” શરમાઈ પદ્મે નયન ઢાળ્યાં.

“ને મને ઘાતક નીવડ્યું.” ચિત્રાએ રડી દીધું. “સ્વામિ ! સ્વામિ ! તમારી અર્ધાંગના હું....તમારી જીવન સહચરી.... તમારા ધર્મ અને કર્મની પૂજારિણી—તમારી સહધર્મચારી— ખરેખર, મને તમે ગરહન મારી !” કારુણ્યની ગંગા વહાવતી તે પતિ સામે ધસી આવી, ને હંડના આધારે ઊભા રહેલા તેના પગને વળગી.

“રાજપદ્મ ! આટલા માટે તમે મને પરણ્યા ? ચુંબનની ગાથાઓ મારા અંગેઅંગમાં હજી શું જ રહી છે. મધુરજનીનાં પુષ્પોની સૌરભ હજી આ ખંડમાં પમરી રહી છે ને તમે....તમે.... એહ....આ શું કરી બેઠા ?”

“મોહના ફરી વળેલા ઘેરા જીવાળમાંથી આચાર્યે મને ઉગાર્યો. હું અને તું—એ મોહ જ મનુષ્યને પામર કરે છે, ચિત્રા !”
“....અને એ પામરતામાંથી ઉગરવા તમે દીક્ષા લીધી, નિર્વાણના લક્ષ્ય તથા અને જૌહ્વસંઘના અનુયાયી થયા, કેમ ?” શ્વાસભરને અસ્વસ્થ ચિત્રાએ છેલ્લું આંસુ લૂછ્યું ને ઉન્માદવશ પ્રમાદી મનો-દશા પ્રતિબિમ્બિત કરતી તે ઊભી થઈ ગઈ.

“હા.....હા..... એમ જ.” ગુંચવાઈ રાજપદે ઉત્તર આપ્યો. તેના શબ્દો સ્પષ્ટ, દઢને વેધક હતા. નયનમાં તેજ ને પદવીધરાને સુલલ એવો પ્રતાપ હતો. ચરિતાર્થની શ્રદ્ધાભરી વાણીમાં ભાવનાનાં અમોઘ દર્શન હતાં, છતાં અંતરને કોઈ એક ખૂણે પત્નિને છેતરવાનો તીવ્ર દંશ હતો; પશ્ચાત્તાપનો ઝીણો પરંતુ અસરકારક પ્રભાવ હતો.

રાજપદવી અને ગૃહસ્થાશ્રમની અસ્મિતા તેણે આજથી વર્ચ્ય ગણી હતી. નવજીવનની સમીક્ષા કરતો તે પત્નિનું મોઢું છેલ્લીવાર જોઈ લેવા બેર આવ્યો હતો. દીક્ષા આપનારે ધર્મસૂત્રો ઉચ્ચારી આશીર્વાદ આપ્યા હતા—છતાં આ કૂર માનવી ધર્મચક્ષુમાં પત્નિ હોમીને તેના આશીર્વાચનની ઝંખના કરતો હતો.

“આશિષ આપ, ચિત્રા! મારું આર્ત્ત્રાણુ—મહાત્મત સફળ થાય.”

“આશિષ આપવી એ ધર્મ હવે તમારો છે, નાથ! હું તમારી આશિષ માગું છું. સ્વામિન્! જીવતાં તમારું વૈધવ્ય સેવું તેના કરતાં તમે વિધુર થાઓ એજ અભ્યર્થના છે.”

“ચિત્રા! ચિત્રા!! મને ક્ષમા કર, આ વિશાળ પ્રાસાદ, ચિરાંજિત લક્ષ્મી ને અપરીમેય વૈભવ—આપણું—આજથી તારાં છે. જીવનનિર્વાહ ને આરોગ્યની અનેકવિધ સાંમગ્રી તારા સ્વામિત્વને અર્પણ કરું છું.”

“ચંદ્રિકા વિનાનાં રસપાન શા ખપનાં, નાથ? રસેશ્વર વિનાનાં કુસુમચિત્રિત શમન ને અપ્સરા સમા શણગાર શા ખપનાં,

નાથ? માફ આર્ત્તત્રાણ—મહાવ્રત—મારા રસેશ્વર તમે છો!
પતિદેવ! દીક્ષા વર્ણે; સંસારમાં પાછા વળો.”

“પાછો વળું, ચિત્રા? સંઘનો હું સેવક નિર્માયો; પરકલ્યાણ
માટે જીવનના મોહનાં બલિદાન દીધાં, આચાર્યના પવિત્ર વિશ્વાસને
પાત્ર થયો....દીક્ષા સ્વીકારી....ને....”

“દીક્ષા આપનાર આચાર્ય ધર્મસેવકોના સર્જનમાં પત્નિ-
ઓનાં વીંખાતાં જીવન વીસરી જતા લાગે છે.”

“આક્ષેપ નિરર્થક છે, ચિત્રા!”

“નિરર્થક હશે, પરંતુ અર્થસૂચક છે. સંસારદીક્ષાતું સેવન
એ કલ્યાણમાર્ગ નથી, સ્વામિ? સ્વાર્થ સાધનામાં તમે તમારી
અર્ધાંગના બૂલી ગયા? આપણા સહધર્મચારમાં મારો અધિકાર
પણ વીસરી ગયા, પદ્મ?”

ચિત્રાએ બૂજપાશમાં પકડને જકડી લીધો. તેના માંસલ
સ્નાયુમાં આંગળાં ખોસી દીધાં ને તેજની ધારાઓ છોડતાં નયનો
ઊંચાં કર્યા.

“પદ્મ! મારા સામું જીવો. તમારી પત્નિના આ દેહ અને
યૌવનને નિહાળો. ઉછરી વૈભવમાં; પરણી સંસાર આરંભ્યો
વૈભવમાં; અચરિતાર્થ જેવી અર્ધદગ્ધ હજી ગૃહસ્થાશ્રમને આ
કીનારે ઊભી છું—ઝંખતી ને તૃષાર્ત.....; નથી વિહારકુંભેની
આપણી દીનચર્યા સમાપ્ત થઇ કે ધવલચંદ્રિકામાં જેસી
આરંભેલાં પ્રેમપાન!” આંતરયુદ્ધની વિષમ મેખલાઓમાંથી
છુટવા મથતી ચિત્રા ક્ષણભર હાંફતી ઊભી. તેનાં કાંટી જતાં નસકો-

રામાંથી પ્રસરતો ઉષ્ણવાયુ પદ્મના મનોરાજ્યમાં જ્વાળામુખીના રક્ત માફક બળતો—બાળતો ફરી વળ્યો. “કર્મ અકર્મ જગતને સમજવાની હોંસમાં તમે મારા દેહ અને દીલનું અવસાન કરવા ઊભા થયા છો? શા માટે પદ્મ? દીક્ષા સ્વીકારતી વેળા, પ્રવચન કે ધર્મ સૂત્રોના ગુંજનમાં ચિત્રાંગદાનો નામધ્વનિ કેમ વીસરી ગયા, નાથ?”

વેદનાની વિપુલતામાં પદ્મનું હૃદય વીંખાઈ જતું લાગ્યું. સંસાર ત્યાગી ઊભેલો આ લિશ્કુક, પત્નિના સ્પર્શથી પલ્લવર ધૂણી ઊઠ્યો. એ મીઠાશભર્યા ઝેરની પલો બલવતર કરવી કે તલસી રહેલા રૂપહુતાશનનાં રસચુંબનો સહન કરવા બેાર અપરાધ હતો—વૈરાગ્ય જીવને નિર્માણ કરેલો ને ધર્માચાર્યે ભગવાન બુદ્ધની પ્રતિમા સમક્ષ સ્થાપિત કરેલો; છતાં પદ્મ—લીખણ રાજપદ્મ એ વિષમસુખ સહન કરી રહ્યો.

સુગંધ ભરી લતાગુદમ વનસ્થલીને આલોંગતી જીવન પર્યાપ્ત કરે, એવી પત્નિની સ્થિતિ બેઠા સાહસ કરી બેઠેલા આ પાટલી-પુત્રના સેનાનાયકનું હૃદય દ્રવી ગયું. એક બાબુ નિર્વાણ, બીજી બાબુ લગ્ન સંસ્કારે સ્વીકારેલી સુદર્શના હતી. એક બાબુ સ્વાર્થ સાધનાનો અપરાધ હતો, બીજી બાબુ સંસારયાત્રામાં અનિવાર્ય એવી સંયુક્ત સ્વાર્થ સાધનાની નિર્બલતા હતી. એક બાબુ પડછંદ, કસાયલાં ગાત્રોમાંથી પવિત્ર પ્રતાપ પ્રસારતો લિશ્કુક હતો, બીજી બાબુ ચિરાર્જીત તૃષ્ણાની મૂર્તિ સમી માયાવીની હતી. આ કુત્સીત—પાપભરી જળમાંથી નાસી જવાનું પદ્મને મન થયું. એક વિપલ તેણે પત્નિના અસહ્ય લાલિત્ય ને નયનોમાં શમાવવા ચત્ત કચો:

બહુભરી એ આંખો, રતિનું કામણુ પ્રસારી રહેલું વદન, વિકસેલી સ્નિગ્ધ દેહકલા, શણુગારની આકર્ષક છટા—આ બધું ભસ્મસુપ્ત જીવનના તાર જણાવવા બસ હતું. પ્રભાતે સ્વીકારેલી દીક્ષા, આચાર્ય, ઐશ્વર્ય, નિર્વાણનાં સૂત્રો, મહાત્મા ગૌતમની ઉપદેશ ગાથાઓ—બધું તેને સાંભરી આવ્યું. સંસારનાં રસતત્ત્વો, વૈરાગ્યના ઉચ્ચ ને કડક આદર્શો સાથે અથડાઈ રહ્યાં ને તેમાંથી નાણુખા ઝર્યા. પદ્મ ચમક્યો, વિપત્તિ ચિત્રાના સામું સ્થીર ઐત્સુક્યથી જોઈ રહ્યો. એક મજબૂત આંચકે તેને ભૂજપાશમાં કચરી ચુંબનની એક અમર ગાથા તેના અધરપર આલેખી. પલ્લમાં આ ઐશ્વર્ય ભીખુએ દીક્ષાની પવિત્રતાનો વધ્વંસ કર્યો. ધર્મ નિયમના પ્રતિ-પાદકોએ તેના અપરાધની નોંધ ન લીધી છતાં પદ્મે આત્મદંશના ઝેરથી આર્ત બની એક ચીશ નાંખી. “ચિત્રા! ચિત્રા!” એ હાથ વચ્ચે તેણે મોંદુ છુપાવી દીધું. ચિત્રા! મને જવા દે. તારો ત્યાગ એ જ મારી દીક્ષાની અભ્યર્થના. તારો અને મારો પંથ આજથી ભુલો છે.”

“હા,” ઠરડાતા સ્વરે ચિત્રાએ ઉચ્ચાર્યું; ‘પંથ ભુલો છે, પરંતુ મનસીજે પ્રેરેલી એકતા અભિન્ન છે.”

પદ્મે હાદર તરફ પગલું ઉપાડ્યું.

“નાથ! નાથ!! પાછા વળો. મહાત્માના સંઘમાં તમારી ખોટ નહિ પડે, જ્યારે માફ મંદિર તમારા વિના સૂતું થઈ જશે. નિર્વાણનું અમરત્વ જગત ઝીલશે, પરંતુ મારો સંસાર ધર્મ—સુધાર્પણ તમારા વિના કોણ ઝીલશે? ત્યાગના વિકટ મહાભૂવમાં તમે સેવાની નૌકામાં સફર કરવા સંચરો છો તો રસસાગરની મારી નૌકામાં કોણ વિહાર કરશે?”

ચિત્રા ફરીથી પદ્મને પગે વળગી; તેને શક્યો.

“સ્વામી ! સ્વામી ! કુટુંબ સેવા વિસારી જગત સેવા કરવાનું સાહસ ન આરંભો, નાથ ! તમારે પગે પડી અભ્યર્થના કરું છું કે મને સ્વીકારેલીને ન તરછોડો. મારી ક્ષુદ્રતા, તૃષાર્તતા, નિર્બલતા, એકલતા, નિરાધારી.....સંરક્ષો. ન વિસરો, સ્વામિ ! જગતને ધર્મ શીખવવા બન્યો છે—પરંતુ ધર્મચ્યુત થઈને ! ?”

એક આંચકે પદ્મે ચિત્રાને હડસેલી ને લાકડી ઠોકી ઝપાટાભેર દાઢર ઉતરી ગયો.

“પદ્મ ! પદ્મ !.....નાથ !.....ઓ.....ભગવાન.....!”
ચિત્રા હાથ પછાડી ભોંયે પટકાઈ. તેના કરુણ રૂદનમાં વિચિત્ર સૂર મિશ્રીત કરતો હીંડોળ પુનઃ શરૂ થયો. “પદ્મ ! નિર્વાણ ખાતર તમે તો મને વિધવા બનાવી. જીવન ખાતર હવે હું.....ઓ.....ભગવાન !.....ભગવાન !”

ને તે ઊઠી. આંસુ લુછ્યાં. ઊભી થઈને હીંમત એકઠી કરી.

“વિદેહી ! નિશ્ચલતાથી ચિત્રાએ ખૂમ મારી. આકેંદ કરતી પરિચારીકા આવી.

“ચાલ, રો નહિ. વિદેહી ! થવાનું હતું તે થઈ ગયું. પાટલીપુત્રમાં એક વિપલનો વાસ મને દુઃસહ છે.”

તે સાંજે આથમતી સૂર્યરશ્મિનાં સ્નાન કરી ચિત્રાએ પાટલીપુત્રનો ત્યાગ કર્યો.

૩

ને યુગસમો એક દશકો વહી ગયો.

નિર્વાણની જયગાથાઓ દેશના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ રહી. સંસારી ને વૈરાગી, રાજા ને પ્રજા—બધાં જ—ધર્મભાવનામાં થેલાં થઈ રહ્યાં. મહાત્મા બુદ્ધનાં સૂત્રોનું ગુંજન ઘેરે ઘેર થવા લાગ્યું. રાસરજની કે મધુરજનીમાં, અભિસારીકાને મુખે કે ગુરુ શિષ્યોના પ્રવચનમાં જ્યાં જીવો ત્યાં—સર્વત્ર—દેશભરમાં જીવનની સ્થાપના ધર્મ શિલાપર થઈ રહી. કર્મ એ જ સંસાર, જીવન, સુક્રિત, સર્વસ્વ, મનાઈ રહ્યું. ભારતના ઇતિહાસનો એ જ્વલંત યુગ હતો. મહાત્મા બુદ્ધે દેશના પથપંકને સ્વચ્છ ને નિર્મળ બનાવવાનું પરિભ્રમણ આદર્યું હતું. સેંકડો બૌદ્ધ ભિક્ષુકો એક વિરાટ ધર્મચયાની સફળતા બેવા મંથન કરતા હતા. અનેક વિહારો ને મઠ દેશભરમાં સર્જાતા હતા. નિર્વાણના સુત્રધારને પગલે પગલે દીવ્ય જ્યોતિ શાંત ને નિશ્ચલ પ્રતાપથી પ્રસરી રહી હતી.

“અહીંસા એ જ કર્મ ને ધર્મ. વિશ્વપ્રેમ એ જ સંસાર ને જીવન.” આજે ગંગાતટે ઉતરેલા બૌદ્ધ ભિક્ષુકસંઘના એક નેતાએ સૂત્રો ઉચ્ચાર્યા ને ઉપદેશ સમાપ્ત કર્યો. હજારોની માનવ-મેદની શ્રદ્ધાની પરાધિનતામાં રાચતી વીખરાવા લાગી. થોડીક નગરીના ગર્ભદ્વારમાં અદૃશ્ય થઈ. થોડીક હોડીઓમાં બેસી સામે ફીનારે જવા લાગી.

ઉપદેશક સસ્મિત વીખરાતા ભકતો તરફ કયાંય સુધી જોઈ રહ્યો. વિજયના મઠમાં, કે આત્માભિમાનના થેનમાં તે થોડોક સમય આત્મવિસ્તૃત આસનને ટેકી પડી રહ્યો. સંઘના સહાધ્યાયીઓ

પોતપોતાને કામે આમતેમ વીખરાઈ ગયા. દૂર સાયંકાલની નોખત વાગી ને તે ભાનમાં આંચો. આસપાસ ભેયું. ઓવારો શાંત—લગભગ નિર્જન હતો. થોડે દૂર વૃક્ષ નીચે એક ભિક્ષુક લાકડાં વીણતો દેખાયો.

“ગુપ્ત?”

“આંચો પ્રભુ!”

“આ મહાલય કોનું છે?” ગુપ્તે મહાલય તરફ નજર નાંખી.

“આજ્ઞા હોય તો ખબર કાઢું!”

“જરૂર નથી. દૂર દૂરથી શ્રોતાઓ આવી ઉપદેશ ને દર્શન લઈ ગયાં. પરંતુ મહાલયમાં વસનારનું દર્શન મને થયું નહિ.”

ગુપ્ત હસી પડ્યો ને મહાલય તરફ ભેઈ રહ્યો.

“મને લાગે છે એમાં પ્રણીઓ વસતાં હશે. એમને આપણા ઉપદેશની જરૂર નહિ હોય.” ગુપ્ત ફર્યો ને હાથ ભેડીને ઉભેયું.

“પ્રભુ! રજા હોય તો ભિક્ષા માંગી લાવું ને....ખબર પણ....” ગુપ્તે માથું ખંજવાળ્યું.

“હા જા, થોડીવાર હું પણ સમાધિસ્થ થાઉં.” લાંબી ફલાંગો ભરતો ગુપ્ત મહાલય તરફ ઉપડ્યો ને પક્ષે અધ્યયનની એકાગ્રતામાં આખો મીંચી.

મહાલયના દ્વારમાં પ્રવેશી ગુપ્તે ટેલ નાંખી.

“જય નિર્વાણ! ભીખુની આશિષ!”

“કોણ છે—અત્યારે?” એક સ્ત્રીને તીખો ને કંકશ અવાજ આંચો.

“ભીખુની આશિષ, મહાદેવી?” ગુપ્તે પુનઃ ઉચ્ચાર્યું, કંઈક વ્યંગથી—ને અંદરના ખંડ તરફ દૃષ્ટિ લાંબાવી, હીંડોળાપર બેસી એક સ્ત્રી બીનપર સંગીત રેલવતી હતી. એટલામાં બહારના દાદરથી બીજી રમણી ઉતરી આવી.

“કેનું કામ છે?” કંઈક તીરસ્કારથી રમણીએ એકાએક પુછ્યું. ગુપ્ત ચમક્યો, કંઈક ઝખઝખો પડી ગયો.

“તમારું જ” ગુપ્તે સમયસૂચકતા વાપરી.

“મારું?”

“હા. બૌદ્ધસંઘ તમારા બારણે ઉતર્યો છે. તેનો સત્કાર કરો.”

“હમણાં ઘડી પહેલાં તો સંઘના બે ભીખુઓ અન્ન પાણી લઈ ગયા!”

“ત્યારે હું ત્રીજો.” ને ગુપ્તે પાછુ અંદરના ખંડ તરફ જોયું.

“અંદર શું જીવો છો? જાઓ અહીંથી તમારા જેવા વિરાગીઓથી પ્રભુ બચાવે.

“વિદેહી?” બીન વગાડતી સુદર્શનાએ ખૂમ મારી. “એ શું ગડબડ છે? થોડું કંઈક આપીને એને કાઢ. આજ આખો દિવસ એ લોકોએ જપવા ન દીધા!”

શબ્દપ્રહાર કરતી આ અજ્ઞાન અબલા પર ગુપ્તને ચીઠ ચઢી. તે બોલવા જતો હતો એટલામાં એક પાત્રમાં વિદેહી થોડુંક અન્ન લઈ આવી.

“લ્યો હવે.....ઝોળી ધરો.” સ્પષ્ટ તીરસ્કારથી વિદેહી બોલી.

“શ્રદ્ધા વિનાનું દાન મને વળ્યું છે, રમણી! પ્રભુના ઉપદેશની તમારે જરૂર છે.”

પ્રતાપથી ગુસ્સે થઈ.

“ભીખારીને મદ કેટલો?”

“નિર્વોણની જય, રમણી! પ્રભુના ચર્ચનો સ્પર્શ કરી પાપ નિવારણ કર.”

“જેવા તારા, પ્રભુ! એવા તો કંઈ ગંગાતટે આવી ગયા.”

“શાંત! શાંત!”

ગુસ્સે, ક્રોધે શમાવી શક્યો નહિ. “પ્રભુનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થા, અખળા! ભીક્ષુકનો અભિશાપ તાંડવ જગાડશે!”

સ્થિર ને દૃઢ પગલે ગુસ્સે મહાલયમાંથી બહાર નીકળ્યો. પલ્લવ વિદેહીની વાચા હરાઈ ગઈ. પાત્રને બાબુએ પટકી તે મહાલય બહાર આવી. તીરસ્કારની લાલ સુરખીલયું ‘મોઢું’ વક્ર કરી, તે ગુસ્સે જોઈ રહી, ને પગથીયાં ઉતરી ગુસ્સા પ્રભુને નીરખવા આવી—મદલર ઠસાથી.

*

૪

સમાધિસ્થ બુદ્ધ ગણરાજ પાસે ગુસ્સે આવી બોલો ને હાથ જોડ્યા. “પ્રભુ!” પક્ષે આંખો ઉઘાડી. “મહાલયમાં પ્રાણીઓ વસે છે.” પક્ષના મોઢાપર સ્મિત ફરકયું. આગસ મરડી તે બેઠો થયો ને મહાલયને અનિમિષ નયને જોઈ રહ્યો.

“ખરેખર! આવા મહાલયમાં પ્રાણીઓ જ વસતાં હશે
શુભ!” પદ્મ બબડ્યો. “ઘર આંગણે પવિત્ર ગંગા વહી રહી છે
ને પવિત્રતર એવો ઐશ્વર્યમંદ્ર વસી રહ્યો છે. છતાં મહાલય ભક્તિ
ને સત્કારથી વચિત ભાસે છે!”

“હા, વચિત ભાસે છે.” વિદેહીએ ગર્જના કરી. પદ્મ ને
શુભ ચમક્યા. “જગતને ધર્મ શીખવો તે પહેલાં તમારા આવા
મૂર્ખ શિષ્યોને ધર્મ શીખવો.” તેજસ્વી નયને પદ્મ વિદેહીને જોઈ
રહ્યો. દસ વર્ષમાં વિદેહી બાલક મટી સ્ત્રી થઈ હતી. ગૌરવણી
માદક સુંદરતા, વિકસેલાં અવયવો, લલકભર્યાં આભૂષણો ને આક-
ર્ષક અંગમરોડ એ બધા વચ્ચે મુખરેખાની પરિચિતતા પદ્મ
જોળી રહ્યો.

“શાંત થાઓ દેવી! અમે તો કેવલ લિશ્તુ—સંસારને
સમાજથી વિરક્ત! આપનો પરિચય?”

“પરિચય?” વિદેહી ચમકી, પલકારા મારતા નયને લિશ્તુકને
જોઈ રહી. દશ વર્ષ પહેલાંની વિષમ યાદ લાવી તે ધ્રુજ ઊઠી.

“હું અને મારાં મહાદેવી આ મહાલયમાં વસી બે છીએ.”

“મહાદેવી?”

“હા, અમે પાટલીપુત્રનાં છીએ. તમારા જેવા એક લિશ્તુકે
અમારી મહાદેવીને જીવતાં માર્યાં.” પદ્મના માથે વીજળી પડી.

“તમારું નામ શું?”

“વિદેહી. મહાદેવીનું ચિત્રાંગદા!”

“ચિત્રાંગદા! ચિત્રાંગદા! !.....” પદ્મને ગળે ડૂબા ભરાયો. તેણે ઉધરસ ખાધી. કેાઈ ગુપ્ત વેદનામાં તેનું આખું શરીર જકડાઈ જતું લાગ્યું.

“થોડું જલ આપ, ગુપ્ત !” પદ્મે પાણી પીધું ને ગુપ્ત તરફ ફર્યો.

“ગુપ્ત! થાકયો હોઈશ, વત્સ! આરામ કર.”

“પ્રભુની આજ્ઞા.” નમન કરી ગુપ્તે રજા લીધી. પદ્મ તેની પાછળ જોઈ રહ્યો. વિદેહીને ગુપ્તના પ્રભુની આ સ્થિતિ વિચિત્ર લાગી.

“વિદેહી! મહાદેવી અહીં શું કરે છે?”

“એ તો મળો ત્યારે ખબર પડે,” વિદેહી હસતાં હસતાં બોલી. “પ્રાણીઓ શું કરતાં હશે?” પદ્મના મોઢા પર આછું સ્મિત ફરકી ઊઠ્યું.

“મારે એમને મળવું હોય તો.....”

“એ વાત કરશો જ નહિ. મહાદેવી લિશ્તુકને જોતાં જ લલૂકી ઊઠે છે.”

“એમ?” પદ્મ જરાક હસ્યો.

“વિદેહી! મહાદેવીને કહેશો કે બૌદ્ધસંઘનો ગણરાજ પદ્મ એમને આજ રાતના મળશે.”

“તમે....કેાણ પદ્મ?”

“હા” પદ્મે નીચું જોયું. “ગત જીવનનો રાજપદ્મ!”

“શબપદ્મ! હે ! ઓ ભગવાન !!” વિદેહી ભાન ભૂલી,
બખડીને ઝપાટાભેર મહાલય તરફ દોડી ગઈ.

*

૫

કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ વ્યાપતી હતી. આકાશમાં તારાઓ
ટગમગતા હતા. ગંગાતટ શાંત નિરવ થતો હતો. આસપાસ
ભિખુઓ દિવસનો થાક ઉતારતા નિદ્રાધીન હતા. સામે
કિનારેથી પવનનો સુસવાટો ગાત્ર ઠંડા કરી નાંખે એવો પુંકાયો
ને આસનશૈયા પરથી પદ્મ ઊઠ્યો. મહાલયને પલ્લભર તે બેઠો રહ્યો.

“ચિત્રાંગદા !” તિરસ્કારની નિરાધારીમાં પદ્મ હસ્યો, ને
ઉપવસ્ત્રને વ્યવસ્થિત કરી ઓઢ્યું.

આકાશ તરફ બેઠો રાત્રિનો પ્રહર તપાસ્યો ને દંડ લઈ પદ્મે
ચાલવા માંડ્યું.

સામે થોડે દૂર વિદેહી ઊભી હતી. ઊંઘતા ગણો વચ્ચે
અધારામાં માર્ગ શોધતા બંને મહાલય તરફ ગયા.

*

૬

મહાલયના આતિથિખંડમાં એક મદભર માનુની ઊભી
હતી. તેના એક હાથમાં ચાંદીની કૂલછાબ હતી. બીજા હાથની
મૂઠીમાં થોડાં પુષ્પો હતાં. નીલવર્ણ સ્ફટિક પર થોડાં પુષ્પો બેઠર-
કારીમાં તેણે વેચ્યાં ને ગજરાજના કુંભસ્થલમાં ખોસેલો અગરબ-
ત્તીનો ઝૂંડો સળગાવ્યો.

આસન પર પડેલું ચંપાનું એક તાળું પુષ્પ કાનની લટમાં ખોસ્તું ને આરિસામાં દેહ નીરખી આભૂષણ ને મેખલા વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યાં. કેડ પર હાથ ટેકવી, દિલજીત અંગમરોડમાં તે પલ્લવર ઉભી. નસકોરાં પુલાવી તેણે મ્હાસ ખેંચ્યો ને પમરી રહેલી સુવાસથી આખું શરીર ભરી દીધું. તનમનાટભર્યાં તેનાં નયનોમાં ખંડની દીપરશ્મિએ નૃત્ય આરંભ્યું.

“મહાદેવી!” વિદેહીએ બારણું ખડખડાવ્યું.

“કોણ વિદેહી?” દ્વાર તરફ ચિત્રા દોડી. “પ્રભુ આવ્યા?”

“હા.” દ્વાર ઊઘડ્યું. સામે ઉભેલા બિશ્નુકને જોઈ ચિત્રા પલ્લવર ડઘાઈ ગઈ. નિશ્ચલ પગલે બિશ્નુક ખંડમાં આવ્યો ને આસપાસ જોયું.

“વિદેહી! દ્વાર ખંધ કર; કોઈને આવવા દેતી નહિ.”

વિદેહીએ દ્વાર વાસ્તું ને ચિત્રા ફરી.

“બિરાજો....પદ્મ!....પ્રભુ!” અર્ધસૂચક એક તીવ્ર દૃષ્ટિપાત કરી પદ્મ આસન પર જોઠો ને ખંડની શોભા અવલોકવા લાગ્યો. અગરબત્તીનો ગુચ્છ સુંઘતી માનુની તૃષાર્તનયનોમાં આ બિશ્નુકને કેદ કરવા મથી રહી.

“દશ વર્ષે આપણે ફરી મળ્યાં!” આસન પર ખેસતાં ચિત્રાએ વાત ઉપાડી.

“હા....એમ જ.” જાનમાં આવ્યો હોય તેમ પદ્મ કંઈક કઠંગી રીતે બોલ્યો. “એમ જ કહોને, વિધિએ આપણું મિલન સંજયું!”

“વિધિએ ?” ચિત્રા હસી ને ખંડની છત તરફ જોઈ રહી.
 “દશ વર્ષમાં વિધિએ આપણાં જીવન કેટલાંક અદ્ભૂત બનાવી દીધાં ?”

“ચિત્રાંગદા! તમે અહીં ક્યાંથી ?” ભિશ્મુકે કંઈક સખ્તાઈથી પૂછ્યું. ચિત્રાની વિચારમાલા તૂટી. તેણે કંઈક આશ્ચર્યથી પદ્મ સામું જોયું. ઉપધાન પર હાથની કોણી ટેકવી પદ્મના પ્રશ્નનો જોદ કળવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો.

“આપ અહીં ક્યાંથી, એ તો કહો પહેલાં ?”

“હું ? બૌદ્ધગણને પરિભ્રમણ કરવાનું જ હોય. મહાદેવી ! આજે અહીં, કાલે બીજે; પ્રકૃતિનો ખોળો અમારું નિવાસસ્થાન.”

“વિદેહીએ કહ્યું : આપ મને મળવા માગતા હતા !” પુષ્પ રમાડતાં બેઠરકારીથી ચિત્રાએ પૂછ્યું.

“હા. તમારે આંગણે બૌદ્ધસંઘ આવી પડ્યો છે, છતાં નથી તેને સત્કારવા આપે ઔદાર્ય દાખવ્યું કે નથી તેનો ઉપદેશ સાંભળવાની ભક્તિ બતાવી.”

ચિત્રા બેઠી થઈ ને હાથમાંનું પુષ્પ કચરી નાખ્યું.

“કપકો આપો છો કે શિખામણ, ગણરાજ ?”

“બંને મહાદેવી !” સ્પષ્ટ ને સચોટતાથી પદ્મ જોડ્યો.
 “રાજભુવન જેવો આ મહાલય; અને યુગની લક્ષ્મી જેવાં તેમાં વસતાં તમે, ગૌતમબુદ્ધના ભિશ્મુકોની અવગણના કરો છો ? નિર્વાણના ઉપદેશકોનાં ધર્મવચનો નહિ સાંભળવાનું તમે મહાવ્રત લીધું હોય એમ લાગે છે !”

“હા.” ચિત્રા આસન પરથી ઊઠી. સામે આવી, ઠસ્સાથી ઉભી.

“ગણુરાજ પદ્મ ! તમે માનો છો આ મહાલયમાં પ્રાણીઓ વસે છે, નહિ ? હું એમ કહું છું કે મારે આંગણે આજે પ્રાણીઓ આવી વસ્યાં છે: નથી જેમને સૌન્દર્ય, સંગીત ને સુદર્શનની પરખ; કે નથી જેમને આ જીવનના અમરકાંક્ષિત આનંદોની.....”

“બસ કરો, ચિત્રાંગદા !” પદ્મ ઉભો થઈ ગયો. ગૌતમ-બુદ્ધનો હું ધર્માચારી—ને પ્રતાપી એના સંઘનું તમે અપમાન કરો છો ?”

“ગૌતમબુદ્ધે....અને એમના સંઘે મારું શું કબ્યાણુ કર્યું છે, પદ્મ ? ઉછરતા સ્ત્રીજીવનની મારી દોલત એણે ઝૂંટવી લીધી. દેવો ઇર્ષ્યા કરે એવા સહજીવનને એણે છુંદી નાખ્યું. રાજપદ્મની સૌભાગ્યલક્ષ્મીસમી ચિત્રાંગદાને અકાલે વિધવા બનાવી.” અપૂર્વ અંગમરોડનું દર્શન કરાવતી ચિત્રા પદ્મની વધારે નજીક આવી. સ્તનપ્રદેશ પર પથરાયેલી મોતીની માળા સાથે કેલી કરતાં તેનાં આંગળાં મણુકામાં ગુંચવાઈ રહ્યાં. પદ્મ નખશીખ આ રૂપરૂપના અવતારને નીરખી રહ્યો. દીપમાલમાં ગુંચવાતી અલંકારરશ્મિઓમાં તેની આંખો અંજાઈ ગઈ. કુસુમચિત્રિત તેનો કેશકલાપ, લાલીમાલર્યા અધર, હાંફતી છાતી, આછાં પરિધાનમાંથી ડોકિયાં કરવા મથતા પરિપક્વ સ્તન, કટી ભાગે રણુકતી મેખલાઓ, અને રસ ઝરતા પ્રૌઢ અંગમાંથી પ્રસરતી ચંદન ને કેસરની મહેક—પદ્મ મહામહેનતે બધું સહન કરી શક્યો. દશ વર્ષ પછી ચિત્રાને આવી જોવા વારો આવશે એ તેની કલ્પના બહાર હતું. પ્રતાપનું અમોઘ શર નયનમાંથી છોડી પદ્મે વાચા પ્રાપ્ત કરી.

“ચિત્રાંગદા! આ રસસામગ્રી, આ અપૂર્વ વૈભવ—આ ઇન્દ્રભુવન—બધું તમારા વૈધવ્યની શોભા હશે, નહિ? ચિત્રાંગદા! પાટલીપુત્રનો નિવાસ છોડી તમે અહીં કેમ વસ્યાં છો?” ચિત્રા હસી પડી. નિરંકુશ અને ક્ષોભ વિના.

“કેમ વસ્યાં છો? પદ્મ! પૂછવાનો અધિકાર તમારો નથી.”

“ધર્મશાસકને લોકજીવનના ધર્મ ને નીતિ જોવાનો—રક્ષવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે.”

“જેને મારું ઓજીવન અધોગતિની નૌકામાં પધરાવતાં દયા ન આવી એને હવે મારું આ જીવન જોવાનો અધિકાર હોઈ શકે, પદ્મ? તમારે ને મારે સંબંધ શું? તમે સંસારત્યાગી, પરકલ્યાણનો શંખ કૂંકનાર તપસ્વી છો. હું સંસારની રાગી, આત્માનંદની ચિરદાસ, રસવિભૂતિઓમાં મહાલતી સુદર્શના છું. તમે નિર્વાણની જ્યોતિ વધારવા મથો છો, હું મારા જીવનને જગતના અનેક આનંદોથી ઓપવા મથું છું. તમે ઐશ્વર્યની વિભૂતિ છો, હું સમાજની વિભૂતિ છું. ભ્રોતાઓને તમે ઉપદેશથી રીઝવો છો, હું અભ્યર્થનાથી રીઝવું છું. તમે પણ હિમશીર્ષુ હૈયાંને ઉત્તેજીત કરી ધર્મપથે વાળો છો, હું પણ હિમશીર્ષુ હૈયાંને ઉત્તેજીત કરી હુઃખ ભુલાવે એવા રસપથે વાળું છું.”

“શાંત! શાંત!” પદ્મે કાન પર હાથ દીધા. “ઓ પ્રભુ!” ને મોઢું જે હાથ વચ્ચે છૂપાવી દીધું. “ચિત્રા! તું અભિસારિકા! ઓ.....ભગવાન!”

“હવે પશ્ચાત્તાપ કરો છો પદ્મ? મારા અપ્રતિમ લાલિત્યને યોગવવા કે રક્ષવા તમારો ધર્મ હતો ત્યારે તમે ત્યાગ કર્યો—

હંધાહીણુ, ઘાતકી રીતે. ખરે જ ! નિર્દય પદ્મ ! તમે મારા આત્માનું તે પળે અવસાન કર્યું. પરંતુ દેહનું શું ? એક પુરુષે મારા આત્મા ને દેહની અવગણના કરી, આજે હું સ્ત્રીમત્ત પુરુષ જાતિના આત્મા ને દેહનું લિલામ કરી રહી છું !” ચિત્રા અત્યંત બેદરકારીથી પદ્મ પાસે આવી ને તેના ખભે હાથ મૂક્યો.

“ પદ્મ ! હું ને તમે—તારક બેલડીના વિખુટા તારક ! તમે નિર્વાણના સેનાનાયક—ઐદ્ધસંઘની ધર્મ—શોભા છો; હું તૃષાર્ત ને કર્મકલાંત, મહારાજ ને મહારથીઓ, ધનવાનો ને રાજકર્મ-ચારીઓની કલંક—શોભા છું. જગતમાં તમારો ધર્મ અમર રહેશે; તૃપ્ત કરેલાં હૈયામાં મારી કલંક—શોભા અમર રહી જશે.” પદ્મ રડી પડ્યો. વિષમ સત્યનું પરિણામ પચાવવા તે અશક્ત થઇ ગયો,

“ કલંક—શોભા ? ચિત્રા, તું મારા જીવનની અદ્વિતીય કલંક—શોભા સમી બની છું.....નહોતી ખબર કે ધર્મ પાછળ અલિહાન આપતાં આ પરિણામશે ? નહોતી ખબર કે તારો સંસાર ધૂળ કરી જતાં મારાં સન્યસ્ત જીવનમાં આ કૂર—નિર્લજ્જતાના આવરણમાં લપેટી લે એવી પલ્લ આવશે. ચિત્રા ! ક્ષમા કર ! મને હંડી લે.....,પરંતુ આ જીવનચર્યાનો ત્યાગ કર.”

“ ત્યાગ કર ? ને હવે ? જ્યારે આખું નગર મારી પાછળ ચેલું થઇ ફરે છે, ત્યારે ? શ્રોતાઓ તમારો ઉપદેશ સાંભળી થાક ઉતારવા મને શોધે છે. પ્રવચન સાંભળી, મૂઢ ને ગંભીર બની જઇ, આ મહાલયમાં પ્રવેશે છે. જાય છે ત્યારે આનંદ ને હિસાહની આનંદરશ્મિ તેમની મુખરેખાઓ પર નૃત્ય કરે છે !”

“બસ કર! એ કૂર માયાવિની!” હાથની મુઠ્ઠી ઉગામી પદ્મ ખરાડયો. “અનીતિના મહાભૂવમાં કેટલાને ઘસડી જઈશ? દશ વર્ષથી આ પાપચર્યા આરંભી છે છતાં ધરાતી નથી? એકના અપરાધ ખાતર શા માટે જનતાનું પતન કરે છે?” પદ્મ તેને ઘૂંટણે પડયો ને તેના પગ બન્ને હાથ વચ્ચે પકડી કરગરી રહ્યો.

“ચિત્રા!....હું રાજપદ્મ! મારા અપરાધની શિક્ષા માંગું છું. લે....મારી હિંસા કર, પરંતુ દેશની લક્ષ્મીસમી ઉછરતી જનતાના બલ ને ઐશ્વર્યનો વિધ્વંસ ન કર.”

ચિત્રાંગદાનું હૃદય ચીરાઈ જતું લાગ્યું. જાણે અજાણે, સ્નેહ કે તિરસ્કારમાં પદ્મના સ્વચ્છ ને ચમકતા માથા પર તેનો હાથ ફરી રહ્યો. કઠણ, હૈયાં પીગળાવે એવા લાલિત્ય મંડિત વદન પર આંસુની માલા ઉઢીલી. એટલામાં વિદેહીએ ખારણું ઠોક્યું. બન્ને ચમક્યાં. પરંતુ પદ્મમાં ઊઠવાની શક્તિ નહોતી. દશ વર્ષ પછી પ્રાપ્ત થયેલા પતિસ્પર્શની મીઠી વેદના તરછોડવા ચિત્રા નિર્બલ બની ગઈ. એટલામાં ખારણું એક મજબુત કડાકે ઊઘડી ગયું, ને તેમાં એક શક પ્રચંડ યોદ્ધો પ્રવેશ્યો. લોહી થંભાવી દે એવું દૃશ્ય જોઈ યોદ્ધો ખમચાયો.

માયાવિની ચિત્રાને ઘૂંટણે એક લિશ્કુક? રાગીના પાદ ચુંબન કરતો વિરાગી? ધરતી રસાતળ જાય એવું દૃશ્ય જોઈ યોદ્ધો અત્યંત ક્રોધમાં ખરાડયો:

“ચિત્રા! આ શું? કમજાત!”

“નાગ! જા....આજે નહિ. આજે મારા જીવનની અમૂલ્ય પલ છે!”

“હતભાગી સ્ત્રી! આખરે જૌદ બિશ્નુકને પણ છોડતી નથી?” કહીને ચોદો નજીક આવ્યો. એક આંચકે એણે પગને હડસેલી દર ફેંક્યો ને ખડ્ગ ઉગાર્યું.

“ખુદ્દ ભગવાનના સંઘને તમે લજવો છો, પાપાત્મા!”

પગ લાકડીને ટેકે ઊભો થયો ને ડારતી—પરંતુ અમીભરી આંખે જોઈ રહ્યો.

“કોણ પગ પ્રભુ?” બિશ્નુકને ઓળખી નાગ ડઘાઈ ગયો.

“કલ્યાણ વત્સ! એમાં તારો અપરાધ નથી. ખડ્ગ ચલાવી આ સ્થૂલ દેહનો અંત આણ્યો હોત તો ભવેભવ ઉપકારવશ રહેત.”

“ક્ષમા પ્રભુ! ક્ષમા!! આ શું બોલો છો? તમે તો મહા ગણરાજ! મારે હાથે મોત માગો છો?” અત્યંત હોભમાં ચોધ્યો નમી પડ્યો.

“હા, મોત માગું છું. કેટલીક વાર મોત જ જીવનની વેદનાનો અનંત અંત હોય છે, ભાઈ!”

“સંસારને તમે મરેલા જેવા-વિરક્ત છો-છતાં જનતાના કલ્યાણની ધુંસરી તમે તમારી ઝોળીમાં સાચવો છો. તમારા મર્ત્ય જીવનમાં પણ કેટલી અમર જ્યોતિ છે દેવ?”

“ભાઈ, તું અજ્ઞાન છે. દશ વર્ષના ત્યાગજીવનમાં આ પલ મને પહેલી છે. ગંગા તટે વિહાર આંધવાની લીખ માગવા

અહીં આંચો હતો ને શું જોઈ છું? રૂપહુતાશનસમી-પાપતૃષ્ણા પ્રદિપ્ત કરતી આ માયા! મારા ને તારા જીવનની કલંક-શોભા!”

“કલંક-શોભા?” નાગ આશ્ચર્યમાં ચિત્રા તરફ ફર્યો.

“હા, કલંક-શોભા! નાગ! ચિત્રાંગદા ગત જીવનની મારી ભાર્યા છે!” પદ્મ લાકડીને ટેકે ઊભો રહી નીચું જોઈ રહ્યો.

નાગના માથે વીજળી પડી. તેણે ખડ્ગ દૂર ફેંકી દીધું ને પદ્મને ચરણે પડ્યો.

“પદ્મ પ્રભુ! મને ક્ષમા કરો....મને ખચાવો....દેવ! લગવાન! મને અલિશાપ આપો....હું પાપી અધમ છું!”

“નાગ!” સ્નેહાદ્ર્વિતાથી પદ્મે ઉચ્ચાળ્યું. “પશ્ચાત્તાપ એ જ ક્ષમા. ઐશ્વર્ય જનતાનું પાપનિવારણ કરવા રાતદિવસ મથું છું. લગવાનની ગાથાઓ અમર કરવાની હોંસે ભારતનું પર્યટન કરું છું. ત્યાં લગવાનની ભૂમિમાં જ આ પાપવ્યવસાય! આ અધમ આચાર!” નાગ પદ્મને પગે બાજી પડ્યો ને પદ્મની ચાદર આંસુઓથી ભીની કરી. “ભાઈ! ઊઠ! આવાં મોહજીવનો જ દેશની લક્ષ્મી ને ખલ હરે છે. દુશ્મનોની હિંસા કરવા આપણે આયુધો ઉપાડીએ છીએ, છતાં ઘરમાં વસતા દુશ્મનોને સુધારવાનું આપણે વીસરી જઈએ છીએ.”

નાગને પદ્મે ઉઠાડ્યો. બિચારામાં ઊંચું જોવાની શક્તિ નહોતી.

“શરમા નહિ. નાગ! પાપ કર્યા પછી જ પુણ્યમાર્ગની કિંમત સમજાય છે.” તેનો ખભો ધાબડી પકો ચિત્રા તરફ નજર નાંખી.

“ચિત્રાંગદા! ગંગાતટે એક વિહાર સંઘ માગે છે. શ્રદ્ધા હોય તો લિલ્લુકની ઝોળીમાં દાન આપશો!”

ગંભીર ને તેજસ્વી નયનો ઢાળી પદ્મ ખારણા તરફ વળ્યો. ચિત્રાંગદાએ તેનો હાથ પકડ્યો.

“પદ્મ-પ્રભુ!”

“કેમ?” પદ્મ ખંચાયો.

“ક્યાં જાઓ છો? મહાલય પ્રભુનું છે.”

“મારું સ્થાન સંઘમાં, મહાદેવિ!”

“મને તમારી સાથે લઈ જાઓ.”

“સાથે લઈ જાઉં? સંઘમાં? ચિત્રાંગદા! ધર્મનાં અમૂલ્ય રત્નો વચ્ચે તમારો વાસ? સંભવી શકે જ નહિ.”

“તમે અહીં વાસ કરો પ્રભુ! તમારી સેવાની દુર્લભતાને યોગ્ય મને થવા દો.”

“ચિત્રાંગદા! ગણરાજ પદ્મ પોતાની પ્રતિષ્ઠા ને પવિત્રતાની કિંમત આ રીતે ન જ આપી શકે. પહેલાં મનુષ્યત્વ કેળવો, ધર્મસેવાને યોગ્ય વિદુષી થાઓ. એ ધન્યપણે હું જરૂર તમારો સ્વીકાર કરીશ.”

પદ્મ કલ્યાણુ ઇચ્છી ખંડખહાર ગયો. પ્રભુનો ચણુરૂપશ ચૂમી ચિત્રાંગદા ભોંયે રાતી પડી રહી. દૂર ઊભેલો નાગ દિગ્મૂઢ બની વિધિના તરંગી સંજોગસર્જનનો ખ્યાલ કરી રહ્યો. ખડગ ઉપાડી મ્યાન બંધ કરતાં તે બોલ્યો:

“ચિત્રાંગદા! તારા જેવી શક્તિશાળી સ્ત્રી ધર્મસેવા ખાતર જીવન અર્પે તો જનતાનો દુર્ગ અજીત ને અલેદ્ય બની જાય.”

બીજે દિવસે સવારે બૌદ્ધસંઘે ગંગાતટ છોડી પૂર્વ તરફ પ્રયાણુ આદ્યું.

*

૭

અને અનેક દિવસો વહી ગયા. ચિત્રાંગદાની મનોદશામાં પણ યુગના અનુભવો વહી ગયા. જીવન પર તિરસ્કાર, ધૃણુ આવી ગયાં. આહિંસા, નિર્વાણુ, પદ્મ એ બધાનું રાતદિવસ તે ધ્યાન કરી રહી. સંગીતના સાજ અસ્તવ્યસ્ત વગાડનારની પ્રતિક્ષા કરતા ખંડને ખૂણે પડ્યા હતા. સુવાસની ફેરમો ઊડતી દિવસોથી બંધ થઈ હતી. ન કોઈનો ચિત્રા સત્કાર કરતી કે મળતી. મહાપરિવર્તનમાં તેનું જીવન હર પલે જકડાતું જતું હતું.

આજ કેટલાક દિવસથી તે રોગગ્રસ્ત શૈય્યાવશ પડી હતી. ધન્વતરી જેનું ઔષધ આપતાં શરમાય એવો ભયંકર રોગ તેને લાગુ પડ્યો હતો. એટલામાં બહારથી વિદેહી આવી કામે વળગી.

“વિદેહી! આખો દિવસ થું સાફસૂફ કર્યા કરે છે? પેલા સાજ વેચી નહિ દીધા? ને જો નાગને કહી આવ, મહાલય

ખરીદનાર કોઈ નહિ મળે તો તેને હું સળગાવી મૂકીશ.” બોલતાં બોલતાં ચિત્રા અટકી ને લવવા લાગી.

“ પક્ષ....પક્ષ....! નિર્વાણની જય! મારા ગણુરાજ! મારા પ્રભુ!” આરામ કરો મહાદેવી! ચિત્ત સ્વસ્થ રાખો.” આર્દ્રતાથી વિદેહીએ તેનાં વસ્ત્ર સમાર્યાં

“ હવે તો મારો આરામ મોત કે પક્ષ! બ....બ....નાગને જલદી કહી આવ. ગણુરાજ પધારે તે પહેલાં મારે વિહાર તૈયાર કરવાનો છે.”

વિદેહી હાથમાંનું કામ છોડી નાગને મળવા ચાલી ગઇ.

*

*

*

જોતજોતાંમાં મહાલયની ભસ્મ ઉપર સફેદ સ્ફટિકનો પવિત્ર જ્યોતિ પ્રસારતો ઐશ્વર્ય વિહાર શોભી રહ્યો. તેના આંગણમાં, એક ખૂણે, સ્વચ્છ છતાં દરિદ્ર જેવી લાગતી એક સ્ત્રી પડી હતી. આવતા જતા હબરો લોકો વિહાર જોવા ઊભા રહેતા ને બધા જ ફાવે એવી ટીકા કરીને ચાલી જતા. આખો વિહાર એક વિશદ કલા-કલ્પનાથી અલંકૃત હતો, પરંતુ આ સ્ત્રી તો આંગણને ખૂણે પડી રહેતી. તેના વસ્ત્રો ફાટેલા ચીથરા જેવાં હતાં. લોકો તેને જોઈ હસતા. તે દરેકને પૂછતી કે “પક્ષ ગણુરાજનો સંઘ ક્યારે પધારશે?” તિરસ્કારેલા જીવનનું કલંક કોઈ ધૃણાજનક શોભારૂપે આખે શરીરે પ્રકટી ઊઠ્યું હતું. લોહી ને પડ્ડની દુર્ગંધમાં તે કલુષિત જીવન વીતાવી રહી હતી. હબરો જેના અુખદર્શનની કિંમત આપતા, તે કિંમત લઈને પણ તેની સેવા કરવા તત્પર નહોતા.

જે લોકો એના રત્નચુંબને સ્વિકારવા મરતાં, જેનું સંગીત સાંભળવા શરતે ચઢતા, એ લોકો એને આ અવસ્થામાં ગાંડી ગણી કાઢતાં. નાગ પશુ એને ગાંડી કહેતો. કૌણ ગાંડું છે એનો વિચાર રાતદિવસ ચિત્રાંગદા કર્યા કરતી. પરંતુ વિચારમાલા તો રોજ કર્યાજ કરતી—અનંત ને અસ્ખલિત.

એટલામાં દૂર કોલાહલ થતો સંભળાયો. ને તે વેદના વિસારી ચડપ ઊઠી. આંગણામાં આમતેમ દોડવા લાગી—ઝેખા-કળી ને વિહ્વલ. ગણુરાજ પદ્મનો સંઘ અદ્ય સમયમાં વિહાર આગળ આવી પહોંચ્યો. અગ્રભાગે હાથમાં દંડ પકડી પદ્મ પ્રભાવથી ચાલતો દેખાયો. ચિત્રા આનંદમાં નાચી રહી.

“નિર્વાણનો જય! નિર્વાણનો જય!! પદ્મ-પ્રભુનો જય!!”

ચિત્રાએ સત્કારનો નાદ કર્યો.

ને તે વેદનામાં શક્તિહીણ થઇ લોંચે પટકાઇ. પદ્મપ્રભુ આસે દોડી આવ્યા. ચિત્રાને જોઇ તેને કમકમમાં આવી ગયાં.

“પ્રભુ! પ્રભુ! દૂર રહો....હું રોગી છું, મને સ્પર્શ ન કરશો. દૂરથી નિરખવા ને તિરસ્કારવા યોગ્ય બનેલી હું કલંક-શોભા છું!”

પદ્મે તેને હાથમાં ઉપાડી—છાતી સરસી ચાંપી;—અત્યંત પ્રેમથી.

“ચિત્રા! જગત જેને તિરસ્કારે એને ઐશ્વર્ય અપનાવે છે. મહાદેવી! આજથી હું તમારી સેવા ને સહચારનો સહર્ષ સ્વીકાર કરું છું.”

“ મહાપ્રભુ ! સ્વીકારો આ વિહાર—ચિત્રાંગદા યુદ્ધભગ-
વાનને સમર્પે છે !” પદ્મ વિહાર તરફ સજલનયને જોઈ રહ્યો.

“ આ પલે....ગણુરાજ પદ્મના પાશમાં મોત આવે તો....
આહાહા....” ચિત્રાંગદાએ મોઢું મલકાવ્યું. યુગ્મતા હીપકની
તેજપ્રભા તેની આંખોમાં ચમકારા મારી રહી.

“ ચિત્રાંગદા ! કેમ ઐશ્વર્યની ભિખુખી નથી થવું ?”
પદ્મના હાથમાં ચિત્રાંગદાનું શબ હતું.

જીવન સંધ્યા

પદ્મસાગરના અસ્થિર જલમાં વિહાર કરતી સંધ્યા નીરખી એ અનંત તરફ ધસતા પોતાના જીવનમાં રંગ પૂરવા મથતો. સંધ્યાના આગમનને આવકાર આપવા તે હંમેશા પદ્મસાગરના તટ પર આવતો-ને બેસતો એક જ શિલાપર. આકર્ષક શણગાર સંકેલી સંધ્યા રજનીમાં અદૃશ્ય થતી ને તે પછુ નિર્જન તટ પરથી અદૃશ્ય થતો, નિર્ચમિત અને વિધિસર.

હા, નિર્ચમિત વિધિસર અને હંમેશા, કોઈ કઠંગી વિચિત્રતાની ભૂર્તિ સમૈ તે નિરંકુશ વાસનાનો વિનાશ કરવા આત્મમદ્દમન કરતો હોતો. વિચારશીલ જગત તેને નિર્રર્થક ત્યાગી માનતું : મૂર્ખાં બેલો અને દંભી, બેઠરકાર ને સ્વચ્છંદી, મૂઠ ને બુદ્ધિહીન માનતું. અને એક ગાંડો લિખારી તો તેને પોતાની જેમ મહાન તત્ત્વજ્ઞાની કહી મશ્કરી કરતા લોકોને લાપાલાલિત્યના ધીરગંભીર, આવેશવાળા ને અપ્રલીલ ટુકડા ઘણીયે વાર સંલગ્નાવતો.

આ રોજનિશીના એકધારા સર્જનમાં આ યુવાને પોતાનું યૌવન વિતાવવા નિશ્ચય કર્યો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાતું. વહી જતું

જીવન અને વેડફાઈ જતા પોતાના જીવનની સમીક્ષા કરવાની તેને પુરસદ નહોતી. નિષ્કર્મ દારિદ્ર્યમાં તરબોળ ને આત્મવિસ્મૃત તે કડાકેના કલાકે શિલાપર બેસતો ને સંધ્યાનું શણગાર સજ્જ નૃત્ય અવલોકતો. શિશિરની સંધ્યા હૃદયની કોઈ અધૂરી આશા-ઓનું સ્મરણ કરાવી તેને ઉભા આપતી; ગ્રીષ્મની સંધ્યા નીરસતા પીરસી તેને આસન શિલા માફક જડ ને નિરાધાર બનાવતી; વસંતની સંધ્યા તેનાં જાંડાં પેસી ગયેલાં નયનમાં કાવ્યમયતા જન્માવતી; અને મૈદ્ધાચ્છાદિત-જલગર્ભ ધારણ કરી આવેલી ચોર ને વિરાટ સંધ્યા તેની ઉરવ્યથા વધારી તેને દુઃખી દુઃખી કરી મૂકતી.

આમ ને આમ દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો પસાર થવા લાગ્યાં.

સૃષ્ટિસર્જનમાં આ માનવવિચિત્રતા કઈ પણે ઘડાઈ હશે એ કહેવું કઠણ છે, છતાં સ્મૃતિપટ પર આ અદ્ભુત મૂર્તિ, પોતાના લાક્ષણિક લાવ સમેત, જોતાં જ અંકિત થઈ જતી. ગંભીરતામાં પૂજ્ય દેખાતું તેનું મુખમંડલ વિદ્યતાને છુપાવી રાખવા મથતાં નિસ્તેજ છતાં પ્રભાવશાલી નયનો, વ્યક્તિત્વની નિરંકુશતાનો ખ્યાલ આપતા વિખરાયલા વાળ અને છુપાવી રાખેલા આત્માના કોઈ અપૂર્વ ઓજસ્નો ભાર સહેતી કૃષ-રૂપ સુભાવતી જતી તેની દેહલતા : આ બધાં તેની અસ્મિતાના માત્ર અવશેષ શણગાર હતાં.

આજે પણ વીસરાઈ જતી તેની જીવનકથાનાં કેટલાંક સચવાઈ રહેલાં પાનાંઓ સ્પષ્ટ કરે છે કે જીવનના આરંભમાં

વિદ્યાવિશારદની પદવી પ્રાપ્ત કરવા તે પંડિત ને પાઠરી, મોલવી ને ભિખુની સાથે ઘણી થે વાર વાદવિવાદમાં ઊતરતો અને કોઈ અપૂર્વ સિદ્ધાંતવાદની મીમાંસા કરી કરાવી, ભવિષ્યમાં પોતે મહાપ્રતાપી થશે એવી પ્રશંસા ભરી કલ્પનામાં ઘણાને હડ-સેલી દેતો છતાં....

૨

છતાં.....

આજે તેના જીવનની અવધિ હતી.

મનોરમ, સંધ્યા બદલરી આવી અને એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગઈ! જીવનમાં આવી સંધ્યા તેણે પહેલી જ વાર જોઈ હતી. અપાર્થિવ, દિવ્ય લાગતી વિવિધરંગી કલાદર્શન કરાવતી રુમ્જુમ તે આવી અને તેના હૃદયમાં તોફાન જગાવતી ગઈ. આજે તે શા માટે આટલી ત્વરાથી પોતાની માયા સંકેલી ચાલી ગઈ?

શા માટે ?

શા માટે ??

સંધ્યાબેલી એની આંખો આકાશના ઊંડાણમાં કોઈ અગમ્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવા લાગી. દુઃખની અંધારી ફરી વળે એમ એમ સંધ્યાની સુંદર દેહકલા પર ચેરાં વાદળોનું જૂથ જામતું તેણે જોયું. એકાએક તે ઝખકચે; આસપાસ નજર કરી. પર્વ ઊજવવા નીકળી પડેલા સમાજ વિદ્વાસી ને ક્ષુલ્લક આનંદો મેળવવા તટ ગજવી તેની આંતરવેદનાની અક્ષમ્ય મરકરી કરતો હતો. સામે જલતરંગો તેને હસતાં હતાં.

તેનું શાંત ગાંભીર્ય—એકલતામાં વધુ તેજસ્વી ને પ્રતાપી લાગતું ગાંભીર્ય—ઘવાયું; ને તેની આંખોમાંથી તણખા ઝર્યા. હાંત કચકચાવી તે શિલાપરથી ઊઠ્યો, હાથની મુઠ્ઠી ઉગામી; કંઈક બબડ્યો; પવનનો એક તીવ્ર સુસવાટો વાયો; ને તેના ઉરની અનુપમ ભાવનાએ જલતરંગોના નૃત્યગુંજન સાથે અદ્ભુત યુદ્ધિવાદ આરંભ્યો.

‘હસો, હસાય એટલું હસો ! તમે મારી જેમ પ્રકૃતિના ગુલામ જ છો ! જગતને તમે જ સ્વછંદી નિરંકુશ થતાં શીખવ્યું છે. મસ્તીખોર, અસ્થિર અને બુદ્ધિહીન !’

ખૂમ મારીને તે પ્રભુય કરતા જલતરંગો તરફ ધસ્યો—ને અથડાઈ પડ્યો લગલગ લગવાં ઉપવસ્ત્રમાં સબ્જ એક તેજસ્વી વ્યક્તિ સામે ઊભેલી તેણે જોઈ. અસહ્ય થઈ પડે એવી એક શાંત વિપલ વહી ગઈ ને તે પ્રબળવલી ઉઠ્યો.

‘જગતથી કંટાળી તમે તેનો ત્યાગ કર્યો અને હવે પાછા તેનેજ તમે ઉપદેશ દેવા નીકળ્યા છો, નહિ ? માફ માનો તો આ નિબંધુર, અર્ધદગ્ધ ને અસ્થિર જલતરંગોને ઉપદેશો.’

પાછી થોડી શાંત પળો વહી ગઈ, ને તે લબૂકી ઉઠ્યો.

‘તમારી માફક હું ત્યાગી નથી—વિરાગી નથી. આ બધાં મગતરામાંનો હું એક છું. છતાં એ બધાથી અલિખત—બુદ્ધો વસું છું, એમને મન હું જીવતો નથી, મારે મન એ માત્ર મરવાને બહાને જીવી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે. તમે પણ આ

ભગવું ધારણ કરી ખરેખર એ બધાના જીવ્યા પર જીવી રહ્યા લાભો છે !

એટલામાં તટવાસી પેલા ગાંડા ભિખારીનું કારમું કકળાટ-ભર્યું હાસ્ય વાતાવરણમાં ગાજી રહ્યું. એકાએક તે ભગવાં વસ્ત્રધારી સ્વામી પાસે ધસી આવ્યો.

‘નમસ્કાર, સ્વામી ! આજે ખરેખર તમારું પાણી ઊતરવાનું, જીઓ, જીઓ ? ઉપર પાણી....નીચે પાણી.....અથે પાણી ! સ્વામીજી, મારો આ તત્ત્વજ્ઞાની પંડિત આજે તમારું પાણી....પાણી....હા....હા....હા !

ભયંકર હાસ્યની છોળ ઉડાડતો ભિખારી પક્ષસાગર તરફ દોડ્યો ને ઉત્સવ બેલા સમાજની એદરકારી વચ્ચે વિષમ જીવનનો અંત આણવા તે નૃત્ય કરતા જલતરંગો નીચે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

‘કીશ ! કીશૂ !’ યુવકે ગગનભેદી ચીસ નાખી. સ્વામીએ જોયું કે એમાં કાફળ્યની સીમા નહોતી કેવળ સંગીન બ્રાતૃભાવનો આર્તનાદ હતો.

‘સ્વામીજી, મને છોડો, જવાદો, એનો પંથ એ જ મારો પંથ.’

‘નહિ, તારો પંથ એ નથી. ભાઈ ! હવેથી મારો પંથ એ જ તારો પંથ.’

‘અનંત દુઃખને છેડે જીવનનો અંત આવો હોય તો, સ્વામી. મને તમારો પંથ અસ્વિકાર્ય છે. હું પણ મૃત્યુથી ડર્યા

વિના એની જેમ હસતાં હસતાં અનંતમાં જવા ઇચ્છું. કલુષિત જગતના જીવ્યા જીવાડ્યા પર હું જીવવા માંગતો નથી.’

‘જીવનમરણ એ તારા હાથની વાત નથી, ભાઈ ! મારી સાથે ચાલ; મૃત્યુની અનંત શાંતિ કરતાં જીવનની અપૂર્વ સાર્થકતા તને હું અપાવીશ.’

‘સાર્થકતા ! સ્વામીજી, કંગાલ જગત પાસે લીખ માગી છેવટે કીશૂએ જીવન સાર્થક કરી લીધું. ગુલામીની મેખલાએ કેટલી હિંમતથી તેણે તોડી. ખરેખર, જીવન કરતાં મૃત્યુમાં જ મને તો ખરું સુખ દેખાય છે, નરી સાર્થકતા દેખાય.’

સાંભળનારની આંખો જલપૂર્ણ બની ગઈ. તેમાં અમી-ભયું સૌજન્ય દીપી રહ્યું.

‘જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુખ, અને સાર્થકતા એ પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપણે નિરાંતે કરીશું. પરંતુ આ વિકલતા, ઉન્માદ ને અસ્વસ્થતા ને બેલછા.....’

‘એ બધાં જ લક્ષણો મારા આ જીવનની ચિરંજીવ શોભા છે.’ યુવક વચમાં જ કંટાળીને બોલી ઉઠ્યો. ‘જગતની માફક તમે પણ મને કીશૂ જેવો ધારી હસો છો. પરંતુ સ્વામીજી, હું બેલો નથી. મારી ઢયા ખાવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. પક્ષા-સાગરમાં હું આપઘાત કરવા જવાનો નથી. મારો આપઘાત તો ક્યારનો ય થઈ ચૂક્યો છે.’

સ્વામીનાં નયનમાં તેજ પ્રગટ્યું. ખરાબે ચડી ગયેલા આશાવિહીન જીવનની સજીવ મૂર્તિ સમા આ યુવકને નીરખીને

પલ્લવાર સ્વામીને પોતાના જૂતકાળનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. માયાના રંગથી શોભતી જગતની ઇદ્રજાળમાં સપડાઇ બિચારો મીઠી વેદનાઓ સહન કરતો લાગ્યો.

‘ભાઈ, હું પણ એક વખત તારી જેમ જ હુંખી ઊન્માદી પ્રમત્ત હતો. મને કહીશ, તું કેણુ છે ? તારું નામ શું ?’

‘હું....હું....કંદર્પ ! કોઇ જ મને ઓળખવા સમજવા માગતું નથી. મને ઓળખી તમે શું કરશો ? હું તો અપ્તરંગી છું. જગત આનંદ કરે છે ત્યારે હું રુદન કરું છું. જગત રુદન કરે છે ત્યારે હું હસું છું. જગત જેને નથી પારખી શકતું તેનાં રાજ રાજ દર્શન કરી અવશેષ જીવન વિતાવી રહ્યો છું. અરે, પણ એ બધું તમને કંઈ શો લાલ !’

‘કંદર્પ, પંડિત ગોપતું નામ સાંભળ્યું છે ?’

‘હા, કેમ ?’

‘હું પોતે જ પંડિત ગોપ. મારી સાથે આશ્રમે આવીશ ?’

‘મારા જેવા કંગાળ ઢોરને આશ્રમે લઇ જઇ શું કરશો, પંડિતજી ?’

‘તારા હાથે મારે મારું પાણી ઉતરાવવું છે....કીશની છેલ્લી અભ્યર્થના વિસરી ગયો ?’

૩

આર્ય અનાર્યના સંગ્રામકાલથી માંડીને તે પરિવર્તન પામી અસ્થિર ને અસ્વસ્થ થઇ રહેલી આજની માનવતાએ ઘડેલી અનેક સંસ્થાઓમાંની એક સંસ્થા આશ્રમ છે. અર્વાચીન પાઠશાળા કે

વિદ્યાપીઠનું પ્રાચીન સ્વરૂપ આશ્રમ છે. સ્વરૂપોના પરસ્પર રૂપ-રંગ, અંધારણુ, ધ્યેય ને નિયમન વચ્ચે વિરાટ તફાવત સ્પષ્ટ છે; છતાં એકથી કંટાળેલી માનવતા ખીજને જરૂર શોધે છે.

જગતનું પરિભ્રમણ કરી પાછા ફરેલાં કોઈ એક વિદ્યા-વિશારદે કહ્યું કે આજની વિદ્યાપીઠો વિદ્યા-કલ્પના છાપ મારેલા હિસ્સા વહેંચતી માત્ર યંત્રવત સંસ્થાઓ છે વિદ્યાપતિ મંડળના કોઈ વિલક્ષણ ધ્યેયને રિઝવનાર પ્રત્નોત્તરીની સફલતા ઉપર જ પદવીદાનનો વ્યાપાર આ સંસ્થાઓ ચલાવે છે. અને પરિણામની કંઈ કાવ્યમયતામાં આપઘાત, બેકારી, મૃત્યુ ચૂકાતાં જીવન, નિર્માલ્ય કંગાલિયતનાં માત્ર સૂરો જ સાંભળાય છે. છતાં કોઈ તે સાંભળવાની દરકાર કરતું નથી.

ઇશ્વરે ઘડેલાં માનવ પૂતળામાં સરસ્વતિનો પૂનિત પ્રસાદ ભરી એના ઉપર માપ આંકતી પદવીની મહોર મારી આ સંસ્થાઓ દર વર્ષે કર્માર્થીઓને જગતની કર્મવાટીકાઓમાં છોડી મુકે છે; જીવન સંગ્રામમાં તેઓ અંપલાવે છે, હારે છે, જીતે છે; ઘણી વાર હારે છે અને દિગ્મૂઢ બની બાપડા વિચારે છે કે પદવી પુરસ્કાર સ્વિકાર્યા બાદ સંગ્રામ સૈનિક થવા જેટલું પોતાનામાં નથી જોમ કે નથી હિસ્સો !

—શા માટે ?

બુદ્ધિશૂન્યને જડ-લગલગ વિદ્યા વિહીન-છતાં પ્રકૃતિને ખોળે બેસી રીઠી થયેલી અનેક શક્તિશાળી ભૂતિઓ વિજયવંત બની આગળ ધસતી રહે છે. કૌશલ્ય ને સંપત્તિ વશ કરે છે અને લક્ષ્મીવશ જગતમાં શ્રીમંતોને સુલભ એવી કીર્તિ કમાઈ

છાપ મારેલા પદવીધરોની ક'ંગાલિયત હાર્દિક ને શારીરિક-પર તિરસ્કાર ભર્યો બુદ્ધિવાદ પાથરે છે. વિનિમયવાદ નિઃસંદેહ સરસ્વતિની પવિત્રતા પર અર્વાચીન જગતનું એક કલંક છે. છાપ મારેલી વિદ્યા મુમુક્ષુના જીવનમાં પ્રતાપી રંગેા પૂરવા ઘણીએ વાર અસમર્થ નિવડે છે. તેની સાર્થકતા ક્ષુલ્લક, હર્લક્ષ-ભરી, સ્થૂલ ને અસ્પષ્ટ હોય છે. તેની પાછળ કંઈ રૂઢનો, ખંડખોરીને વિદ્રોહના સંમિશ્રિત સૂરો સંભળાય છે; અને ખરેખર, જેને નથી પરવા સાંભળવાની એ સૂરો, એજ હિંમતથી જીવન સંગ્રામ ખેડી શકે છે. પ્રભાતના રંગ અને સંધ્યાની સોનેરી જ્યોતિ જીવનમાં ભરે છે. કબ્યાણુનું સત્વ, અને સૌજન્ય ભરી સહૃદયતા કુટુંબ, સમાજ ને માનવતામાં પાથરે છે, અને વિસ્મય પામતું જગત જોઈ રહે છે, કે અર્વાચીન વિદ્યામંદિરોનાં વિદ્યા શિક્ષણે-જીવનનાં યૌવનને નિઃસત્વ, નિસ્તેજ, ધૈર્ય ને સહિષ્ણુતા વિહીન, ઉતાવળું ને ઉન્માદી, બુદ્ધિવાદી હોવા છતાં વર્ચસ્વ વિનાનું-કેવળ કઠંગુ કરી મૂકે છે.

શા માટે? શા માટે?

૪

અર્વાચીન વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાએ અર્પણ કરેલી એમ. એ. ની પદવી ધારણ કરી, હર્લભ એવું ઉચ્ચ તત્વજ્ઞાનનું મોખું બિરુદ ભોગવતા પ્રૌફેસર રામપ્રસાદ ગોપને આ 'શા માટે?' પ્રશ્નને કદી મુંઝવ્યા નહોતા. નિયત કરેલો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં અને તેટલા પ્રયાસથી ઠસાવવામાં ગોપ પોતાનું 'જીવન સાર્થક થતું હ'મૈશ જોતા, અને તેમની સાથે થતી

વાદવિવાદની પરંપરામાં પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના વિદ્યાદાનની પરમાર્થી તેજસ્વિતા જોઈ તે સર્ગર્વ રાચતા. મહાનુભાવ ગોપની દુનિયા શાળાના ચાર ખૂણા વચ્ચે સમાઈ જતી તેમના હૃદય, પરમાર્થ, જીવનચર્યા, ને બુદ્ધિવાદની વિશદ કલ્પનાઓ કેળવણી લેવા છતાં ચોંઘાટીઆ, તોફાની, બેદરકાર ને બંડખોર બનેલા વિદ્યાર્થીઓ આસપાસ વિંટળાય ગઈ હતી.

કેટલા વિશાળ જગતમાં વસનાર પ્રતાપી મનુષ્ય, કેટલા સૂક્ષ્મ સ્થળબિંદુને પોતાની સૃષ્ટિ માની લે છે? અસાધ્ય ક્ષિતિજ પર લંબાવેલી તેની દૃષ્ટિ થાકે છે ત્યારે કર્મકલાંત જેવો તે પોતાને સ્પર્શી રહેલા આસપાસમાં કેટલી અચલ શ્રદ્ધાથી જીવન પસાવી દે છે?

શા માટે? શા માટે?

આજ સુધી આ પ્રશ્નની વિટંબનામાં પ્રોફેસર એકેવાર આવી પડ્યા નહોતા. એમ જ કહોને કે આ પ્રશ્નની સમક્ષ ઉભા રહેવાનો પ્રસંગ જ એમને પ્રાપ્ત થયો નહોતો.

અને અધુરામાં પુરું બી. એ. વર્ગમાં હુમણાં જ પ્રવેશેલી તેમની પુત્રી મીસ નિરંજના પણ આ પ્રશ્નને બેદરકાર હાસ્થથી કે સંગીન તિરસ્કાર ઉડાવી દેવામાં પોતાનો બુદ્ધિવાદ સિદ્ધ કરતી. બાપના ગુણ દિકરીમાં ઉતરેલા સ્પષ્ટ દેખાતા.

*

*

*

અને એક દિવસ શાળાના પ્રધાન પ્રમુખ હોલમાં.....
અર્વાચીન બુદ્ધિવાદના એક વિષય પર પ્રોફેસરનો બુલંદ અવાજ

ગાજી રહ્યો. અનેક વિદ્યાર્થીઓ વિખ્યાત ‘ગોપ લેકચર્સ’ સાંભળવા તક કદી જવા દેતા નહીં. આજે આજો ઓરડો ચિહ્નર હતો. ડૉ. નિકલસન, પ્રોફેસર વાઇલી, લેકચર્સ હેમ્પ્ટન, ચેગ અને સુએદાર, રેવરંડ ઓકોનર અને રેંગર ત્રિવેદી શ્રોતાગણનું નેતૃત્વ એક ચિત્તે જાળવી રહ્યા હતા. મીસ નિરંજના, મીસ પીરોબ, અને મીસ એલોસનું રંગબેરંગી સૌંદર્ય કેટલાક ટીખળી શ્રોતાઓને અવારનવાર યેધ્યાન કરી રહ્યું હતું અને વિનોદ શોધતા શોખીન યુવાનોની મનકે વિદ્યાપતિઓની ડારતી નજરને લીધે સીમાબદ્ધ થઈ રહેતી, કંઈક રમણિય અણગમાથી.

જોતજોતામાં પ્રોફેસરનાં વિદ્વતા અને બુદ્ધિવાદ કસોટીને શિખરે ચઢ્યાં. સ્પષ્ટ સમીક્ષા કરી રહેલું એમનું ભાષા લાલિત્ય, જૂસ્સાદારને વેગવન્તા તેમનાં વાક્યો, અને અદ્ભૂત શબ્દોથી ભરેલી વાણીધારા—એક સંગીત વક્રતૃત્વમાં આખા સભાગૃહમાં પ્રસરી રહ્યાં. તાત્વિક દૃષ્ટિયે ગોપ વિષયની ગૂઢ મિમાંસા કરી રહ્યા હતા; અને ધારવા કરતાં તેનાં અગમ્ય અને ઊંડા થરોને તે સ્પર્શતા જતા હતા. અદ્ભૂત આપાર્થિવ જેથી લાગણી—સૃષ્ટિમાં ગોપ ઉદ્ભવન કરતા હોય એમ લાગતું હતું.

એટલામાં બુદ્ધિવાદનો વિસંવાદ એમણે આરંભ્યો.

‘જગતમાં મૂર્ખતા ન હોત, કેળવાયેલી રસિકતામાં સૌજન્યનો અભાવ ન હોત, તો મહાકલાકારની ઘડેલી આ સૃષ્ટિ અને માનવબુદ્ધિએ સર્જેલી નાનીમોટી દુનિયાઓ ખરેખર સમૃદ્ધિશીલ હોત. પરંતુ તેમ નથી. જ્યાં જઓ ત્યાં અનંત અશાંતિ, અસ્થિરતા, સંગ્રામ ને વિધ્વંસ ઉછળે છે. આ લાક્ષ-

શ્લોક કર્મદોષ માનવતામાં સૃષ્ટિ જૂના કાલથી છે—અને રહે-
વાની. વાદ ને પ્રતિવાદ, સંગ્રામ ને વિરામ, બલ અને પ્રતિ-
બલ, અમૃત ને વિષ પરસ્પર સાર્વભૌમત્વ શોધે છે. પોતાના
ધ્યેયની ખાતર અને સ્વામિત્વની સિદ્ધિની ખાતર, છતાં આ
બધાનો અંત શું ?

વૈજ્ઞાનિક સત્ય—સિદ્ધિની પરંપરા,

વાક્ય પુરૂં થતાં તાળીઓના ગડગડાટ ગાળી રહ્યાં. કેવલ
એક જ યુવક મૂઢ જેવો કંઈ ન સમજ્યો હોય એથી કે વિરાટ
ગુંચ તેના મનોરાજ્યમાં ખૂંચી હોય એથી—ઉત્સાહ દર્શનમાં
ભાગ લીધા વિના જ બેસી રહ્યો, ગોપે આવેશની સમૃદ્ધિ ખાલી
કરતાં બીજાં સુત્રો આરંભ્યાં.

‘માનો એક જડ કે ચેતન વસ્તુ સૌન્દર્યનું અપૂર્વ રસ-
દર્શન કરાવતી જગતની સમૃદ્ધિ વચ્ચે આપણી દ્રષ્ટિને મુગ્ધ
કરી રહી છે—આકર્ષી રહી છે. તેની ભોગ પ્રાપ્તિ અર્થે આપણે
બેલાંતૂર ગાંડા જેવા બની જઈએ રસાકસીએ ચઢીએ છીએ
બુદ્ધિવાદની સાથે જઠવાદ યુદ્ધે ચઢે છે. બલ અને નિર્બલતાનાં
ધર્ષણ મંડાય છે, અને સૌન્દર્ય આસપાસ વિનાશ અને વિટ-
બના પથરાય છે અને વિજયવંત ગર્વભરી દ્રષ્ટિ એ અજીત
સૌંદર્ય તરફ સ્વામિત્વના હુકકથી લંબાવે છે. ત્યાં જ તે જીતાઈ
ગયેલું માલમ પડે છે....ત્યારે....? ? ?”

‘વિજય પ્રાપ્તિની ધૂનમાં બેલા બનેલા ગાંડા બની
બચે છે; આત્મઘાત કરે છે, સૌંદર્યનો લય કરવા તત્પર થાય
છે—થઈ ચૂકેલા એનાં સ્વામિને વિનાશ પંથે દોરી જવા બળ

પાથરે છે, કંઈ પાપ અને વિષમતાએ પ્રસરે છે. આંખો ઠારનાર આ સૌંદર્યસમૃદ્ધ કેટલાના જીવનને મારે છે, કેટલાના જીવન ખરાબે ચઢાવે છે. મસ્તીભર્યા યૌવનમાં નિર્મલ કોડભરી બાલિશતા બહલે કૂર હમનને વૈરાગ્ય છાયા પ્રથરાય છે. જીવનના પ્રભાતમાં જ રાત્રીના અંધકારને ઘસડી આણુતી સંધ્યા પ્રકટે છે અને મૃત્યુની ભયંકરતા દર્શી કદમ દૂરથી વિષમ દર્શન કરાવે છે. આ પરિણામ માનવતાનું હુપાણુ છે કે બીજું કોઈ ? એવકુશ્કં છે કે બીજું કંઈ ? નિર્બળતા છે કે બીજું કંઈ ? હું એમ પૂછું છું કે સૌંદર્ય જગત પાસે આટલી કિમંત માગે છે એ શા માટે ? અને કિમંત માગે છે તો એ કિમંત કોણ નકકી કરી શકે ? માનવતા કે સૌંદર્ય ? ભોકતા કે ભોગ્ય-કે સૌંદર્યનો સ્વામિ !!! એક તત્ત્વવેત્તા કહે છે કે સૌંદર્યના વિનાશમાં જ જીવનની પવિત્ર સાધનાનું માર્ગદર્શન છે. જીવનને લક્ષે એ સૌંદર્યનો વિશ્વંસ એ જ જગતની શાંતિ.”

ગોપનો બુલંદ અવાજ છેલ્લું વાક્ય બોલતાં ફરી ગાજ્યો.

‘....એ જ જગતની શાંતિ ! પરંતુ.....’

‘પરંતુ હું એમ કહું છું કે સૌંદર્યની પૂજા એ જ જગતની શાંતિ !!’

‘Hear ! Hear ! That’s right ! Excelent ! Well said !!’

અનેક શ્રોતાઓ ગર્જી ઊઠ્યા, કેટલાકે યુવતીમંડળ તરફ મસ્તીભરી નજર ફેંકી અને ખાસ કરીને મીસ નિરંજનાના મુખ-સૌંદર્ય પર લાલ સુરખી સપટ ચમકી ઊઠી. બિચારું યુવતીમંડળ

શરમના શેરડા અનુભવતું કચવાવા લાગ્યું ને પાછલી હારમાં બેઠેલા બ્રાતાઓ ધ્યાનચ્યુત થઈ તાળીના ગડગડાટથી મળકી રસિકતા ફેલાવવા મંડી પડ્યા.

એટલામાં ‘Silence’ ની એક ગર્જના સભાગૃહને છેડેથી આવી. સૌ ચમક્યાં; પળમાં પેલો શાંત ધૈર્ય સેવતો યુવાન સભાપતિનાં આસન તરફ ધસી આવ્યો. સિનિયર બી. એ. વર્ગના આશાલચાર્યા યુવકને ગોપ સત્કારવા થોભ્યો ત્યાંજ તે બોલ્યો.

‘Stay, Mr. Gop!’ અને મીસ નિરંજના તરફ દ્રષ્ટિ-તીર ફેંકી ઉભેયું:

‘Ladies and gentleman! સૌંદર્યની પૂજા એ જ જગતની શાંતિ હોય તો-હું સૌંદર્યનો પૂજારી છું-અનેકની જેમ; છતાં નથી મારા ચિત્તમાં શાંતિ કે ચેન, જે સૌંદર્યના સ્વામી પ્રોફેસર ગોપ છે એ સૌંદર્યનો હું વર્ષોજૂનો પુજારી છું-શ્રદ્ધા કેડલચો; છતાં આશાવિહીન.

‘જ્યારથી એ સૌંદર્ય જોયું છે ત્યારથી મેં મારું હૃદય ગુમાવ્યું છે. દેહનું જેમ અને માનસિક સ્થિરતા ખોવાં છે. એ સૌંદર્યની આસપાસ આજે સંગ્રામના મોરચા મંડાઈ ગયા છે. કોણ એ સૌંદર્યને જીતશે? કોણ એનો સ્વામી થશે? કોણ એની કિંમત આપશે? હું મી. ગોપને છેલ્લા સૂત્રની ફરી યાદ આપી કહું છું કે સૌંદર્યની પૂજા એ જ જગતની શાંતિ સિદ્ધ સત્ય હોય તો એમની પુત્રી મીસ નિરંજના આપણા સમાજનું મનોહર સૌંદર્ય છે જેનો હું એક નાચીઝ પુજારી છું!’

હિયર, હિયરની વિરાટ ગર્જના આખા ઓરડામાં સાગરના એક મોજા માફક ફરી વળી.

‘મી. કંદર્પ! will you please resume your seat? સલાપતિ રેવરંડ ઓકોનોરે માંડ માંડ શુસ્સો રોકી આજ્ઞાસૂચક ઉચ્ચાર્યું.’

‘No! No! let him-let him continue! Let him go on; Please! પાછલી હારમાંથી કેટલીક માગણીઓ આવી.

હૃદય ગુમાવતા પ્રેક્ષકો ગોપે હિંમત એકઠી કરી; પલ્લભર નીડરતાની ભૂતિ સમા આ યુવાન શિક્ષાતવાદીને તે જોઈ રહ્યા અને સલાપતિ તરફ ફર્યા:

‘Reverend Sir! Please let him have his say.....’

‘Thank you, Sir!’ કંદર્પ મીઠું હસ્યો ને ભોંયમાં સમાઈ જવા ઇચ્છતી મીસ નિરંજના તરફ સ્મિત કરી સલાપતિની રજા માટે તે પહેલાં આગળ વધ્યો.

‘હું મીસ નિરંજના દેવી સમા સૌંદર્યનો પુંજરી છું અનેકમાંની એક છતાં આ અનેકમાંના એકેમાં આજે શાંતિ નથી? કારણ કે અમારામાં કોઈજ એ સૌંદર્યની કિંમત આપી શકતો નથી. અનેકનાં દ્રષ્ટિઆમંત્રણુ ને સહુગમનની વાંચના, પાર્થિવ સામગ્રીભર્યો કીમતી પુરસ્કાર એમણે પાછાં ઠેલી અમારા હૃદયની શ્રદ્ધા, ને આશા કરમાવા દીધાં છે. પૂજનીય પ્રેક્ષક ગોપનો સિદ્ધાંતવાદ અવગ્ય પૂજનીય, પ્રતાપી ને ઓજસ્વ ભર્યો છે. છતાં એટલું કહેવાની તો હું રજા લઈશ કે જગતની શાંતિ જ

સૌંદર્યને ચિરંજીવ અને અમર રાખે છે—રાખી શકે છે. અને એટલા ખાતર પ્રોફેસરનો સિદ્ધાંતવાદ માગે એવી કોઈ કિંમત નિરંજના દેવીના સૌંદર્યની કોણ આંકી શકશે? પાર્થિવ કરતાં અપાર્થિવ અને દૈહિક કરતાં આત્મિક પૂજા પીરસનાર વીરલની દૈવી કિંમતજ એમનો સિદ્ધાંતવાદ સજીવ રાખી શકશે, નહિ સભાગૃહમાં ઘડેલો બીચારો સિદ્ધાંતવાદ ઘડી પછી થનારા શૂન્ય સભાગૃહની માત્ર મિનીટ્યુકના પાનામાં નિરર્થક સમાઈ જવાનો.’

‘Are you pleading your suit, Mr. Kandarp ? ,

‘Well, in a way, yes ! May I assure your reverence that the same is based on the Platonic Doctrine of Professor Gop.’

કેટલાક હસી પડ્યા. નિરંજનાનું મહામહેનતે બળવેલું ધૈર્ય સરી પડ્યું. ટેબલ પર હાથની મુક્કી મારી તે ઊભી થઈ ગઈ ઊઠી.

‘Oh, this is preposterous, shameful ! મી. કંદર્પ ! સૌંદર્યની કિંમત ઘણીવાર માનવી આપી શકે એવી નથી હોતી અને તેમાં ય માફ સૌંદર્ય તમારા જેવાની કિંમત પર..... Heavens forbid ! ’

ખુરશી બાબુએ હડસેલી તિરસ્કારના તણખા વેરી મીસ નિરંજના સભાગૃહ છોડી ચાલી ગઈ. સિદ્ધાંતવાદી ગોપને પોતાનો આદર્શવાદ આજે પહેલી જ વાર દુઃખદ લાગ્યો.

૫

અને દુઃખદ નીવડેલા એ પ્રો. ગોપના સ્મરણીય લાવણ્ય પછી એમની કૉલેજસૃષ્ટિ વિષમ થઈ ગઈ.

નિરંજના અને કંદર્પના નામે જેને ને તેને મોઢે ચવાઈ રહ્યાં. લાલસાને નામે સૌંદર્યપૂર્ણ, આદર્શવાદને ખાતર શંકાશીલ સહચાર, ભક્તિને નામે તૃપ્તિની સ્પષ્ટ વાંછના કંદર્પના પ્રોફેસરો ને શિક્ષકસમૂહ, વિદ્યાર્થીઓ ને સમાજ, સોસાયટીઓ ને છાપામાં, ચર્ચાવા લાગ્યાં. મીસ નિરંજનાની માફી માગવા તત્પર થયેલો છતાં આદર્શવાદ ખાતર પોતાનાં સિદ્ધાંતસૂત્રોને નિશ્ચિન્નતાથી વળગી રહેનાર કંદર્પ વિદ્યાપીઠના સરંજામથી ધવાયો—પાઠશાળાના અભ્યાસીપદથી ચ્યુત કરવામાં આવ્યો. પ્રોફેસર ગોપ એને બચાવવા વ્યર્થ મહેનત કરી છૂટયા, છતાં ઊગતી જુવાનીમાં એનાં વિદ્યાર્થી જીવનનો ઘાત થતો અટકાવી શક્યા નહિ.

પદબ્રષ્ટ માનવી અવશેષ જીવન, મરણ સન્મુખ ઊભેલું જોવા હંમેશ તલસે છે. જગતની નજરે જીવતો હોવા છતાં મૃત્યુ સમીં ચેતનવિહીનતામાં હર પળે તે લપાતો જાય છે. ભાવનાના ઓજસમાં સ્નાન કરતું તેનું જીવન વિષમતાના વેશ પહેરી દિલ અને દેહનાં અવસાનની પ્રતિક્ષા ભક્તિપૂર્વક કરે છે. અને અપ્રાપ્યને ખાતર બેલછાભર્યું દમન કે ધીરગંભીર વૈરાગ્ય આદરી ભાવના—આદર્શો ને સિદ્ધાંતો કચરતો જાય છે. કંદર્પનું જીવન આવું થઈ ગયું. તે જીવતો નહોતો—મૃતપ્રાય થઈ ગયો હતો. ભસ્મ—સુપ્ત યૌવનમાં પ્રભાતનો વિવિધરંગી રસદર્શનને

અદલે સંધ્યાનું અદ્વૈતજીવી આકર્ષણ જ કેવલ તેને જીવાડી રહ્યું હતું. આદર્શભર્યા સિદ્ધાંતો તડપતા હૃદયના થર નીચે સમાઈ ગયા હતા, અને બેલછાભરી શૂન્યતામાં જીવનને તે વેડફી નાખવા મથતો હતો. વિનાશપંથે ચઢેલી તેની બુદ્ધિમત્તા ને અનંત શાંતિ શોધતી તેની એક માત્ર વાંછનામાંથી તેને મુક્તિ અપાવવા ગોપે છેલ્લો પ્રયાસ કર્યો....ને તે નાસી છૂટ્યો. વિદ્વતાનાં કીર્તિમંદિર સર્જી શકનારની મહદ્ શક્તિ એક પામર યુવકના જીવનમંદિરની અઢાલે ને આકાસ્મિક ઉદ્ભવેલી જીર્ણતા સમારી શકી નહિ.

અને દિવસો વીતવા લાગ્યા.

નિરંજનાદેવી બી. એ. પાસ થઈ ને કોઈ એક ધનાઢ્યની સંગીન ને મોહક કિંમતે એનાં સૌંદર્ય ને સહચાર ખરીદાયાં. પુત્રીની સાથે બાપે પણ કોલેજની એક વખત મનોરમ લાગતી સૃષ્ટિનો હુમેશ માટે ત્યાગ કર્યો. પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્વતા ને કેળવેલો સિદ્ધાંતવાદ તેમને નિરર્થક ને કલુષિત લાગ્યાં. સાત્ત્વિક ભાવના ભક્તિ-ધર્મની નિર્મળતા, ને સમદૃષ્ટિ ભરી અસ્મિતા-વિનાશ-પંથે લઈ જાય એવી વિદ્વતા વડે કેળવવું ને કેળવાવું પાપકર્મ લાગ્યું. પુત્રી પતિના રાગી સહચારમાં પ્રવેશી અને રામપ્રસાદ ગોપ સેવાક્ષેત્રના વિરાગી સહચારમાં પ્રવેશ્યા.

જોતજોતામાં પદ્મસાગરના નિર્મલ જળપટમાં પડિત ગોપનો આશ્રમ સ્વચ્છ અને પૂજનીયતાની નિષ્કલંક મૂર્તિ સમો અમર પ્રતિબિમ્બનું સુરેખ દર્શન કરાવી રહ્યો.

૬

‘આખો દિવસ શું વાંચ્યા કરે છે, નિરંજના?’

‘કંઈ નહિ. આ એક લેખ કેટલી સુંદર રીતે લખાયેલા છે?’ નિરંજનાએ પાછું માસિકમાં માથું નાંખી દીધું.

‘ચાલ, ફરવા આવે છે?’ વાળ સમારતાં નિરંજનાના પતિદેવે ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના....હા....અંક....જુઓને આ કેવું મજનું શીર્ષક છે? સંધ્યા : જગતની કે જીવનની?’ નાકનું ટીચકું ચડાવી નિરંજના પલ્લભર શીર્ષક તરફ સ્થિર દૃષ્ટિથી જોઈ રહી.

‘ચાલ હવે....છોડીશ એ માસિક! સંધ્યા ગમે તેવી હોય તેની સાથે મારે કે તારે શું કામ?’ નિરંજનાના પતિરાજ કંટાળી ગયા. ‘લોકો ય નવરા છે કે આવું કોણ જાણે કયાંથી ય ઘસડયા કરે છે! ખરેખર તમારા જેવાં ભણેલાંનું જગતમાં બહુ દુઃખ છે. એમાં વળી વાંચવાનું શું? સંધ્યા એટલે સંધ્યા....વૃદ્ધાવસ્થા; જીવનની વૃદ્ધાવસ્થા ને જગતની વૃદ્ધાવસ્થા.... ચાલ ઊઠ....હું અને તું હજી વૃદ્ધ નથી થયાં. ઘરડી થા ત્યારે એવું એવું વાંચજે!’

નિરંજના હસી પડી. લેખના અંતમાં લેખકનું નામ વાંચ્યું ને ચમકી, બબડી ઊઠી.

‘કંદર્પ....કંદર્પ....?’

‘કંદર્પ?—શું બકે છે, નીર? ’

‘કંઈ નહિ....એમ કહેતી હતી કે આ લેખક મહાશય મારી સાથે કોલેજમાં ભણતા....

‘અંહુ....મને લાગે છે કે તે બિચારા એકદમ વૃદ્ધ થઈ ગયા હોવા જોઈએ. નહિતો આવો લેખ લખે?’

‘ખરેખર....મને પણ એમ જ લાગે છે....’

નિરંજનાએ પતિરાજને ચરણે સ્મિત વેર્યું.

એટલામાં નોકર ટપાલ આપી ગયો.

‘ચાલો....આ ટપાલ આવી એટલે ફરવાનું અદ્ધર રહ્યું. નસીબ છે કાંઈ ! શ્રીમતી નિરંજનાદેવી, લે આ તારો જ કાગળ છે, નીરૂ, મને લાગે છે કે તારા પેલા વૃદ્ધ કંઠર્પ મહાશયનો જ હશે.’

કાગળ આપી પતિરાજ રમૂજમાં હસતા હસતા બીજા ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા. નિરંજનાએ કાગળ હાથમાં તોળી જોયો—એક પળ તેની સામે જોયું અને ફેડયો.

શ્રીમતી નિરંજના દેવી,

કોલેજના એ દિવસનાં દુઃખદ સ્મરણો મારાથી ભુલાતાં નથી અને તેમાંય તમને આ જીવનમાં ભૂલી શકીશ કે કેમ તે કહી શકતો નથી. જે કેળવણી સિદ્ધાંતવાદ ને આદર્શનો પાઠ કેવળ ભણાવી શકે છે એ કેળવણી કર્મસિદ્ધિ વાંછતા જીવનને નિરર્થક છે એમ હું ચોક્કસ માની રહ્યો છું. તમારા પિતા ને મારા પૂજનીય ગુરુ એમ જ માને છે. સારું ક્યું કે અમે બંને એ કેળવણીનાં દ્વાર છોડી વિમુખ થયા છીએ છતાં સિદ્ધાંતવાદના અમારા આદર્શથી કદાપિ વિમુખ થવાના નથી. કર્તવ્યભૂમિકા પર વિચારવા મેં

આત્માના પિતા માફક ધણો પ્રયાસ કર્યો છે છતાં મારી માનસિક દુર્બળતા ને હૃદયની કઠંગી દશા મને એમનાથી દૂર-ધણે દૂર ખસાડી ગઈ છે. કેષ્ઠ સ્ત્રીમિકા પર હું ઊભો છું ક્યાં જવાનો છું-ક્યાં જવું એ મને સમજતું નથી.

નથી સમજતું કે જીવન જીવું છું કે વેડ્યું છું । તમી સમજતું કે શાથી મારા જીવનમાં એકાએક ઊગતા પ્રભાતની આશા ને ઉદાસભરી જ્યોતિને બદલે ધન્દ્રગળ સમી સંખ્યા પ્રકટી છે । અદ્ય કાળમાં તો રાત્રિના વિષમ અધિકારમાં હું વિલીન થઈ જવાનો; થઈ જઈ તે પહેલાં તમારી મારી માગી લઉં એ જ ઇચ્છાએ આ પત્ર લખી રહ્યો છું. મારી આપશે?

સુંદર ને સુખમય દેખાતા તમારા સંસાર વચ્ચે આ પત્ર વિરમૃત કરવા જેવા દુઃખની જરૂર યાદ આપશે. છતાં, એ નિર્બલતા ધડીબર સહન કરી દેશે? કલાના મંદિરમાં ખેસી મેં તો સૌંદર્યની પૂજા ને કઠીન ભક્તિ આદર્યાં છે. અને દિલના અવસાન પછી હવે દેહના અવસાનની પ્રતિક્ષા કરું છું, જે સૌંદર્ય હૃદયમાં અમરવાસ સ્થાપી ખેસે એની તો પૂજા કર્યો જ છૂટકો. એ સૌંદર્ય મૂર્તિ કાણ એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં? છતાં મને તમે ખૂલી જાઓ એ જ વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

જીવનના પ્રભાતમાં હું પુલવાડીમાં રમતો હતો; આજે મારી આસપાસ અરણ્ય વસ્યું છે. તેમાં આવવાનો અધિકાર કાઢતે ન હોય એ જ ઇચ્છું છું. મારું અરણ્યરુદન સાંભળવાનો અધિકાર ખીજને બાને હોય જરૂર તમારો તો તે નથી જ, કારણ કે તમે ચંપકવણી મટી અમૃત-સાગરમાં છો; ગુરુદેવની કન્યા મટી પ્રતિદેવની લક્ષ્મી થયાં છો. ઇશ્વર તમારું સાંભાગ્ય અમર રાખે.

નિરંજનાદેવી ! હજી મણુ મને સમજતું નથી, સૌંદર્યની કિંમત કિંમત આંકી શકે? માનવી કે માનવીનું હૃદય? મરતાં પહેલાં આ અમૃતો બેઠે મામી શકીશ તો મરવામાં કૃતકૃતતા માની લઇશ.

આપના પતિદેવ તો મારા જેવા પામરને ક્યાંથી ઓળખે ? છતાં એમને મારા આ છેલ્લા પ્રણામ કહેશે; જરૂર કહેશે. આ પત્રને આપણા સંબંધનું એક અગોચર ચિહ્ન ગણી લેશે ?

તમારી ક્ષમાને પાત્ર રહ્યો નથી, છતાં પાત્ર થવા ઇચ્છનાર
કંઠર્પ.

છેલ્લું 'વાંચતાં ઊર્મિનું' જ્ઞાપક રહેલું જુથ અશ્રુધારા થઈ ગયું. તેની રેખા એ રેખા, હૃદય, આત્મા, સર્વ રહી રહ્યાં. યોજાને બૂલવા વિનંતી કરતો કંઠર્પ તેના મનોરાજ્યમાં પદચ્યુત પ્રતાપની મૂર્તિસામે સજીવ થઈ રહ્યો, અને વિશદ મે 'ભયંકર' લાગતી કોઈ સાવનાતી કાવ્યમયતા પ્રકટાવી રહ્યો.

નિરંજના એ કાવ્યમયતામાં ડૂબી ગઈ-લાન ભૂલેલી છતાં એકાગ્ર અબ્રરંગી સંધ્યાની કલામયતા તેની મુખરેખા પર પથરાયેલી પતિદેવે જોઈ-જોયો હાથના આગળાં વચ્ચે જકડાઈ રહેલો કંઠર્પનો પત્ર અને વિચારતરંગોમાં ઊછળે ચડેલી એ વિષમ પંખે તેને વાંચી લીધો! કંઠર્પનો પત્ર-પત્ર મંહેતો, ઊછળતા એક જીવનનો અધૂરો ઇતિહાસ હતો, કારણકે તે વિરાગનાં 'ધ્વનિચિંતનથી ભરપૂર.

*

ગમે તેવા મનુષ્યને ઈર્ષાનું ઝેર રાક્ષસ બનાવી દે છે. એના અમાનુષિક અને ભયંકર સરંજામમાં જે ઝડપાય છે તેમ વિશ્વાસપાત્રે ચડતાં વાર લાગતી નથી. નિરંજનાનો સંસાર પકડાવા અંતરાયેથી પીડાતો, ધવાતો, કચરાતો, દુઃખમય બની

ગયો. પતિદેવનો પ્રેમ, આનંદને સંતોષ ભર્યો સહચાર, અને હાંમ્પત્યની એકતાનતા અદૃશ્ય થઈ ગયાં. અમૃતમય રસવિહારમાં વિષમ વાગ્જનર ફેલાવા લાગી. લોકલબ્ધ ખાતર સંસાર ચાલતો, પરંતુ રગશિયા ગાડાની જેમ; હૃદય-હૃદય વાત કરતાં પરંતુ જૂતકાલનો પડદો વચમાં રાખીને જ; દૈહિક વ્યવહાર કવચિત્ થઈ જતો તે પણ આત્માના આદેશ રહિત. કમનસીબ ઘડીએ લખાયલો કંઠર્પનો એ પત્ર ખરેખર ઐતિહાસિક હતો. માનવતાના જીવન અને મરણ સાથે રમત કરી શકનાર વિધિએ નિરંજનાના સૌભાગ્ય પર છેદલો ઘા કર્યો. પતિદેવના આરોગ્ય સામે તેણે યુદ્ધ કર્યું. ધવાયલા તેના હૃદયમાંથી સત્ત્વ ખેંચી લીધું-અને વિજ્ઞાન જેને હજી સંપૂર્ણ સમજી શક્યું નથી એવા ચેતનને હરી લીધું !

એક સવારે સમાજે જાણ્યું કે નિરંજના-યૌવનના ગર્ભજીવનમાં વૈધવ્યની કુત્સિત સીમા પર પટકાઈ પડી. અનેક તેના દુર્ભાગ્ય પર રડવા આવ્યાં ને ગયાં. આંસુ પાડવામાં પણ ક્યારેક સમાજ કલા વાપરે છે. જાહેર આંસુ પાછળ ઘણી વાર કડક ટીકા અને નિંહુર ઉત્સવ હોય છે. સંસારને આ કિનારે ઊભો રહી આંસુ પડતો સ્વજન પેલે કિનારે ઊભેલી વિધવાને દૂર હડસેલતાં શરમાતો નથી, અને વિષમ થઈ ગયેલી સ્થિતિ પર તિરસ્કાર, દુરાચાર, ઘૃણા અને હાંભિકતાના થર ચડાવતા અચકાતો નથી.

આનંદ શોધતી લાલસા તેને પવિત્રતાની મૂર્તિ માનવા ના પાડે છે-છતાં તેને દુષિત કરતાં કે થતી બેતાં હસે છે.

વિરાગ સેવતી એકલતામાં બંધનો વડે કેદ કરી તેની પાસે તે અનુરાગની રસિકતા શોધે છે ને ખરાબે ચઢી ગયેલા ભગ્ન જીવનને ડુબાડવા તૈયાર થાય છે. વિધવા મરે છે કે મારે છે.

સાસરિયામાં નિરંજનની સ્થિતિ કંઈક આવી થઈ ગઈ. શ્રીમતી મટી પૂજનીયતાને ઉજળવા જન્મેલા તેના ગંગાસ્વરૂપની કોઈએ કદર ન કરી—ન સમાજે કે ન પતિદેવના કુટુંબે.

૭

પદ્મજાતિ માનવી હૃદયેશ માનવતાથી છૂપો વસવાટ પસંદ કરે છે. દૂર ઘણું દૂર, હિમાલયનાં બરફથી છવાયેલાં ગિરિશૃંગો નિહાળતો તે કાશ્મીરની સૌંદર્યમંડિત પ્રકૃતિ વચ્ચે જીવન વિતાવી રહ્યો હોતો. એક વખત આદર્શ સિદ્ધ કરવા તે ધ્યેયને જીવનનું કર્મકેન્દ્ર બનાવવા મહેનત કરતો હોતો. આજે એ જ આદર્શ સિદ્ધ કરવા એજ ધ્યેયને સ્પર્શવા સરખી નહોતી શક્તિ, કે નહોતી પ્રેરણા. શ્રીનગરના જલવિહાર, શાલીમારનાં દર્શન, ઢાલ સરોવરનાં ઉપવનો અને નિરંકુશ પથરાયેલી પ્રકૃતિની કલા એ બધાંનો તે રસહીન, કેવલ વિરાગીની તટસ્થતાથી ઉપભોગ કરતો હોતો.

કોલેજજીવન પછી કાશ્મીરમાં તેણે જીવનયુદ્ધ આરંભ્યો હતો, જેમાં કાર્યક્ષેત્રની મહત્તા, સેવાભાવી સૌજન્ય, અસ્મિતાનું ગૌરવ અને બક્ષિતોના કર્મયોગ નહોતા. નહોતો કંદર્પ કે કંદર્પનો આત્મા! હતાં માત્ર સજીવ નીરસતા, મૃતઃપ્રાય કલ્પનાશક્તિ, પ્રત્યક્ષ ક્ષુદ્રતા, અર્ધદગ્ધ બૈરાગ્યજીવનની આછી અનેરી જડતા—કોઈ અદ્ભુતતા.

અલ્પકાલમાં તે વૃદ્ધ જેવો થઈ ગયો. હમણાજ જાગેલો તારો ગુરૂત્વાકર્ષણે સ્થાપેલી સ્થિતિસ્થાપકતા ગુમાવતાં ડગુમગુ થઈ રહે તેવું તેનું જીવન થઈ ગયું. છતાં તેના આત્માને કૃષકાયાનો ત્યાગ કરવાની દરખાશ નહોતી.

શા માટે ?

વિશ્વનિયમની કઠોર નીતિને હજી તેનો ઉપયોગ હતો.

સરોવરને ચૂમી રહેલા કાશ્મીરી ઉપવનમાં કોઈ સુગંધિત વૃક્ષની છાયામાં સૂતેલો કે કોઈ શિલાપર બેઠેલો તેને તમે જોઈ શકો જ. સરોવરસ્નાન, પ્રકૃતિના પ્રભાત ને સંધ્યાદર્શન, ફલાહાર, કુંજોમાં વિહાર, થાકવું ને સૂવું—આ તેનો નિત્યક્રમ હતો, આમ, કેટલાક દિવસ તેનું જીવન ચાલ્યું. આખરે તેને કંટાળો આવ્યો—સ્થાન અને જીવન પર.

*

આજે પૂર બહારમાં સંધ્યા ખીલી હતી. કંઠર્પ શિલાપરે ગિરિશૃંગો તરફ મીટ માંડી બેઠો હતો.

‘ જોયાં એ ગિરિશૃંગો ? કેટલાં સુંદરને કેટલાં લયંકર છે ? મૂર્ખો માનવતા એને વશ કરવા હામ ભીડે છે. અંતે પોતે જ વશ થાય છે—અને એની સુંદરતામાં વિલીન થઈ જાય છે. ’
બોલનાર વૃદ્ધ કાશ્મીરી કઠિયારા તરફ કંઠર્પ જોઈ રહ્યો. ખીજી જ પલે તેને પ્રોફેસર ગોપે વર્ણવેલો કૈલાસનો મહિમા સાદ આવ્યો.

‘કૈલાસ અહીંથી કેટલે દૂર હશે, વાર?’ કંદર્પે નિર્દોષતાથી પૂછ્યું.

‘છે તો નજીક—પેલા શૃંગ પાછળ, પરંતુ જગતથી તે અસ્પર્શ છે, ભાઈ!’

‘અર્થાત્?’

‘કૈલાસના શિખરને વિભૂતિ જ પામી શકે; માનવી તો યમશરણુ જ થઈ જાય.’ કઠિયારાની સ્મિત ભરી તટસ્થતા કંદર્પે સમજી શક્યો નહિ.

‘એમ કહો કે તે મોક્ષપદ પામે. ધર્મશાસ્ત્રો જેની મહત્તા સ્વીકારે, ભગવાન પિનાકપાણી. જેને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવે—એવા કૈલાસનું દર્શન કરી જીવન કૃતાર્થ કરવું જોઈએ.’

‘અરે ભાઈ! જીવન કૃતાર્થ થતાં પહેલાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. કૈલાસ પહોંચવા તો દૈવી શક્તિ જોઈએ, દૈવી.’

‘જે છે તે મારા આ દેહમાં છે. જીવન અને મરણ મારે મન સરખું જ છે, વૃદ્ધ! તો પછી આટલા બેઠરકાર સુખે શા માટે કૈલાસ ન જોવો?’

અને કંદર્પે એક ઐતિહાસ પ્રસ્થાન આરંભ્યું. ઠરી જાય તેવા બરફથી છવાયેલાં વનો પર કંદર્પે ચાલ્યા જ કર્યું, દિવસ અને રાત. ધીમે ધીમે તેને ગાત્ર ગળતાં લાગ્યાં, લોહીમાં ઉષ્મા કમી થતી લાગી. આત્મબલના શસ્ત્રવડે તે કૈલાસનું મોક્ષમાર્ગી મનાતું દર્શન કરવા જતો હતો. અને અવિચલ હિમગીરીને ગાંડી માનવતાનું દર્શન કરાવી રહ્યો હતો.

હિમાલયને જગતના ઇતિહાસકો ગિરિસમ્રાટ માને છે. ગગનચુંબી એનાં શૃંગો ભારતીનાં દુઃખો અગોચર સ્વર્ગને કહી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે. એના કલેવરમાં કંઈ કંઈ અદ્ભુતતા અને સંજીવનીઓ વસે છે એમ શાસ્ત્રો અને લોકકથાઓ કહે છે. એની રેખાઓ પ્રકૃતિનાં કલાપુષ્પ સમી સુંદર અને પ્રચંડ લાગે છે. એની તળેટીઓમાં અનેક ધર્માલયો-નાનાં ને મોટાં આશ્રમો, જળકુંડો અને સરિતાઓનો કિલ્લકિલાટ વસે છે. એની શુક્ષ્મોમાં અનેક આત્માઓ લપાયલા હોય છે-વેરાગી ને સાધુઓ, યાત્રાળુઓ અને સંશોધકો. એક અખંડ જીવનચર્યા આમ નિરંતર ચાલે છે-ચાલ્યા જ કરે છે-છતાં પ્રતાપી ગિરિસમ્રાટની અવિચલતા અસ્પર્શ્ય રહે છે. એનાં શૃંગે-અજીત અને અજેય-દૈવી અમરતાની કાવ્યમયતા સાધતાં જણાય છે.

પરંતુ કંદર્પ તો નહોતો અજીત કે નહોતો અજેય, કે નહોતી તેના પ્રસ્થાનમાં અડગ અમરતાની કાવ્યમયતા. તે તો કેવળ પામર હતો; જગતના ત્રાસે હારી હિમગિરિ પાસે મોક્ષ માગવા આવ્યો હતો. બિચારાને ખબર નહોતી કે કેટલી કઠણ ભક્તિચર્યા પણ હિમગિરિને ચળાવવા અસમર્થ હોય છે.

‘કૈલાસ ! કૈલાસ !!’ કરતો તે આગળ વધ્યે જ જતો હતો. અચાનક વાયુનું પ્રચંડ તોફાન શરૂ થયું. છવાયલા બરફનાં ચોસલાં છૂટાં પડી તળેટી તરફ ધસ્યાં ને પ્રકૃતિએ તાંડવ નૃત્યમાં વિરાટ હાસ્ય કર્યું.

‘કૈલાસ ! કૈલાસ !!’ કંદર્પે ચીસો પાડી. તેના પગ નીચેની ભોંય ફાટી ખસી જવા લાગી, તત્વેના તાંડવે ગિરિશૃંગો ધ્રુજી ઊઠ્યાં અને કંદર્પ ઘસડાવા લાગ્યા.

‘કૈલાસ ! કૈલાસ !!’ કંદર્પે છેલ્લી ત્રાડ નાંખી ને તે પટકાઈ પડ્યો; ઘસડાયો. ખરકનું એક મોટું ચોસલું તેની સામે ઘસતું આવ્યું; ખીજી દીશાએથી ખીજું આવ્યું. ખંને કંદર્પને ભક્ષવા દોડી આવતાં હતાં. અંતે ખંને અથડાયાં. રાક્ષસી ગર્જના થઈ અને કંદર્પના ખેલાન દેહનું રક્ષણ કરવા અરસપરસના ટેકે થંભ્યાં. થોડી વારે તોફાન શમ્યું. ત્રણ દિવસ પછી કંદર્પનો દેહ યુરોપિયન સંશોધકોના હાથમાં આવ્યો અને તેમણે ઉપચારો વડે એને ભાનમાં આણ્યો.

*

કંદર્પ જાગ્યો ત્યારે તેને લાગ્યું કે તે એક વિરાટ સ્વપ્ન-ભિદ્રામાં હોતો.

‘નીરૂ ! નીરૂ !!....’ તેણે આસપાસ જોયું. એક તાંબુમાં કેટલાક યુરોપિયનો તેની પથારી પાસે બેઠા હતા. તેમને જોઈ તે અત્યંત વિસ્મયતામાં અર્ધો બેઠો થઈ ગયો.

‘where am I ? where am I ?’ કંદર્પ ઉતાવળે લખ્યો.

‘you are in safe hands, young man ! Have no fear !’

આત્માસન આપતો એક યુરોપિયન તેની પાસે આવ્યો. ને તેને સુવાડ્યો. કંઈક ગભરાતો, કંઈક અસ્વસ્થ, કંઈક ન

સમજવાથી કંઠર્પ પથારીમાં પડી રહ્યો. તરતજ તેને હવા પાઈ દેવામાં આવી અને પોતાની સ્થિતિ સમજવા તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં તે બેનમાં પડી પાછો નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

સંશોધકોએ કંઠર્પને મરતાં બચાવ્યો હતો, છતાં હજી તેની તંદુરસ્તીની ખાતરી આપી શકાય એમ નહોતું. હોસ્પિટલની માવજતની તેને ખાસ જરૂર હતી, અને સંશોધકોને કંઠર્પ માટે થોભવું પાલવે એમ નહોતું, એટલે નિર્ણય કરી તેમણે જે ભોમિયા સાથે તેને તળેટીની હોસ્પિટલમાં મોકલી દીધો. બરાબર એક મહિને કંઠર્પ હરતો ફરતો થઈ ગયો અને ડોક્ટરની સલાહથી સરકારી અમલદારે એની નાનુક તબિયત સુધારવા સમજવી પડાવી તેને વતન મોકલાવી આપ્યો. જેનાથી તે વિમુખ રહેવા માગતો હતો તેની નિકટમાં પોતાને મોકલી સસ્ત્રસી અમલદાર કયો પરમાર્થ સાધતો હતો તે કંઠર્પને સમજાયું નહિ. અંતે પદ્મસાગરના તટ પર નિર્ધિક્ષ લક્ષ્મતા જીવનનો અંત શોધવા તેણે કઠીન તપશ્ચર્યા આરંભી.

‘કમનસીબ કંઠર્પ! કાશ્મીરે તને શાંતિ ન આપી, કૈલાસે તારૂં જીવન સાર્થક ન કર્યું અને નીરૂએ....નીરૂએ....’ તેનાથી વાકય પૂરું કરી શકાયું નહિ ‘બસ, તારે વિભૂતિ જ થવું જોઈએ!’ કાશ્મીરી કઠિયારાના શબ્દો તેને સાંભરી આવ્યા. બીજે જ દિવસે પદ્મસાગરને દર્શન દેતી સંધ્યાની આરધના તેણે આરંભી.

પ્રોફેસર ગોપે જીવનમાં ઘણી ઓછી ભૂલો કરી હતી એમ ઘણા કહેતા. નિરંજનાનું લગ્ન જેમ એમની એક અક્ષમ્ય ભૂલ હતી તેમ ગોપાશ્રમ એમના સેવાધર્મની ભાવનાનું અનુપમ પુષ્પ હતું.

પાઠશાળાની યાંત્રિક વ્યવસ્થા કરતાં ગોપાશ્રમ સેવાભાવનાના પાયાપર રચાયેલી વ્યવસ્થાથી ઘણું સારું ચાલતો. વિદ્યા, ક્લમ, અને નાના નાના ઉદ્યોગોને એમાં સુઘડ અવકાશ હતો. સેવાધર્મ શીખવા ખાતર અનેક મુશ્કેલીઓ આશ્રમની સેવા કરવા ઉભરતા અને ગોપ લેકચર્સનો ધ્વનિ દૂર ઘણે દૂર પણ સંભળાતો.

રાત્રિદિવસ પંડિત ગોપ આશ્રમના કચ્ચાણ ખાતર સતત મહેનત કરતા; ખંધુ એમને ગમે એવું થઈ જતું છતાં એમાં કાંઈ ઉણપ છે એમ એમને હંમેશા સાહ્યા કરતું. આશ્રમનું લક્ષ્ય સાર્થકતા અને વ્યવસ્થા ખાતે વસ્તુઓ છે, એમ તે પ્રત્યેક સેવાભાવીને કહી સંભળાવતા છતાં આશ્રમની વ્યવસ્થા સંભાળી લે એવી કાબેલ વ્યક્તિ હજી સુધી તેમને સાંપડી નહોતી. એટલે હાલ તુર્ત માટે વ્યવસ્થા, અને કાર્યક્રમો અથાગ બોલે પોતે જ માથે ઉપાડ્યો હતો. એટલામાં નિરંજના વિધવા થઈ, અને એનો દુઃખી નીવડેલો સંસાર રાખ થઈ ગયો. અંતે પુત્રીને આશ્રમની વ્યવસ્થાને ભાર સોંપી વૈધવ્યજીવનની દુઃખમયતામાંથી થોડીઘણી મુક્ત કરી. અને આમ દિવસો, મહિનાઓ, વર્ષો વીત્યાં. છતાં પંડિત ગોપને પોતાના નવા કાર્યક્ષેત્રમાં હંમેશા કંઈ અધુરપણું લાગતું. મનુષ્ય માત્રને ગમે તે કાળે અને ગમે તે સંજોગોમાં કોઈમા સહચારની જરૂર છે.

આ સહુચારનું પાત્ર મળતાં મનુષ્ય કોઈ અદ્ભુત પ્રેરણાબલ વડે કર્મ ધપાવે છે. પંડિત રાતદિવસ કોઈ એક યોગ્ય પાત્રને શોધ્યા કરતા અને કંદર્પને સંભારી નિદ્રાવશ થતા.

એ માનવવિચિત્રતા માટે પંડિતને અદ્ભુત માન હતું. ‘સ્પષ્ટવક્તૃત્વથી દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઉતરે એવો કંદર્પ કેવલ એક જ હતો. અને નીરૂએ પણ ક્યાં ઓછો અન્યાય કર્યો હતો ! અત્યારે તે ક્યાં હશે ? શાળાના કૂર શિષ્ટાચારે બિચારાનું ઊછળતું જીવન પુષ્પ કચરી નાંખ્યું. ‘અત્યારે તે મારી પાસે હોય તો ? સેવાધર્મની મૂર્તિ બની તે ભારતના આદર્શો વીસમી સદીમાં પણ દિગંત ગળવે....!’ આવા અનેક વિચારો પંડિત રોજ કરતા અને આશાની અમરતામાં વિશ્વાસ રાખી તેની શોધ ચલાવ્યે જ જતા. અંતે કેવલ આકસ્મિક રીતે પદ્મસાગરના તટે રખડતો તે કઢંગી અવસ્થામાં—ખેદરકાર—મેલો મેલો—પંડિતને મળી આવ્યો.

ભાગ્યની શેત્રંજ પર વિધિએ એક નવી ચાલ અખત્યાર કરી અને વિખુટી પડેલી ત્રિપુટીના જીવનને નવદીપ્તિથી મઠી નાખ્યું.

‘પંડિતજી ! મારા જેવા ઢોરને તમારા આશ્રમમાં રાખી શું કરશો ?’ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં કંદર્પ પચાસમી વાર લાંબો.

‘મારે તારા જેવા ઢોરના હાથમાં આ આશ્રમની વ્યવસ્થા સોંપવી છે !’ કહી પંડિતજી ખડખડાટ હસી પડ્યા. આજે તેમના આનંદનો પાર નહોતો.

એક કલાકમાં આખા આશ્રમનું ખારીક નિરીક્ષણ કરાવી પંડિત કંદર્પને એના ઓરડામાં લઈ આવ્યા.

‘જો આજથી આ આશ્રમ એ જ તારું કાર્યક્ષેત્ર : પક્ષસાગરના જલતરંગોની તું સેવા કરે તેના કરતાં જગતને તારો સેવાધર્મ શીખવ એ જ મારી અભ્યર્થના છે!’

‘ગુરુદેવ ! કૈલાસ સમા તમે નીવડો એમ હું ઇચ્છું છું. એક કામ કરશો?’

‘શું?’

‘નિરંજના દેવી પાસે મને માફી અપાવશો?’

‘માફી?’ પંડિત વિચારમાં પડી ગયા. એટલામાં બહાર પગલાંનો અવાજ સંભળાયો.

‘લે આ નીરૂ પોતે જ આવી. તને તે માફી આપશે જ.’

નિરંજના થાળીમાં દૂધના પ્યાલા સહિત ચોરડામાં પ્રવેશી, તેને જોતાં જ કંઠર્પ કોઈ અપૂર્વ વિસ્મયતા સહન કરતો ઊભો થઈ ગયો, ચાર આંખો એક વિપળમાં ભેટી પડી.

‘નિરંજના!’

‘કંઠર્પ!’

પંડિત દોડ્યા ને નિરંજનાને પડતી બચાવી.

‘કંઠર્પ ! થાળી હાથમાંથી લઈ લે. નીરૂ ! નીરૂ !’

અવાક કંઠર્પ પળવાર ઊભો. સૌભાગ્યચિહ્ન વિનાના તેના બંને કરકમળપર તેનાં નેત્ર જડાઈ ગયાં.

‘ગુરુદેવ ! આ શું ?.....દેવી.....?’

‘હા....એ વિધવા છે....વિધિએ એને પ્રભુ જ’પીને બેસવા નથી દીધી!’

‘ઓ.....ગુરુદેવ!’ કંદર્પ કકળી ઉઠયો. પાછલી ભીતમાં માથું અકાળી અવિરત રુદન કરી રહ્યો.

અને દિવસો વીત્યા.

આશા ગુમાવેલાં જીવનોમાં આશા ફરી પ્રકટી.

‘કંદર્પ!’ અર્ધી વાંચેલી ચોપડી હાથમાં રાખી નિરંજના બોલી.

‘નીરૂ!’ કાગળોમાંથી માથું ઉંચું કરી કંદર્પ ફર્યો.
‘આજે હું બહુ કામમાં છું!’

‘એમ?’ નિરંજના પાસે આવી.

‘હા. સૌંદર્યપૂર્ણ નિરર્થક નીવડે ત્યારે કર્મપૂર્ણ કરવી જોઈએ ને!’ પુરૂષની તટસ્થતા સ્ત્રીને હંફાવી રહી.

‘કંદર્પ! સંધ્યાની અલ્પજીવી કલામયતા ઠરતાં પ્રભાતના ખીલતા રંગો જોવા શું ખોટા? જીવનના નવસર્જનમાં તું ફરી પાછો સૌંદર્યપૂજક થઈશ?’

‘કદાપિ નહિ. મારે માટે જગતમાં હવે સૌંદર્ય નથી. કર્મ એ જ જીવન, નિરંજના!’ કંદર્પે પૂર્વ દિશાની ખારી ઉઘાડી સૂર્યના ઝળહળતા રશ્મિપુંજમાં તેનું સુકુમાર મોહું રનાન કરી રહ્યું. નયનોમાંથી અમરજ્યોત સમુત્તેજ પ્રસારી તે અડગ નિશ્ચયથી બોલ્યો. ‘ગોપાશ્રમ એ જ મારું નમ્રજીવન, નીરૂ!’

‘એ નવજીવનના તારા આદર્શ કોણ ઝીલશે, કંઠર્પ ? મારે તને પરણાવવો છે. !’

‘શું ?’ કંઠર્પ ચમક્યો. તેની રેખા યે રેખા ધૂણી ઉઠી.

‘બહેરો છો ? તને પરણાવવો છે.’

‘જગતમાં બીજી નીરૂ સરખાઈ નથી ત્યાં સુધી હું પરણવાનો નથી !’

બંને એક બીજાને સજલ નયને જોઈ રહ્યાં.

*

અને આમ અનંત જીવનના અંત સુધી દૂર છતાં પાસે અને બે છતાં એક એવા બે આત્માની અનેક સંધ્યાઓ જગતમાં આવી અને અદ્રશ્ય થઈ ગઈ.

સુખદુઃખ કર્મના વ્યવહાર

(૧)

માઘ માસની શાંત સંધ્યા ઉજાસભરી નમતી હતી. પ્રચંડ વનમાં વિરાજતી કુમારી વનદેવી ગિરિશ્રૃંગ પર ઉભી વનપ્રદેશ અવલોકે તેમ દેવબાલા અટારીએ ઉભી જનમાર્ગ અવલોકતી.

કોઇ દેવમંદિરની અટારીએ પ્રતિક્ષા કરતી ઉભેલી દેવાંગના સમી તે લાગતી. ગુલાબી ગુલનું રમ્ય આકર્ષણ તેના વદન-મંડલ પર વિરાજતું. ગંગાને ઓળે લેટતા જળપટની નિર્મલતા તેના હૃદયમાં વસતી; અને રતનાકરના ઉદરમાં સમાઈ જાય એટલી સહન શક્તિ તેમાં સચવાતી. કુંતા કુમાર મહાબાહુ અર્જુનનું પ્રતાપી શર સૂસવાટ કરતું વધુટી-દૂર ઘણે દૂર-જાય તેમ કલ્યાણકિરણના શરસંધાન કરતાં તેનાં બાહનયન દૂર દૃષ્ટિ નાંખતાં. આ બાલસુંદરીના મુખકલાપ પર પરિધાન જ્યોત્સ્નાનું હતું. રેખામાં રસ જ્યોતની અપૂર્વ ઉજ્જવલતા હતી. વપુમાં ઉછળતા યૌવનની મરતી હતી. ઓમે વિહરતી તારકબેલડીની વિખૂટી પડેલી એક બિંદુબાલા જેવી તે લાગતી.

ઉત્સવદિને કે છુટી મળતાં નાનકડા વિધાવિલાસીઓમાં
બેલછા આવે છે. મધુર અવલોકન કરતી દેવબાલામાં પણ બેલછા
હતી. એકમાં જોમવન્તા તોફાનની બેલછા હોય છે, બીજામાં
અગમ્ય ભાવિના પડ ઉકેલતાં પરિણમતી શાંત ગાંભિર્યભરી
વર્તમાનની બેલી વિસ્મરણતા હતી.

અનંત દર્શન કરાવતી વીજ ઓમે ચમકે તેમ દેવબાલા ચમકી.

“ બાલા બહેન ! પ્રકાશ ભાઈ આવ્યા છે ! ” પાછળથી
અવાજ આવ્યો.

રાજમાર્ગ પર પરવરતું તેનું દૃષ્ટિ તેજ નૃત્ય ગતિએ પાછું
ખેંચાયું, અને કૃષ્ણ પક્ષની રજની શ્યામ ઓઢણીમાં શણગારાઈ
તેમાં નિશાનાથનું ગોરૂ અજવાળું પ્રકટે તેમ દેવબાલાના રસભાવ
પ્રકટયા. તપોવનમાં કોંકિલની મધુર સંગીતધાર ઝરતી એકાએક
અટકે કે નલે વાદળ છવાતાં સૂર્યદર્શન મોંઘું થઈ બેસે તેમ
દેવબાલા અટારીમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ ! વનવસંત પુરી થતાં
કોંકિલની નામના માત્ર જ તરડાળે રહી જાય. અટારીમાં તેની
દેવમૂર્તિ પરોક્ષ જ્રમણ કરી રહી.

લગવાન રામચંદ્રજીએ હાં કરી રજનીકર્તા પૃથ્વી પર
ઉતાર્યો ત્યારે તેમનું બાલહૃદય ઉલ્લાસમાં તરખોળ કરી રહ્યું.
ગમે તે પરિધાનમાં-ગમે તે પ્રકૃતિમાં-ગમે તેવા આડંબર કે
આવરણ નીચે પ્રકાશ સંચરે; કરોડાની મેદાનીમાં પણ તેની
ઓળખ દેવબાલાને તો સુલભ હતી.

વિવેકસુજન-પ્રહ્લકુમાર જેવો દીપ્તો યુવક અભ્યાસગ્રહમાં બેઠો હતો, અને અભ્યાસગ્રહના દ્વારમાં દેવખાલા ઉભી. ‘ગીરધર નાગર’ની મંત્રમુગ્ધ ધડીલર ઉભી-ઉભી રહી. સાગરમાં વિહરતું જહાજ તરંગસ્પર્શે ડાલે તેમ સોહાગ મૂર્તિ શી શોભતી ખાલાનું ઉર હિન્ડોલે ચહડયું. સ્મિત વદન પર ફરકયું. લલ્લની આછી સાડી અનંગ ભર્યા યૌવનને પરિધાન કરી રહી.

મનુષ્યમાત્રના જીવનમાં પ્રવૃત્તિની અદ્ભૂત ગુંથણી છે. અવનિ પર પ્રકટેલું ખાલક ચેતનપ્રવૃત્તિ આરંભે છે. ખાલવયમાં તે તોફાની રંગભૂમિ પર બેલી-કોઈની પરવા વિનાની-પ્રવૃત્તિ જમાવે છે. યૌવનને આંગણે તે પ્રવૃત્તિમાં ગાંભીર્યભર્યો વિવેક અને અકકલશક્તિના મિશ્રણ થાય છે. માનવીના સમસ્ત ભાવિની રૂપરેખાનું દર્શન આ પ્રવૃત્તિમાં છે. સંસ્કારી માતાના ખોળામાં સૂતાં સૂતાં પ્રકાશનું ખાલજીવન સાંસ્કારિક ઓપ અને શણગાર પામ્યું હતું. અને આજે પ્રવૃત્તિની મસ્તીમાં ફાલી રહેલા તારુણ્યમાં આસપાસના વાતાવરણમાં-ઘરમાં-કોડબેલી માતાના હૃદયમાં તે ગૌરવભર્યો ઉજસપ્રકટાતી રહ્યો હતો. પિતાની છાયા નીચે તે અભિમાન લઈ શકાય એવો પુત્ર થવા ઇચ્છે તોપણ તે છાયા તો વર્ષો પહેલાં હુમેશ સાટે અદ્રશ્ય થઈહતી અને માતાના લાડકોડમાં ઉછરી તે ખાલક મટી યુવક બન્યો !

અને હવે તો તે પ્રવૃત્તિના પ્રકારમાં ભાવિની રૂપરેખા પ્રકટાવી રહ્યો. પાંચ છ કલાક માત્ર આરામ સિવાય તેનું જીવન પ્રવૃત્તિની પ્રણાલિમાં વહેતું. કોઈ કળી શકતું નહિ કે તે શું થશે? વિજ્ઞાનનો

નેતા થશે કે હુન્નરકલાનો સેવક થશે? પરંતું એટલું તો બધાય જાણતા કે તે વિધાવિલાસી છે.

“આજે તો કંઈ વહેલા પધાર્યો!” નખશિખ નિરિક્ષણ કર્યા પછી દેવબાલા ટહુકી.

પ્રકાશના હાથમાંથી માસિક છટકી ભોંય પર પડ્યું ને તેની દૃષ્ટિ બાલા પર અથડાઈ. મહામાયાના પ્રાગટ્યથી દેવીભક્ત પુનરીને થતો અનુભવ પ્રકાશને થયો. ખુરશી ખસેડી તે ઉભો થઈ ગયો. આખા ઓરરામાં દેવબાલા સિવાય સર્વનું પરોક્ષ થતું લાગ્યું. નિર્મળ સ્નેહથી ભીન હૃદયે યુવકે બાલાને વધાવી.

અને સુંદરીના વદન પરસ્મિત વિલસી રહ્યું. અપૂર્વ સૌંદર્યના ભલકતા પ્રકાશમાં કોણ જાણે શાથી—આજે પ્રકાશ અંજયો—ખુબ અંજયો.

પાસેની ખુરશી પર સૌંદર્યભૂતિ બિરાજી. બે ભૂખ્યાં નયન તેનો સૌંદર્યભંડાર લુટી રહ્યાં!

માસિક બાલાના નાબુક પગનું સ્પર્શ ચુંબન બેઢરકાર કરી રહ્યું!

“આ આપનું માસિક પ્રકાશલાઈ!” દેવબાલા બોલી.

બંનેની કુતૂહલતા ભરી નિર્દોષ દૃષ્ટિ માસિક પર મળી. કઠોર હૃદયવાળા ઘણીયે વાર પારકાની રંક દશા પર હસે છે. કોણ જાણે શાથી કચરાઈ ગયેલા માસિકની માઠી દશા પર બંને હસવા લાગ્યાં. પ્રકાશે તે હાથમાં લીધું. લાડથી તેને પંપાળવા લાગ્યો.

“તમને માસિકો વાંચવાનો ઘણો જ શોખ છે નહિ વાર ?
બાલાનું રસાળ મુખડું મલકી રહ્યું.

“કેટલાકમાં પ્રકૃતિજન્ય કોઈ એક વિચિત્રતા હોય છે.
મને માત્ર વાંચવાની બેલછા છે.” શબ્દોના અર્થ કરતાં અધિક
અર્થ પ્રકાશના સ્મિતમાં હતો. તેણે ઉમેર્યું;

“કેમ તમને આવી વિચિત્રતા નથી ગમતી ?”

“મને ? મને ગમવું શું ? માસ્તર ! હું તો એટલો જ વિચાર
કરી રહી છું કે તમે અથાગ ઉઘમી છો !”

અને પ્રકાશમાં વસ્તુતઃ એક પ્રકારની બેલછા, વિચિત્રતા
તો હતી જ. તેની રંગભૂમિ પર ઉંડા રહસ્યભર્યા ગંભીર દૃશ્યો
વિશેષ હતાં.

“બાલા જ્ઞેન ! ચાકરી વિના ભાખરી ક્યાં છે ? ઉઘમ વિના
જ્ય ક્યાં છે ? જ્ય વિના માન-સન્માન ક્યાં છે અને માન-સન્માન
વિના જીવતર નકામું છે !”

“ત્યારે તમે માન-સન્માન માટે આટલું બધું કરો છો ?”

“જુઓ બાલા જ્ઞેન ! તમને લાગે છે કે હું આટલું બધું
કરું છું તે મને મારા જીવનનો નિત્યક્રમ લાગે છે. બાકી આકીન
વિના કાંઈ થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મ તો વિરલો જ કરી શકે.
આપણે તો સંસારના મગતરાં !”

“મગતરાં ! હા ! હા !” બાલાનું હસવું ઓરડામાં ગાજી
રહ્યું. રાસફરતી ગોપી કૃષ્ણના અલિનચે બેલી બને તેવું દેવબાલાને
કંઈક થયું.

“ ચાલો મેં તો તમારો વખત ગુમાવ્યો! આજનો અભ્યાસક્રમ શું છે.

“ અભ્યાસક્રમ? હા, પણ તે વાત પછી; જુઓ ને તમારી મુદ્રા આજ ઉદાસ લાગે છે. ’ બાલાના નયનમાં આતુરતા ઉભરાઈ. પ્રકાશ ચમક્યો. પણ પછી સ્વસ્થ થયો.

“ ઉદાસીનતા છુપાવવા મારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો જાણી અત્યંત દીલગીર. બાલા ખડેન! મારાં માતૃશ્રી ગંભીર રીતે માંદા છે. હું તો થોડા દિવસની રજા....અને વળી વૈદરાજે હુવાફેર કરાવવા સૂચવ્યું છે. મારો પણ વિચાર છે કે માતૃશ્રીને મારે મોસાળ લઈ જાઉં. ”

“ પ્રકાશભાઈ! સસ્સ્વતિબાની માંદગી આટલે સુધી વધી અને તમે તો આજે જ વાત હોઠ બહાર કાઢો છો. મારા બાપુને કહી કોઈ સારા ડૉક્ટર-વૈદની દવા કરવાનું ગોઠવી આપત. ” બાલાના નયનમાં અમી હતી. સાથે વિશુદ્ધ સ્નેહીને સુત્રલ એવો ઠપકો પણ હતો.

પ્રકાશ નીચું જોઈ રહ્યો તેના હૃદયમાં ઉર્મિના થર બાડા થતા હતા અને એ થર નીચે સનાતન સંગ્રામનાં રણશીંગા ફૂંકાઈ રહ્યા હતાં. સરી જતી સ્વસ્થતા એકઠી કરી તે બોલ્યો.

“ આભાર બાલાખડેન! કંઈ ચીંતા કરવા જેવું નથી. બાની મરજી છે કે હુવાફેર થાય તો સાફ.....અને આપણામાં પણ કહેવત છે કે સો દવા અને એક હવા. ”

“ ત્યારે અમે તો રખડી પડવાનાં; અને કોણ જાણે તમે તો ક્યારે ય પાછા આવવાના! ”

“ બાલાબહેન ! ગલરાશો નહિં તમારો અભ્યાસક્રમ બરાબર ગોઠવી આપીશ. કેસી પુનઃ વાંચી જશો ત્યાં સુધીમાં હું આવી લાગીશ. આપનું વિદ્યાર્થીજીવન મને સોંપાયું છે તો તે હું સંભાળીશ. કર્તવ્ય જીવનનો બહાવો હવે તમે આપો. “ ન પારખી શકાય એવી ઉર્મિલયુક્ત દૃષ્ટિશર પ્રકાશના નયનમાંથી વધુટી ગયું. થોડીક પળની શાંતિ એરડામાં જીવી રહી.

આખરે પ્રકાશના હાથમાંનું માસિક ટેબલ પર પડી ગયું. અને બંને જગ્યાં. બાલાની વિચારમાળા તૂટી; પ્રકાશના વદન પર અસ્પષ્ટ ઉર્મિની છટા છવાઈ.

“ બાલા બહેન ! જુદો પડતાં પહેલાં એક વાત પુછું ? ” બોલતાં તેને ઘણી મહેનત પડી એમ દેવબાલાને લાગ્યું; અને તે સ્વસ્થ થઈ.

“ ખુશીથી પુછો પ્રકાશલાઈ ! પુછવાની કાંઈ રજા તમારે ન જોઈએ. ”

“ પણ વિષય એવો છે કે પ્રથમ મારે તમારી રજા લેવી જોઈએ. ”

“ આપની શિષ્યા તરીકે રજા આપતાં શરમાઉ છું—પણ પ્રમોદરાયની દીકરી તરીકે તે આપું છું. બોલો હવે ”

“ બાલાબહેન ! હું વિચિત્ર છું. બેલો છું. અસભ્ય છું એમ તમે માની લો એટલે હું આગળ ચાલું. ”

“ ચાલો તેમ; હવે બોલો. ” આ માણસની વિચિત્રતા પર આજે પહેલી જ વાર બાલા નવાઈ પામી.

૨

હીંમત એકઠી કરતાં પ્રકાશની પાંચ પળ વીતી.

“ જગતની રંગભૂમિ પર દરેક માનવી પોતાની ભૂમિકા સર્જીજીવનનું સાર્થક માને છે. હું મારી ભૂમિકા સર્જીજીવન સાર્થક કરવા મથું છું. મને લાગે છે કે આજે જોઈતી તક આવી લાગી અને ધબકતે હૃદયે હૈયું ખોલવા તત્પર થયો છું. ”

દેવબાલાના હૃદયમાં સંદેહને સ્થાન ન મળ્યું. તેના માસ્તરના વકતૃત્વ ઉપર મોહ પામવા લાગી.

“ જીવનની એક ધન્ય પળે એક યુવક એક બાલીકાનાં સંસર્ગમાં આવ્યો, બંને એ એક બીજા માટે વિશુદ્ધ સ્નેહના સાગર ભરી રાખ્યા. જીવન ઉન્નત કરવાના અભિલાષથી યુવકે દેવી શારદાના પૂજન આરંભ્યા. બાલીકાએ તેમાં ભાગ લીધો. વિશુદ્ધ સ્નેહભરી સેવાના અર્ચ્યથી દેવીને રીઝવવા બંને તેને ચર્ણો ખેડાં, અને આશાના અમર બીજ રોપ્યાં. સમાજમાં બંનેની ભૂમિકા જુદી હતી છતાં યુવક ઉન્નત બન્યો. આશાના પૂરમાં તે ઘસડાયો—રાજાખુશીથી ઘસડાયો. પરિણામની તેને પરવા નહોતી. ”

“ મી. મુનશીના જગતકીશોર માફક, વારૂ પછી ? ”
દેવબાલાને રસ પડતો લાગ્યો.

“ પછી ? મિત્ર મટીને પ્રણયી થયો. અને તેના પવિત્ર પ્રેમની ભિક્ષા માગવા એક વિચિત્ર પળે તેણે સ્વયં નિશ્ચય કર્યો ! ”

ખાલાના વદન પર ગંભીરતા પ્રસરી. પ્રકાશ ઘડીભર અનિમિષ નયને જોઈ રહ્યો. તેની દૃષ્ટિ ખાલાને અસહ્ય લાગી. માસિક તેના હાથમાં જોડરકાર કચડાવા લાગ્યું.

“પછી તેને ભિક્ષા મળી કે નહિ?”

“ભીક્ષા માગવી જ આક્રી હતી; પરંતુ સંજોગની કુરતા તેને ડરાવી રહી હતી. સંસ્કાર પર ઘડાઈ તેનું હૃદય દૈવીપ્રેમને ઝંખતું હતું. પણ આલિકા સમક્ષ હૃદય ઠાલવતાં તે અચકાતો હતો.

“તેનામાં હીંમત નહિ હશે.”

“હા તેમજ. આલિકાની અપૂર્વ નિર્દોષતા તેને અસહ્ય થઈ પડી હતી. ખંને એક બીજાનું હૃદય સમજી શક્યા નહોતાં.”

“તેમાં કોનો વાંક?”

“ખંનેનો.”

“નહિ, યુવકનો તેનામાં ‘મોરલ ક્રેજ’ (Moral Courage) હોત તો તેણે આલિકા સમક્ષ પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું હોત.”

“હા, પણ નિર્ધનતા તેને નિર્માલ્ય કરી રહી હતી; સંસારની કુરતા તેને કચડી રહી હતી; હીંદુ સમાજમાં વૈધવ્ય ભોગવતી માતાનું દુઃખ તેને રઘવાયો-કાયર બનાવી રહ્યું હતું.”

“વૈધવ્ય....ભોગવતી.....મા.....તા.....નું દુઃખ!” શબ્દો છૂટા કરી ધીમેથી દેવખાલા બોલી. પ્રકાશ કંઈક ચમકયો; સ્વસ્થ થવા ઝડપથી મહેનત કરી રહ્યો.

“તમે એને ઓળખતા હશો?” દેવબાલાએ ચાતુર્ય વાપર્યું.

“હા ઓળખું છું—બરાબર ઓળખું છું. પણ તે બિચારો શું કરે? પેટને ખાવાના સાંસાં હોય છતાં ભૂખ્યાં પેટવાળાને કાંઈ સ્નેહરાશી નથી જોઈતી? એક દુઃખમાં બીજું દુઃખ!”

પ્રકાશે માથું નીચું ઢાળી દીધું. બાલાના હૃદયમાં કાંઈક અજવાળું થયું. જાણે અજાણે તેનો સ્નેહભીનો હાથ પ્રકાશના માથા ઉપર ફરી રહ્યો.

“પ્રકાશભાઈ! આ બધું જાણે તમને જ બંધબેસતું હોય એમ લાગે છે!”

“હા.” પોતાનું હૃદય રડતું હોય એમ પ્રકાશ ધીમેથી બોલ્યો.

હાર ખાઈ બેઠેલાને હીંમતનો ટેકો મળે તમે પ્રકાશે માથું ઉચું કર્યું. બાલાએ જોયું કે તેની દ્રષ્ટિમાં દુઃખની છાંયા હતી. દબાઈ રહેલા સ્નેહની ઊર્મિ હતી અને અમર આશાનું તેજ હતું.

“દેવબાલા! અજાણ પણ તમે મારા સૂના હૃદયમાં જોમ, આશા, આનંદ અને લાવના રેડ્યાં છે અને એ બધાના ભેગા બળે મારો જીવનદીપ પવનના ઝપાટા સામે પણ ટકી શક્યો છે. તમારા પિતાની અમી ભરી છાંય નીચે રહી મેં સંસ્કાર, વ્યક્તિત્વ, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાં છે—ખીલવ્યાં છે. આ બધું તમને સારું લગાડવા નથી

કહેતો. પણ.....વર્ષોના લાંબા પરિચય પછી આજે હૃદય પ્રિય છતાં ધિક્કારવા યોગ્ય પરિણામ આવ્યું છે, તે હું નથી સહી શકતો. છતાં તમારી આગળ સ્પષ્ટ કર્યા વિના નથી રહી શકતો ! ”

“ તમે નાહક હૃદય વલોવો છો, પ્રકાશ લાઈ ! તેને માર્ગ આપો-મારી ન નાંખો. ”

“ માફ કરો ખાલાજી ! જીવન સાથે મેં કેટલાક દિવસોથી યુધ્ધ આરંભ્યું છે. નિષ્કુર હૃદય ફાવતું જાય છે. હું હારતો જાઉં છું. ” તેના તેજસ્વી ચહેરા ઉપર ખિન્નતા પ્રસરી ને શરીરને કંપારી વધુટી.

“ તમે જોસો દેવખાલા ! આજે મને ઉન્માદ થયો છે. મારું બધું જોમ-શક્તિ ખુટી ગયાં છે. ”

દુર સંકેત્યાઈ દેવખાલા ઉભી હતી. મહામહેનતે સ્વસ્થતા મેળવીને તે ખુરશી પર બેઠી ખિચારી વિચારના વમળમાં ગુંચવાઈ ગઈ. છતાં બોલવાની ઇચ્છા ઘણી થઈ આવી, પણ જીભે અસહકાર માંડ્યો.

એક વિચિત્ર પ્રકરણનો આરંભ પ્રકાશ કરી ચૂક્યો હતો. દુઃખે સુખે તેને જ પુરું કરવાનું હતું. થોડોક વિસામો ખાઈ તે આગળ ચાલ્યો.

“ ખાલા જી ! જીંદગીમાં આવી પણ એકજ વાર આવે છે. તે સહન કરી પાછળ આવતા પરિણામને વધાવી લેવા તત્પર રહેવું એમાં હું મનુષ્યત્વ સમજું છું. એ મનુષ્યત્વ મારામાં છે.

કે નહિ તે હું જાણતો નથી, છતાં હીંમત એકઠી કરી તમને કંઈ સાફસાફ કહી દેવા ઇચ્છું છું. નમ્રતાપુર્વક વિનંતી કે આજની વાત ત્રીજે કાને ન જાય!”

દેવબાલા શું સાંભળતી હતી? સંદેહના સાગરમાં બિચારી પૂરેપૂરી સરી પડી. તેને ખબર નહોતી કે કામારજીવનના કયા બ્યુહનું મંડાણ આજે થવાનું હતું.

અહદશા ઉતરતાં કૃણપ્રાપ્તિ થાય તેમ બાલાને વાચા આવી.

“પ્રકાશલાઘ! વધારે શું કહું? સ્નેહની વિશુદ્ધિમાં શંકાને સ્થાન ન હોય.” તેની આંખમાં ઠપકો હતો.

“જેને માટે તમે માન ધરાવો છો તે પોતાની વિવેક મર્યાદા ઓળંગી જઈ ક્ષમાની અભિલાષ રાખે તો તમે કયા કરજો. તમારામાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.”

“તમને ક્ષમા આપી માથે ધૂળતા ઠોરી લેવાનું હું શીખી નથી એટલે લાચાર, છતાં એ વિવેકની જરૂર નથી. તમારો વિશ્વાસ માનમાં અચલ રહો.” માસિકના પાનાંઓ વચ્ચે દેવબાલાની નાબુક આંગળીઓ રમી રહી.

અને વક્તા લાવણીની પ્રસ્તાવના આરંભે તેમ પ્રકાશે અકૃત્રિમ આડંબરથી આરંભ્યું.

“શેત્રજ ઉપર આપણી જીંદગી એક સોગઠી માત્ર છે. એકઃઅદૃશ્ય સત્તાને બળે આ વિશાળ રમત ચાલે છે. સોગઠીઓ મરે છે—જીવે છે—અર્થાત્ પ્રત્યેક પોતાની ભૂમિકા સર્જે છે. હું, તમે, બધાં સૌ સૌની જૂદી ભૂમિકા ઉપર ઉભાં છીએ; દરેક

પોતાની ભૂમિકા ખીજથી ઉંચી અને ચઢીયાતી માને છે. અને બ્રહ્મદર્શનની વિચાર આશા રાખતા કોઇ બ્રહ્મયોગી માફક તેને આશાની વેદી પર સર્જે છે. મેં પણ તેમજ કર્યું છે. કોઇ કર્મયોગીનો આડંબર રાખી મારી ભૂમિકામાં અનેક દ્રશ્યો ઘડ્યાં છે-ઉછેર્યાં છે-હા-પણ તે બધાં અધૂરાં-માત્ર વિનાનાં અને મારે મન અનાકર્ષક લાગે છે!!”

“શાથી?” અણધાર્યો પ્રશ્ન આંચો.

“શાથી? એકના વિના!”

તે કોણ વારું?”

“જીવનસખી.”

“જીવનસખી? પ્રકાશભાઈ! તમે શું બોલો છો?”

“સાચું જ બોલું છું. જીવનસખી વિના તે મારી સમસ્ત ભૂમિકા નિર્જીવ પડી છે!”

“તો જીવનસખી મેળવો. આખી દુનિયા પડી છે!”

“મેળવીશ. તમને ક્યાં ખબર છે કે આખી દુનિયા એની આગળ હિસાબમાં નથી.

“એમ?”

“હા.”

“અરે વાહ રે તમારી જીવનસખી?” હા-પણ મને તે બતાવશો?”

“જરૂર!”

(૩)

“ તમે મને ઓળખાવશો ? ”

“ હા! જરૂર.”

બાલાના હૃદયમાં સન્દેહના સંગ્રામ મંડાયા. પણ પહેલાંની આનંદમૂર્તિ પર સુરેખ શરમની ભરતી છવાઈ.

સૃષ્ટિમંડાણથી પેદા થયેલા સનાતનગીતમાં અમૃતના સ્વપ્નાં અનુભવતો પ્રકાશ મોહુમુગ્ધ બનવા લાગ્યો.

‘ જીવન સખી ’—મનોરાજ્યમાં ખુણે ખુણે ફરી વળી. આમ એકનો આત્મા પ્રત્યક્ષ આલેખતો કે આજ પ્રભુચમંદિરની પ્રેમદેવી! આજ સંસારસદનની ભાવી ગૃહદેવી! આજ કીર્તિ-ક્ષેત્રની સંગ્રામદેવી!

ત્યારે બીજનો આત્મા વિચિત્ર શબ્દાવલિમાં હનુચ મીઠી અજ્ઞાનતા દર્શાવે છે!!

ધડકતે હૃદયે આખરે પ્રકાશ બોલ્યો. જીભમાં ધ્રુબરી હતી, પણ વાક્યોમાં સચોટતા અને ઠપકો હતો.

“દેવબાલા! તમ્હારી જગા બીજાએ પુરી હોત તો આ પ્રશ્ન મને આટલો કઠણ થઈ ન પડત. નભતા ભાનુની ઓત-પ્રોત ઓજસ્વતા કરતાં રજનીકરની શીતળતા વધારે રૂચે છે. તમારા ધીર-કિલકિલ સમા સ્વર કરતાં પ્રશ્નની નિર્દોષતા બહુ સાલે છે! દેવબાલા.....દેવબાલા.....!”

“ માસ્તર.....તર્કવિદ્યા તમ્હે બરાબર શીખવી નહિ; નહિ તો તમારા મનોરાજ્યમાં પેસી સર્વ જાણત. વાડ....પણ હવે બોલશો ? ”

સરિતાસંગમે ગંગાયમૂના ભેટે તેમ બંનેનાં દ્રગનેન ખૂબ ભેટયાં !

“ તમ્હે મહારી જીવનસખી ઓળખવા તદ્દસી રહ્યાં છો.....હા.....પણ તેને તમ્હે ગમે તેવી ધારો; તેની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે. તેની નિર્દોષતા બાલકની છે, હસવું ગમ્મત કરતાં જળતરંગ જેવું છે. વર્તન રોહિત્વમીલયું છે. નિરાશા-ભર્યા ઉભસસૂના હૈયાનું તે ચેતન છે. સૃષ્ટિના કોઈ કંગાળ, પણ વિશુદ્ધ પ્રેમથી તરબોળ હૃદયની રસઉર્મિલા છે. હાસ્ય કલ્પોલ કરતી તે મદભર ધીમી હલકે આસપાસ પ્રકૃતિમાં સૌંદર્ય અને આનંદ વર્ષાવે છે. ગીતમંસરીના અજબ નિનાદથી વાતાવરણ ગળવે છે. મારી જીવનસખીની અતિશયોક્તિ ભરેલી પ્રસંશા હું નથી કરતો, પણ અનુભવે એકહું કરેલું તેનું સાચું ગુણકીર્તન કરું છું, અને એ ગુણકીર્તનની યોગ્ય મૂર્તિ મારી જીવનસખી તમ્હે છો ! ”

“ શું.....હું ? ” ત્હેના મેઘધનુષ્યશાં નયનકમાન ખેંચાયા. શાંત સાગરનાં ખારાં જળ ઘણી યે વાર ભરતીમાં ખળભળે છે. બાલાના ઉરના રત્નાકર સળવળ્યા.

“ હા.....તમ્હે ! દેવબાલા.....તમ્હે ! ” જડ જેવા પડેલા પર્વતની અડગતાથી પ્રકાશ બોલ્યો.

“ માસ્તર !....” મોટે સાદે રોષમાં બાલાથી બોલી જવાયું.

“ જે કહેશે તે સાંભળવા તૈયાર છું. તમ્હને દુઃખી કરું છું તેની મારી ચાહું છું ” પ્રકાશે માથું નીચું ઢાળી બીધું.

“ પ્રકાશભાઈ ! તમારા આવા વિશુદ્ધ સ્નેહને લાયક જીવનસખી તે હું કે કોઈ સ્વપ્નવધુ ? જાને ઉજળી, શ્રીમંત માઆપના લાડમાં ઉછરેલી, દુઃખને ન ઓળખનારા, આજકાલની કહેવાતી ઉચી કેળવણી લઈ અન્ય સ્ત્રીસમૂહ કરતાં પોતાને ઉચે પદે માનનારી હજારો છોકરીઓમાંની એક હું છું. ક્યાં સારા સંસ્કાર અને ક્યાં તમ્હે વર્ણવો છો એવી તમારી જીવનસખીનો ? ”

“ સુસંસ્કાર એ વિશુદ્ધ સ્નેહની રસાળ ભૂમિકા છે અને મારી માન્યતા પ્રમાણે એ ભૂમિકા તમારા નિર્દોષ હૈયામાં છે. મારી આંખે જોયું તે મ્હેં વર્ણવ્યું. જે અનુભવ્યું તેની સત્ય કથા તમ્હારી આગળ કહી. હવે માત્ર આપના અમૃતવચનની આકાંક્ષા રાખું તો આજના આ નવલ પ્રકરણની પૂર્ણાહૂતિ થાય.”

“ પ્રકાશભાઈ ! તમ્હારી વાણીમાં ભયંકર આકર્ષક અને સચોટતા છે. તે સહી શકવા હું અશક્ત છું—અધૂરી છું, દીલગીર છું. હું તમારે લાયક.....” પ્રકાશ ચમકી ઉઠ્યો.

“ એમ જ કહો ને કે પ્રકાશ આપને લાયક નથી. દેવબાલા ! મારી અભિલાષા, ભીક્ષા, જે કહો તે, તમ્હે કળી શક્યાં છો ! કહો.....કહો.....મને તમ્હારો પ્રેમ આપશો ? ”

બિચારી બાલાનો પ્રકાશ કાંઈ ગાંઠો, ઉન્મત્ત જણાયો.

“ મ્હારો પ્રેમ લઈ શું કરશો ? ”

“દેવદેવી સમા યુગલ માફક માનવ જીવનનું સાર્થક રચીશ.”

“આપણે પરસ્પર સુખી થઈશું તે શા ઉપરથી માને છે?”

“ઘણો જ ઉત્તમ પ્રશ્ન દેવબાલા! આવી કસોટી માટે તો હું હમેશ તૈયાર છું. હા.....પણ ભાવી અગમ્ય છે, ઉંડું છે. આપણા પરસ્પર પરિચય પછી મહેં પારખ્યું છે કે તમ્હારા સંસ્કારી સ્નેહવર્તનમાં ચેતનની કૂંક છે. અને એ ચેતનવિનાનું જીવન નકામું છે.”

“અને તમ્હે ઇચ્છો છો એવું ચેતન હું આપી શકી તો?”

“દેવબાલા! ચારિત્ર્યની ભાવના ઘરનારને ભાવિનેા વિચાર ઓછો જ હોય છે! પરસ્પર પ્રાણને પ્રેરણા પાવી એ તો દંપતીધર્મ કહેવાય. મારા પ્રેમમંદિરની પ્રેમમૂર્તિ તમ્હને સ્થાપું; મ્હારી પ્રેમપૂજામાં વિશુદ્ધ ભાવનાનો સંસ્કાર પીરસું; તમ્હારી સમાધિ ખાતર અડગ પ્રેમ સંન્યાસ સ્વીકારું તો મ્હારો ધર્મ મ્હેં સાચવ્યો કહેવાય. ત્યારે જ તમ્હારા વિશુદ્ધ પ્રેમના ચરણામૃતની ભીક્ષા મને ઘટે છે.”

“અને તે ચરણામૃતમાં અમૃતનાં સ્વાદનો અભાવ હોય તો?”

“તે ચરણામૃત નહિ! તો મારે એટલું જ સ્મરણમાં લેવાનું કે જે પ્રેમવતીનું પૂનિત પગલું ચૂમી જીવન ઉજળું

કરવાથી વિરાટ આશા પ્રકાશે પોષી-ઉછેરી-તેના ચૂરા થયા!" પ્રકાશે ઉઠો નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“એ માહું પરિણામ ન આવે તે માટે ધર્મ કહે છે કે આવો દંવી ઇશ્વરી પવિત્ર સંબંધ બેડવા પહેલાં બહુ વિચાર કરવો. પ્રકાશભાઈ! મને કહેવા દો કે કડવાં આસડ કરતાં અધિક કડવું સત્ય છે. અત્યારે જે પ્રેમ આપી તમ્હે મને જીવનસખી બનાવવા તૈયાર થયા છો એ પ્રેમનો સંતોષકારક બદલો હું ન આપી શકું તો આપણો સંબંધ હાલ છે તેવો રહે એ વધારે ઉત્તમ ઇચ્છવા જેવો છે.”

પોતેજ શીખવેલાં સુત્રો તેની સમક્ષ અમલમાં મુકાયાં. તરસી ઉર્મિને સંતોષવા જતાં પ્રકાશનું સ્વાસ્થ્ય સરી જતું લાગ્યું.

“દેવબાલા.....આ શું કહ્યો છો?”

“જે સાચું છે-વાસ્તવિક છે તે. જે પ્રેમની આશા તમે રાખો છો એ માનમાં ન હોય તો સત્ય કહેવામાં ડર શો? હું બાણું છું કે તમ્હારો સ્નેહ મારે માટે અનહદ છે. જરા પણ વિસરતી નથી કે તમે જે કાંઈ મારે માટે કર્યું છે તે લાગ્યેજ બીજો કરે પણ....પણ....”

“સંકોચ ન રાખો દેવબાલા! અધૂરાં ન રહો.”

“હું બાણું છું માસ્તર! તમ્હને દુઃખ થશે. હું બહુ ઢીલગીર છું. તમ્હારી લાગણી ભરી સેવાલકિત કયા શબ્દોમાં ચુંથું? મિત્ર તરીકે તમારો હક્ક મ્હારા ઉપર હંમેશનો છે પણ....પ્રેમ નહિ આપી શકું.” અશક્તિ આખા શરીરમાં ભરાઈ.

“જવા પણ નહિ ?

“ગણિતશાસ્ત્રમાં અપૂર્ણાંક હોય, પ્રેમના સનાતન હિસાબમાં તો પૂર્ણાંક જ હોય છે.”

“દેવબાલા! તમને હાસ્ય સૂઝે છે. આમ શું બોલો છો? આપો, થોડો પણ તમ્હારો પ્રેમ મને બસ થયો. તમ્હારા નયનમાં મ્હારે માટે અમી છે હોં. પૂછો તમ્હારા હૃદયને.”

“અમી છે—અને તે ચીરકાલ લગી રહેશે. પણ....પણ પ્રકાશભાઈ! પ્રણય કરતાં વાતસલ્ય શું ખોટું?”

હૈયાના આભમાં એક કુર વીજળી ચમકી. આશાભર્યા જ્વલંત કપાળ પર પરસેવો વળ્યો. અસીની ધાર વાગી હોત તો સહી શકત, પણ હૃદય ચંથાઈ જતું લાગ્યું, કકળી ઉઠ્યું.

‘દેવબાલા! જીંદગીને પ્રથમ પગથીયે હું હાર્યો. એની કારમી યાદ લાવતાં મ્હારી સુક્ષ્મતા, ક્ષુદ્રતા અને મ્હારા મિથ્યા મહાત્વાકાંક્ષી આડંબર એ બધાં આજે મ્હારી સમક્ષ ભયંકર રીતે ખડાં થાય છે. ભલે આપની જેવી ઇચ્છા. પણ એક વાત પુછું?’

“હા પૂછો, ખુશીથી પૂછો....પણ રડશો નહિ. નિરાશા તળે ચગદાઈ જવા તૈયાર ન થશો. આશા અમર છે એ વિસરશો નહિ.”

“મ્હારી સાથે મંગળકેરા કરનારને, દુનિયા જે બાલા મને સોંપે, સમાજ જેને મારી પત્ની માને તે નવોઢાના, ગ્રહલ-ક્ષમીના—હૃદયેશ્વરીના—કોડ શી રીતે પૂરીશ તે વર્ણવવા મ્હારો શાર્પ્ષક આડંબર હવે નકામો છે, છતાં એટલું જ પુછવા માગું છું કે તમ્હે કુમારીકા રહેવા ઇચ્છો છો?”

“ના-મીશંખાઈ થવામાં આજે મને ઝાઝો સાર લાગતો નથી. હું પરણીશ. સંસાર અનુભવીશ. મારા સૌભાગ્યવરની ભાગિયણ થઈશ. આર્થઅખળાને છાજે તેવી કીર્તિથી તેના પરિવારની માતા બની રહીશ.”

પ્રકાશે પુનઃ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો. આ રસભંડારની છત કચવા જતાં પોતેજ હાર્યો. તેને આજે બરાબર સ્પષ્ટ થયું કે હારછતના પ્રકરણોથી જ સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ રચાયો છે.

“ખેર ! જેનું જેવું ભાવિ. લલાટે લખાયલાં સુખદુઃખ એ કર્મનો માત્ર વ્યવહાર છે. પણ આપણી વચ્ચે સાફસાફ વાત થઈ હોવાથી મહુને કે તમ્હુને હવે સંકોચ ન રહેવો જોઈએ.” પ્રકાશે અદૃશ્ય આંસુ લુછ્યાં અને તે સ્વસ્થ થયો.

“આટલા વર્ષોના પરિચય પછી આજે પહેલી જ વાર મહે આટલી છૂટ તમ્હારી આગળ લીધી છે તો તે પ્રસંગ ભૂલી જાએ હું પૂછી શકું કે તમ્હે કેને તમ્હારો સૌભાગ્ય તિલક બનાવશે ?”

દેવખાલા હસી પડી. નિરવ ઓરડામાં પડ્યો પડ્યો. આ પળે એ હાસ્યમાં ત્હેને આનંદ ન જડ્યો.

“પ્રકાશભાઈ ! તમ્હારા વદન પર ખિન્નતા આવી ગઈ. હું જાણતી હતી કે મ્હારા ઉત્તરથી આપને સ્વાભાવિક ધણું દુઃખ થશે, પણ તમ્હેજ મહુને બોલાવી. આટલા લાંબા સહનસમાં છેવટે તો મહુનેજ તમ્હારા દુઃખની નિરાશાની કત્તા બનાવી !” ખાલાની આંખમાં સ્પષ્ટ ઠપકો હતો.

પ્રકાશ સીનો હજાવી ટટાર થયો. નાગે ફેણ ચઢાવી. સ્વમાનનો આડંબર ઉભરાયો, પુરૂષનું પુરૂષાર્થ કામ આંચું, પ્રકૃતિએ હીંમતનો હાથ ઘા ઉપર ફેરવ્યો.

“ સુખદુઃખ એ કુદરતની રમત છે. આપણે બધાં એ રમતના સોગઠાં છીએ. ભેગાં મળી વખત આવ્યે વીખેરાઈ જવાનાં તમ્હારા સુખદુઃખમાં લાગી થવાનો હક્ક હજી પણ મહેં ગુમાવ્યો નથી. દૂરથી તમ્હારા સુખમાં હું આનંદ માનીશ. માત્ર એટલું જ કે આશા અમર છે, એટલે આશાભેર આને જેવો આવ્યો એવો આશાભેર પાછો જઈશ! ”

“ તમ્હારું સ્નેહાળ હૃદય સદાને માટે સાથે લઈને? ”

“ ના જરૂર પડ્યે તમ્હારા સંસ્કાર, ભાવના અને નિર્મલતા સાચવવાનો કોલ આપીને. ચાલો હવે મ્હારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આ. ”

“ પ્રેમના બુદ્ધાન્તુદા છે પ્રકાર—એ સૂત્રની અર્થભાવના તમ્હે મ્હને સમજાવી છે. એટલે જ આને મ્હારામાં કાંઈકે કઠીલાપણું આવ્યું લાગે છે. વિશુદ્ધ સ્નેહની મૈત્રિ, અને પરસ્પર ત્રિધાસથી બંધાયેલા પવિત્ર ભાવનાવાળા પુખ્તભાવને લાગે તમ્હે છો એમ ખાત્રી આપી તમ્હારી ઉપતરવશતા હું કદી વીસરીશ નહિ. છતાં મ્હારો પ્રણય પ્રેમ બીજાને અંખે છે. પીતાશની ઇચ્છાને સહર્ષ સ્વીકારી મારૂં હૃદય તેની તરફ આકર્ષાય છે અને તે વ્યક્તિ આપણા જ્ઞાતિમંડળમાં એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબની છે. તમ્હારી શિષ્યા હોવા છતાં વિનય રહિત શરમાતાં બોલી જઈ છું કે મ્હારું સગપણ તેની સાથે થવાનું છે અને બાપાશ્રીની પૂર્ણ સંમતિ તેમાં છે. ”

“તે કોણ વ્યક્તિ બાલા જહેન! બોલી દો—હું તમને અને તેને અલિનદન આપું.”

“તમ્હે નામ દેવડાવો છો છો—“દેવબાલા નીચી વળી તેનું મીઠું રાજ મુખડું પ્રકાશના કાન તરફ ગયું.”

તે કાંઈ બોલી—બોલી દેવાયું.

“મનમોહન?!” પ્રકાશ ચમકી બોલી ઉઠ્યો. બાલા અત્યંત શરમાઈ ગઈ. વણ બોલ્યે તેણે માથું ધુણાવી હા કહી.

મનમોહન! જ્ઞાતિના એક લક્ષાધિપતિનો એકનો એક પુત્ર મનમોહન! કયા કયા સાધનો વડે એ લક્ષાધિપતિની લક્ષ્મી ઘસડાઈ આવી હતી તે ચિતાર અત્રે આપવો ઠીક નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ હતું કે ધનાઢય માઆપની લક્ષ્મીનો એક જ વારસ—તે મનમોહન! સમાજ જીવનની વિશાળ રંગભૂમિ પર ગર્ભશ્રીમંતાઈનું અચ્છું પાત્ર! જ્ઞાતિ મંડળના કેટલાય અલિલાષી કુંવારી દીકરીઓના—માઆપોનું તાકેલું એક જ નિશાન! મિત્રસમૂહમાં પાણી મિસાલ પૈસો ખર્ચી જીતેલી પ્રિયતાનો ઉમંગી-મહાત્વાકાંક્ષી માલિક! પાઠશાળામાં કોઈ કોઈ વાર રંક પ્રકાશની મિત્રતા કેળવવાનું ન ભૂલનાર ઉપકારક! મુંબઈ વિદ્યાપીઠની કડવી કસોટીભરી ખાઈના કીનારે-ઉભેલો બી. એ. ની ઉપાધિનો ઉપાસક! શરીરે જરા ઠીંગણો, કેમજી વાતાવરણમાં ઉછરી અવકાશે કાંઈક કસાયલા પાતળા બાંધાનો, સુકા ઉજળા શરીરે ધાર્યા પ્રમાણે ઉઘમ આઢરી શકે એવી પ્રકૃતિનો, દુરથી કપોલરેખાની ત્રિપિથી વાંચનારને આંજી નાંખે તેવો આ ધનાઢય યુવક રાજકુમારની કાંતિમાં ખરોખરી કરી

શકે ખરે. ભલભલી કોમળાંગીનીઓને આકર્ષી શકે એવી મોહક છટા તેના વદન પર વિસ્તાર પામતી; વર્તનમાં વિનયભર્યા સંકુચિત ડહાપણનો વાસ હતો: મુછનો દોરો નહિ ફૂટેલો એવા મોરા હોઠની બહાર પડતા ખીમા બારવાળા શબ્દોમાં સાંભળનારા પર છાપ પાડે એવું ચાતુર્ય હતું. પહેરવેશમાં સ્વાતંત્ર્યની રસિક શૈલિનું સ્પષ્ટ સેવન હતું. પવિત્ર ખાદીના સુશોભિત સફેદ પોષાકને માનથી ઉતારી યુરોપિય કે અમેરીકન લિખાસને ક્યારે અને કયે વખતે તે ધારણ કરશે એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. પણ એટલું તો ખરું જ કે એની પાસે ધોતિયાં કરતાં પાટલુન વિશેષ હતાં; અને પાટલુન કરતાં દશગણી ગળે બાંધવાની નેક (Neck) ટાઇ હતી.

ગમે તેમ હો, પણ એનામાં ઉગતા યુવકને છાજે એવું ભેમ હતું. ચાલવામાં પુરૂષો ચિત્ત નૈસર્ગિક છટાને બદલે નિત્ય ટેવે પડેલી કૃત્રિમતાનો રસિક આડંબર હતો. રસભર્યા નયને ભેનારને તેના લલિત વદન પર મોહવશતા જણાતી. કહેવાય છે કે પુરૂષોમાં સૌન્દર્ય દુર્લભ હોય છે. મનમોહનમાં પુરૂષો ચિત્ત સૌન્દર્યની સીમા ઠીક હતી. સ્ત્રીબાંતિ તરફ તે અનહુદ માનથી જોતો. બહાર કે ખાનગીમાં તેમની સાથે વાતચીત કરતાં તે ખુબ શરમાતો. કેટલાકને તો તેનામાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીના ગુણો વિશેષ દેખતા. પાઠશાળાની કુમારી અભ્યાસિકાઓ તેને ઓળખવા તેની સાથે પરિચય પાડવા તલસતી. ભલે ધીબ્બ જમે તે કહે, પણ દેવબાલાને તો તે પોતાનો લાભ વિશેષ આપતો. બણી થે વાર બપોરની આખી રીસેસ Recess બંને વાતો

કરતાં ઉભા રહેતાં. પ્રકાશ આ બાણુતો; પણ પોતાના ત્રાજવે સમસ્ત દુનિયા તોળનારે એ સંબંધમાં પોતાનું દષ્ટિબિંદુ અધાપી બદલ્યું નહોતું.

દેવબાલાને બેર આવતાં આખા વાતાવરણમાં તેને અજબ જ્યોતિનું આશામય દર્શન થયું હતું. અત્યારે તેના હૃદયમાં ચોમેર અંધકાર છવાયો. અધુરામાં પુરું સરસ્વતીબાની માંદગીએ તેના ખીનઅનુભવી મગજ પર ફટકો માર્યો બાપના અવસાનનો પ્રસંગ બાળકની અણુ સમજમાં સાલ્યો નહોતો. આજે ખેડેલી જ વાર દુઃખની કાંઈક ઝાંખી થઈ. ઘણી યે વાર ઉભસલ્યાં આકાશમાં વાદળ ભયંકર સૌંદર્ય ધારણ કરે છે. પ્રકાશની દુનિયામાં આવી બેર વિષમના વ્યાપી. સાગરમાં ફૂળતો માણસ આધાર માટે કાંકાં મારે છે. સરી જતી હીંમત સમેટવા પ્રકાશે કાંકાં માર્યાં. ગળે ભરાયેલી ખખરી દૂર કરી તે બોલ્યો :

“ બાલાબહેન ! આપને મારું અભિનંદન ! ”

દેવબાલાના ગાલ ઉપર રતાશ પ્રસરી. બિચારી થેંકયુ (Thank you) ન ઉચ્ચારી શકી. નિરાશાને આશા માનવાનો આડંબર રાખી પુરૂષ ગુરૂપદેથી વક્તાની છટાથી બોલ્યો.

“ સંસારના જરીપુરાણ બાગમાં સુંદરીનું સૌંદર્ય ટકે તેમ તમારું સુખ અમર તપો. સુખના સાથી આ ભવાટવીમાં સો થશે દુઃખનો સાથી ખોળ્યો હું કેઈ પણ કાળે જડી આવીશ ! ”

“ તમારો ઉપકાર પ્રકાશભાઈ ! મારા હૃદયમાં તમારી ઠલવેલી સાંસ્કારિક પ્રભુતાનો પ્રકાશ ચીરકાલ જીવશે. તમારાં જ સહુણાં સૂત્રો મારું જીવનસંગીત બની રહેશે ! ”

“ બાલાખ્હેન ! તમારા સંસારસદ્દનની સજવટમાં બણે અબણે મારો હિસ્સો અપાયો હશે તો તમારું ઉજ્જવલ ભવિષ્ય જોઈ હું નિરંતર આનંદ પામીશ. હજી તો બેએક વર્ષ તમારે પાઠશાળા સેવવી પડશે. ત્યાર પછી જ કદાચ તમારો જીવન પન્થ ફેંટાયે, નહિ વારે ? ”

“ હા—ને વળી હું બી. એ, ન થાઉં તો તમારી ડીગ્રીની ઈર્ષા પણ કરું જ તો ! ” વિનોદમાં બાલાખું વદન મલકી રહ્યું.

“ ઈર્ષા કરવાનો વખત પ્રભુ નહિ લાવે એ ચોક્કસ માનજો, પછી તો તમે ય ઐશ્વર્યએટ અને મનમોહન પણ ઐશ્વર્યએટ ! ”

“ અને પ્રકાશભાઈ પણ ઐશ્વર્યએટ ! ” નાના બાળકની માફક પ્રકાશ ખડખડ હસી પડ્યો. પણ પછી તે સ્વસ્થ થયો.

“ કેમ બણે આપણે બધાં ઐશ્વર્યએટ થઈને આત્મકલ્યાણ અને સ્વદેશ કલ્યાણ કરી નાંખવાના હોઈએ ? બાલાખ્હેન આપણે આ કેળવણી લઈએ છીએ તે આત્મ શ્રદ્ધા નથી કેળવી શકતી એમ મને ઘણી વાર થયા કરે છે ! ”

માસ્તર ! તમે પેસીમીસ્ટ (Pessimist) ઘણા છો. ઐશ્વર્યએટ થઈ જેમ બીજા કરે છે તેમ તમે કરો. જ્ઞાન આપો, હુન્નરકળાનો સંસ્કાર ખીલવો અને સમાજસેવા કરો. આત્માનું અને સ્વદેશનું કલ્યાણ કરવાના ઘણા રસ્તા છે !

“ બાકાબહેન ! આપનું કહેવું નિરાશાવાદીને આશાવાદી બનાવે એવું છે; આશા અમર છે એ સૂત્રની અસ્મિતા જાગૃત કરે એવું છે પરંતુ ઐજ્યુએટ થયા પછી આપણે બધા કેવા શક્તિવાળા રહીએ છીએ ? જીર્ણ થતી માનસિક શક્તિ સાથે બધા જીવન સપ્તમમાં આવી પડીએ છીએ. પૈસા અને લાગવગથી થોડા મોટી પદવી પર બેસી સેવક થાય છે. તેમને આત્મસેવા પ્રિય થઈ પડે છે; અને પરસેવા વિસરાય છે. ઘણા નિર્માણ આરોગ્યનો વારસો ગરીબાઈ એાછી કરવાના મહાન હેતુથી નાની પદવી પર વિરાજી હર્ષથી સેવક બને છે. આજીવિકાના પોષણ માટે જ તેમને આત્મસેવા પ્રિય માનવી પડે છે. પરસેવા વિસરતા નથી, પણ કરી નથી શક્તા, આ બેમાંથી એક હું થવાનો. એટલે અશક્ય આદર્શો વડે રચેલા સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વના કીલ્લાઓ લાવનાના પાયા ઉપર ક્યાં સુધી ટકી શકે ?

“ જ્વલંત મનુષ્યત્વથી ભરેલી જનતામાં એ કીલ્લાઓ અમર બની રહેવાના;—ઈતિહાસના પાનામાં તેમની અમર યાદ આલેખાઈ લાવિ પ્રજામાં તમારા આદર્શો શક્ય બની જવાના; અને લાવનાના પાયામાં અમર આશાનું બલ ચીરંજીવ થઈ રહેવાનું. પ્રકાશલાઈ ! આપણે લઈએ છીએ તે કેળવણી આપણે ઉદ્ધાર કરી નથી શક્તી એ હું પણ માનું છું, છતાં સુસંસ્કાર તે જાગૃત કરે છે, નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો વિકાસ કરે છે, મનુષ્યત્વની ભૂમિકા ઉચી કરે છે; અને એક જ પણ જિનત ઉદ્દેશની સચોટ સંસ્થાપના તરફ આપણને દોરી બળ છે. આરોગ્યમાં નિર્માણ, હૃદયે કોમલ, બુદ્ધિમાં સ્વચ્છંદી

અને આરિત્યમાં રસિક અને કલાખાજ આપણે બધા થઈએ છીએ એ પ્રતાપ આ કેળવણીનો, છતાં એના સિવાય તમે શું કરી શકવાનાં—પ્રગતિ કે અવનતિ? સાંસ્કારિક ભાવનાઓનો વારસો લઈ જનતામાં વિહાર કરો—અડગ શ્રદ્ધા અને ઉન્નત ઉદ્દેશ રાખી કેળવણીની સાચી આવશ્યકતા લખવા વાંચવામાં પૂર્ણ થતી નથી. બુદ્ધિનો વૈશાલ્યમાં ધૂમવા દઈ જનતામાં ઉજ્જવલ કીર્તિમય મનુષ્યત્વ પ્રગટાવવામાં,—અને મ્હારી તો સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે પ્રકાશભાઈ જેવો કોઈ પણ ગુજરાતી—હીંદીવાન અને મનુષ્ય આવું મનુષ્યત્વ પ્રગટાવી શકે.”

“ બહુ થયું બાલાબહેન! રહેવા દો. મારામાં આટલી બધી શ્રદ્ધા રાખી તમે નિરાશ થશો. છતાં તમારી કસોટીએ પાર ઉતરવા હું જીવનપ્રયત્ન આરંભીશ. તમને આખું નહિ તો અધું કાંઈ સારું કરી બતાવીશ.”

બાલા મીઠું હસી અને નયનમાંથી અમી વર્ષાવ્યું. ઘડીભર પ્રકાશ બધું ભૂલી ગયો. આળસ મરડી મેજ પર પડેલું માસિક લઈ તે ઉભો થયો.

“ ઠીક ત્યારે રજા, બાલાબહેન! આજ તો તમ્હારે બધો ય વખત મ્હેં ગુમાવ્યો. તમ્હારે હવે માત્ર રીવીઝન (Revision) ની જરૂર છે. ને સરસ્વતીબા સારા થતાં તરત જ હું પાછો આવી લાગીશ. વળી અમારે ય આ છેલ્લું વર્ષ છે એટલે કે’ડ કસવી પડશે ને? ”

“ તમ્હે તો સરસ્વતીબાના લાડકવાયા પ્રકાશભાઈ! બી. એ. ની ઉપાધ આ વર્ષે તમારી મિથ્યા થનાર નથી! ”

“ તમ્હારા મોંમાં સાકર ખાલાખ્હેન ! ચાલો ત્યારે રજા ! ”
મડીયાલમાં નવના ટકોરા થયા. ખંનેએ તે સાંભળ્યા. પ્રકાશે
ખાલાના હાથમાં હાથ આપ્યો. “ આજ કંઈક મોડું થયું. ખા
વરસાદની માફક રાહ જોતી હશે ! ”

“ મોસાળથી સરસ્વતીખાના સમાચાર લખતા રહેશો.
ખાની અને તમારી તખીયત સાચવશો. ”

“ એમાં કહેવું નહિ પડે. તમ્હારા હસ્તાક્ષરો મોસાળ
સુધી આવશે તો માફ અહોભાગ્ય. સમજીશ-ચાલો ત્યારે
સાહેબજી ! ” પ્રકાશ ખારણા તરફ વળ્યો.

જનારની પીઠ પાછળ એ મુગ્ધ નયન કોણ જાણે કેમ
દોરવાયાં. ખારણાના ઊંબરા બહાર પ્રકાશે પગ મુક્યો, ન
મુક્યો; ને તે અચાનક અટક્યો, ખમચાયો, ગમે તે ગંભીર
વિચારે પુનઃ તેનું મગજ ચેરાવા લાગ્યું. વર્ષો પર્યંત આદરેલા
સંગ્રામના પરિણામે હાર થતાં જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેવી
લાગણીઓ તેના મસ્તકમાં ઉભરાઈ ને તે ફર્યો. તેજસ્વી નયનો
ત્હેના શાંત ગંભીર વદન પર ટગમગી રહ્યાં. તેમાં અદ્રશ્ય
આંસુઓની છોળ હતી. એક ઊંડી દ્રષ્ટિમાં હૃદયપ્રિય-ખાળકીને
ભરી દીધી. સંદેહભરી નવચૌવના-ધીમે પગલે પ્રકાશ પાસે આવી
ઉભી. ન્યાયાસન સમક્ષ જાણે ગુન્ડેગાર !

“ દેવખાલા ! હું જાઉં છું, હૃદય તમ્હને સોંપીને. ત્હેનું
ખને ત્યાં સુધી રક્ષણ કરજો. માનવીના કર્મની આપલેમાં
સુખદુઃખ અનિવાર્ય છે ! મારી છેલ્લી અને વિરાટ અભિલાષ છે

કે અંપકવર્ણુ કૌમારવ્રત તોડી અમૃતવર્ણાં થતાં માત્ર વરને તમ્હારા રસિકવરના આત્માને મહાભારતના સુત્રધાર, શ્રી કૃષ્ણની મોરલી બની મોહનને અધરે રહેજો નહિ કે પાયે !”

વ્યોમે વીજ ઝમકી અસ્ત થાય છે. દ્રષ્ટિના આલમાંથી પ્રકાશ અસ્ત થયો. તે શું કહી ગયો? ત્હેની ગૌરવી, સાંસ્કારિક વાણીમાં તે કયો સનાતન ધર્મ પઢાવી ગયો?

પ્રેમમંદિરને પગથીએ ઉભેલી બિચારી બાલાના હૃદયમાં ત્હેનો છેલ્લો શબ્દ ગાળ રહ્યો. ઉછળતી ઉર્મિનું તોફાન પળભર શમી ગયું. કેટલીક પળ તે અવાક ઉભી. સમસ્ત યૌવનની ઉચ્છ્રંબલ બલકમાં કોઈ ન સ્હુમળય તેવો સંકેત પેઠો. અને જનારની પાછળ તે અનિમેષ જોઈ રહી! કયાંય સુધી જોઈ રહી! પરંતુ.....

દેવબાલાનું ઘર છોડતાં એક આશાવાન યુવકને આજે ઘણું વસમું લાગ્યું. રબ લેવા ન આવ્યો હોત તો કેવું સારું? એમ તેને થયું. પળ પછી “ગતં ન શોચામિ” વાળું રાંક તત્ત્વજ્ઞાન તરી આવ્યું, પણ નિરર્થક આજે કેટલો ય મોટો ખુલાસો થઈ ગયો! વિધવા માતાના ગરીબ ખોળામાં ઉછરી સાદું જીવન પ્રિય માનનાર, નિરાભિમાની, નિખાલસ, ચારિત્ર્યવાન અને જે પેટનું ભણ્ણ પોષણ કરવા જેટલો અવકાશ લઈ દેવી શારદાનો સહૃદય ઉપાસક, દુનિયાની આંખે ગરીબ, પણ સ્વયંભૂ શ્રીમંતોનો શ્રીમંત, આ આપકરમી યુવક એક કઠંગી હરિક્ષામાં હાર્યો!

વિજેતાએ પરાક્ષ રહી દાખવેલા પરાક્રમની ભારે કીંમત પોતે આપી છતાં આશાનો ચીરંજીવ બાલ રહેવાનું એણે મનથી માન્યું. એ માન્યતામાં એને પોતાનો જય વિજય દેખાયો.

*

*

*

એક વિશ્વવિખ્યાત આંગલ નાટ્યકાર કહે છે કે સૃષ્ટિ એક વિશાળ રંગભૂમિ છે. માનવજીવન એક નાટ્ય છે. પ્રત્યેક માનવી આ નાટ્યનો નટ છે. પ્રત્યેકની ભૂમિકા પૂરી થતાં લગી જેણે યશકીર્તિના અભિનંદન મેળવ્યાં. તેણે કાંઈક કર્યું. જે જીવન સમૃદ્ધિ સીધે માર્ગે ખર્ચાઈ હોત તેનો વ્યય આડે રસ્તે કરનારે પણ કાંઈક કર્યું. નામના તો ખુરે કે ભલે નામે છે. આ કીર્તિ ક્ષેત્રરૂપ વિશાળ સૃષ્ટિનાટ્યનો સૂત્રધાર કુદરત હોય તો મોતને આરે ઉભેલી માતાના નિરાધાર પુત્રના દુઃખદ જીવનપ્રવેશની યોજના એની હતી.

‘સો દવા અને એક હુવા’ એ લૌકિક કહેવત જૂઠી પડવા માંગતી હોય એમ સરસ્વતીબા મોતના જ આરે આવી ઉભી. સ્નેહી મંડળમાં માંદગીની ગંભીરતાના સમાચાર ટપાલ કે તાર દ્વારા ફરી વળે તે પહેલાં તો મોસાળના ગામની પાદરે સ્મશાનમાં તે બળી ભસ્મીભૂત થઈ, હતી ન હતી થઈ ગઈ! માત્ર એક ઉગતા યુવકના આશાભર્યા જીવન પર અસહ્ય ઘા કરી ખેદરકાર દુનિયાને ખોળે પોતાના પ્રાણ પ્રિય પતિના સ્મરણચિન્હને સોંપી સીધાવી ગઈ. મરનારની પાછળ કેણે આંસુ પાડ્યાં એ ગણવાની જરૂર નથી. દુઃખના ભયંકર આક્રમણથી ત્રાસી જઈ કેણે એકાંતમાં શીર પટકયું એ કરુણ વિસ્તાર લખવો ઠીક નથી. જે

અગ્નિ સરસ્વતીબાના શબની રાખ કરતો હતો તેની આસપાસ કમશાનની નિર્જનતા અદ્વય સમય રહી હોત તો આ કથા અહીં જ અટકત.

“ મને મરવા દો ભાઈઓ ! માફ જગતમાં શું કામ છે ? ”

“ છોકરા ! મરનારની સદ્ગતિ થતી હોય તો મારી બધી થ ચેતનસમૃદ્ધ અગ્નિદેવ સ્વીકારે ! ”

“ ના, તેમ નહિ. આપઘાત કરી અર્થ તારો નહિ સરે તને જન્મ આપનાર માબાપની કીર્તિ તું જીવતર જીવી ચીરંજીવ રાખ.”

“ કાકા ! આ તત્વજ્ઞાન બહુ મોડું બણ્યું. તમારા શબ્દોમાં તો માત્ર મન વાળવાનું બાયલાપણું છે. મ્હારી હોંસ, મ્હારી આશા સર્વ મ્હારી સ્હાંમે જ બળી મૂઘ ! જોયું નહિ ? હવે કીર્તિ ચીરંજીવ તે શાથી રાખું ? ”

“ મરતાં પહેલાં ત્હારે કપાળે આપેલા વત્સલચુંબનની યાદ લાવી. ત્હારા ભાગ્ય પ્રવેશનો મહિમા એ કપાળ પર જ લખાયો છે. બેલો થઈ મરનારની અધોગતિ સાધવાનું ગાંડપણ છાડી દે. સુખદુઃખની પર્યેષણામાં તારું જીવન ગુંથાવા દઈ જગતમાં તારું કર્મ પુરું કર. તમ્હે ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ ! ”

“ કાકા ! એ કહેવત ઘણાને લાગુ પડે છે. મારે માટે પણ એમ હોય તો નવાઈ નહિ.”

“ ભાઈ સાંભળ આ માનસિક, શારીરિક અને આર્થિક વ્યથામાં તમ્હે ખરું ભણતર તો ભૂલી જાઓ છો; અને જરા દુઃખ પડ્યું

કે આપઘાત કરવા તૈયાર થાઓ છો ! મોતનો મોહ રાખવાની હજી તમારે વાર છે, જ્યાંસુધી સુખ દુઃખ જીવનક્રમથી નિરાજી ગણુશો ત્યાં સુધી તમારી સાચી સંસાર સાધનામાં ઉણપ રહેવાની સુખદુઃખ એ તો કર્મનો વ્યાપાર, વ્યવહાર છે.”

ચોર જમશાનમાં ડાબુ તરીકે આવેલા વૃદ્ધ પ્રાણી દયાશંકરને મરનાર ‘કાકા’ કહી બોલાવતા.

આજે તેનો સંસ્કારી ખુલ્લું અવાજ કોઈ કર્મચોગીની માફક પ્રકાશ આગળ ગાજી રહ્યો.

*

*

*

દિવસો પછી દેવખાલાના હાથમાં એક પત્ર આવ્યો. વિવાહ કે વર્ષીના સમાચાર ફેલાવવા માટે હવા જ કામ કરે છે. ઝોળખીતા પાળખીતા, સ્નેહીવર્ગ ને જ્ઞાતિમંડળમાં વાતચર્ચાઈ.

“છોકરાએ બિચારીની ચાકરીજ ક્યાં કરી ? મા બિચારી શું કરે ? આજના છોકરાંને વળી લણ્યાં, એટલે પુછવુંજ શું ?

“અરે ચાર, માને બા. રહેવાદે ને, એ તો એમની શિષ્યાની ચાકરી ઉઠાવે કે માની. ઠીક છે બધું ! આ પાસે હામ મળે નહિ ને બાથ મોટી ભીડે !”

“ચૂપ રહે હવે. જણ્યા વિના બોલ્યા કરે છે ! આક્ષેપ મૂકતાં શરમાવ ! દેવખાલાના વિવાહ તો મનમોહન સાથે નક્કી થયા !”

“દીલગીર છું. બિચારાને પાણીચું મળ્યું. પણ હશે, હવે આજ સુધી તો અમન ચમન કીધાં !”

પરાયા કરતાં સગા ખોટાં, એનો અનુભવ ઘણાને હશે. જેના જેવા સંસ્કાર તે પ્રમાણે પ્રકાશને પોતાના ત્રાજવે તોળી લીધો.

નિકટના કે દૂરના સગાંમાં કેટલાય કૃત્રિમ આંસૂના ધોધ વહી ગયા. કારણ મ્હોકાણો મંડાઈ ગઈ. કેટલીય રડારોળ થઈ ગઈ. ચૌટે ને ચકલે સરસ્વતીબાનું અવસાન ખત્રિસીએ ચડ્યું.

પત્ર ફેડી વાંચતાં દેવબાલાને કંપારી વધુટી. અક્ષરો તેની આંખે ચોંટ્યા.

“સરસ્વતીબા પરલોક સિધાવી....” સ્વપ્નું કે સાચું?

“પ્રકાશ મરકરી કરતો લાગ્યો.....તરસ્યો માણસ ફરી ફરી પાણી પીએ તેવી સ્થિતિ બાલાની થઈ. એ જ અક્ષર એ જ શબ્દ....એ જ વાક્ય ! એ જ કારણ હૃદયદ્રાવક સત્ય ! પ્રકાશની બા પરવાસી થયાં ! આટલા દિવસ સૂઝી પત્ર લખવાની પણ હોંશ ન રહી ! બિચારી સજળ ફાટ્યા નેત્રે પત્ર સામું બેઠું રહી.

વિશુદ્ધ પ્રેમઅંથીમાં સમાયલા ઉબળ આંસુ હૃદયે તપાવી ગાલ પરથી સરવા લાગ્યાં.

“પ્રકાશભાઈ ! શું તમારું હૃદય ! પથર પણ સારો કે પાણીથી ભીંજે છે. અસહ્ય ગરીબીમાં આખરે મારવાર વિના મા ગુમાવી એ કેટલી કઠોરતા ? આ કેટલી ભયંકર ઉગ્રતા !

મનમોહનને સમાચાર મળતાં ઘણું લાગી આવ્યું. પોતાની ભાવિ પત્નિનો સ્નેહી અને શિક્ષક એટલે આટલોય ‘ઉપકાર’ કર્યા વિના ન ચાલે એમ ધારી એક આશ્વાસનપત્ર ઘડી પ્રકાશ તરફ મોકલી આપ્યો.

પ્રશાન્તચાઓએ તેને માન આપ્યું. એવામાં પરિક્ષાની મોસમ આવી પહોંચી. થાક્યો, હાર્યો, પ્રકાશ એકલો મોસાળથી આવ્યો. મિત્રોમાં, સગામાં, ઓળખીતાઓમાં મળ્યો ને વારંવાર રડ્યો.

માત્ર દેવબાલા ઉછળતે હૈયે મળવા તક્તી રહી ! ને મળી. ફૂઠ હસ્તધૂનમાં યૂગોનો વિયોગ વિસરાઈ ગયો. આત્માના વારિ પરસ્પરમાં સરી પડ્યાં. જડ જેવો હૈયું ખોઈ બેઠેલો પ્રકાશ દેવબાલા સમક્ષ ઉભો રહ્યો ! દેવબાલાને પુત્રવધુ તરીકે લાવવાની જેને હોંસ હતી તેના વિષમ અવમાનના જીવંત થઈ પડેલા સંભારણાથી તે રડી પડ્યો. શોકના સીસા જેવા ભારથી દબાઈ બિચારો જમીન પર ઢળી પડ્યો !

“હું શું કરું ? દેવબાલા ! મહાઈં તો સર્વસ્વ ગયું.” આ કારમા જીવંતર કરતાં મરવું શું ખોટું ?” માની ગરજ સારતી હોય તેમ પ્રકાશના માથા પર બાલાએ હાથ ફેરવ્યો. તેને ખુરશી પર બેસાડતાં બોલી :

“પ્રકાશલાઈ ! રડી રડી તમારાં આંસૂ એ ખૂટ્યાં હશે ! તમે હીંમત રાખો !”

“બાલાખેન ! હું તે શું સંભાઈં ? તેની અમૃતશીખ કે તેનું વત્સલચુંબન ! સૂર્ય ચંદ્રના પ્રકાશ પણ બ્યાં ન પહોંચે એવી ગરીબીમાં માનો ખોળો મહેં જોયો, સંતોષથી અનુભવ્યો. સારા દિવસોની આશા રાખતી રાખતી તે બિચારી ચાલી ગઈ.

ઘેરકાર દુનિયાને ખોળે મને વટાતો મૂકી તેણે પરલોકનો પંથ લીધો. અરેરે ! આ શું થઇ ગયું એકાએક ? ” ધુસ્કાં તેણે ખાધાં.

“ પ્રકાશભાઈ ! સૃષ્ટિનિયમ છે કે મોડું ંહેલું જીવનારને મરવાનું છે. સરસ્વતીબાનું અવસાન સાંભળી મહેં પણ આંસુ સાર્યા છે અને તમારા જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગે આંખો તો ભીની જ થશે. ખાએ તો તેમનાં નાનાશા આયુષ્યમાં રનેહની જ પરખ માંડી હતી. તમને હું શું કહું પ્રકાશભાઈ, મને પણ તેમના પુણ્યપુરાણની રમણા રહી ગઇ ! ”

વિમલ પ્રેમના સાક્ષીરૂપ થોડાંક આંસૂ ખાલાએ લુછ્યાં. પોતાની બા પાછળ ખરાં આંસૂ પાડનાર એક જણને નિરખી હૃદયનો ભાર પ્રકાશને કાંઇક ઓછો થતો લાગ્યો.

“ દેવખાલા ! જીંદગીમાં એવી પલ કોઇક જ વાર આવે છે. જ્યારે માનવીને વૈરાગ્ય જીવનનો શોખ લાગે છે. સંસાર-સૌંદર્ય પરથી તેનો મોહ એકાએક ઉતારી જાય છે. સૃષ્ટિના એકાંતવાસમાં વસવાટ કરી તે જીવતાં જડ બની રહેવાનું પસંદ કરે છે. એવી પળ મારે આવી હોય એમ મને લાગે છે. મરતાં મરતાં ખાએ કહ્યું:—

‘ એટા ! જગત્ત્રયોકમાં ઉભો રહી સંત્રામ આદરજો તારા માખાપને અર્થે કીર્તિ સમૃદ્ધિ કર્માઈ તેમને અમરવાસ અપાવ જે. ધર્મક્ષેત્રે તારા ઉજ્જવલ જીવનની અવધિ જોઇ અમારા સંતોષ આશીર્વાદ તારૂં મંગળ કરશે. ’

“ મરતાંને બોલ એટલે બ્રહ્મ વાક્ય પ્રકાશભાઈ ! તેમનાં આશાકોડ પૂરી કૃતાર્થ થાવ. તમે મરદ થઈ આમ કરશો ત્યારે અબલાનું શું : ”

“ બાલાબહેન ! બાની છેલ્લી આજ્ઞા ઇશ્વરસાક્ષીએ મારે શીરસાવંધ છે ! મારું કર્તવ્ય હવે તમે જોજો. નથી કોઈ મારા સુખદુઃખનું લાગી. નથી મારી પાછળ રહ્યું કોઈ આંસુ પાડનાર ભાંડુ ! મારે કંઈ છેવટની એકલતા જ નિર્માઈ તો એકલો જ સંત્રામ વ્યૂહમાં ધુમીશ ! એકલો જ મરીશ કે જીવીશ, મારા માતપીતાના આશાકોડ પૂરા કરવા ! ” મરતો સિંહ કેશવાળી ખંખેરે ને ટટાર થાય તેમ પ્રકાશમાં આશાનું જોમ ઉગરાયું. નેત્રામાંથી ભરપૂર યુવાવસ્થાનું તેજ પ્રગટયું. બાલાની દૃષ્ટિ તેને જોઈ અંજાઈ નમી પડી ! ઘડી આ અદ્ભૂત યુવકની ઉચ્ચ અભિલાષા વણબોલ્યે તે ઉમંગેર વધાવી રહી.

“ એકલતા રટીરટી કાળજી ન વલોવો ! પ્રકાશભાઈ, તમારી એકલતા જોઈ મારું હૃદય કંપે છે ! જે યોધો આજની નિરાધારીમાં રડી રહ્યો છે તે આવતી કાલે દિગ્વિજય કરી ઉજ્જવલ જીવનના મહિમા આલેખશે. હવે તો દગાબાજ ભાવિષ્યને પારખવાનું માંડી વાળી વર્તમાનના કીર્તીક્ષેત્રને કર્તવ્યના વારિ સીંચનથી રસાળ બનાવો. ”

નિરાધાર યુવકના નયનમાં અનેરૂં તેજ ઉછાળા મારતું નાચ કરી રહ્યું. શુભાવેશાં ઉત્સાહ ઉમંગ હોંસ કંઈક પાછા આવતાં લાગ્યાં.

“ ત્યારે જખ મારે છે દુનિયા ! બાલા બહેન ! મરતાને
 જીવનનો મોહ આજીવાની તમારી શક્તિ પર કોણ ન મરી
 શીટે ! આવેશના ઇતિહાસના ચીરજીવ સંસારમાં કેટલીય
 વીરાંગનાઓનાં જીવન ગુંથાઈ રહેલાં છે ! જય હો ! ભારતભૂમિનો.
 કવિએ ખડું જ કહ્યું છે :

“ આર્યસુહૃદ ! નથી અવનિમાં તુજ રૂપ ગુણની જોડ. ”

ભારતની આર્યા ! માતા ભગિની, સ્ત્રી દાસી તરીકે
 આદર્શ સહચાર સેવે એવી રમણીઓ તે આ દેશમાં જ પાડે.
 અહા ! ખડું પૂછો તો તમારી ઉમંગવાણી સાંભળી આજે હું
 પુર્નજીવન પામ્યો છું ! બાલા બહેન ! તમે મને આજે ઉગાર્યો
 છે. તમારા માસ્તરને નિરાસામાં ડુબી મરતો બચાવ્યો છે.
 છતાં વિચાર કરું છું, કે ફરીથી જીવતર જીવવું તે કોને માટે ? ”

વિદ્યાપીઠની પરિક્ષાઓ અપાઈ ગઈ. પ્રકાશ એકલો
 મુંબાઈ રહ્યો. નોકરી શોધવાની તેને જરૂર જણાઈ. દેવબાલા
 વિવાહીતા થઈ. એ આનંદ અવસરમાં પ્રકાશ ભગ ન લઈ
 શક્યો. ભાગ લેવા વિચાર કર્યો. ય તેણે નહોતો કર્યો. મનમોહનના
 આમંત્રણ બદલ તેણે દુરથી જ ઉપકાર માન્યો.

પરંતુ આમ દેવબાલા રીસાઈ બેઠી. પ્રકાશે તેને પણ
 એક જ પત્રમાં દુરથી મનાવી લીધી.

“ શુદ્ધ સંબંધે સંધાયલા જીવોનો કર્મવિહાર એક જ
 અવસરે પૂરો નહિ થાય. કિનારે આવતાને લાત મારી પાછો
 ધકેલવા જેટલો કુર સમાજને મારા શોકદર્શક વર્તનથી જ

હું સંતોષી શકું. માફ હિત તમે સમજો છો, માફ ન લગાડશો. પ્રભુ કરશે તો વખત જતાં મારી ઉલ્લુપ તમને ઓછી સાલશે. મારાં અભિનંદન અને જીવનભર ચાલે એટલો મારો હેતુભાવ સ્વીકારી સંસાર યાત્રા માટે બહેલાં મોડાં તૈયાર રહેજો. વિશેષ અંજ કે તમારા પવિત્ર નામને કોઈ નિંદે કે નિંદતા શીએ તે પહેલાં મહે અત્રે-તમારાથી વિમુખ-રહેવા નિશ્ચય કર્યો છે. પરિણામ બહાર પડ્યે તારથી જાણવીશ....”

મુખાઈ વિદ્યાપીઠ એક એવી સંસ્થા છે કે જ્યાં પરિણામ મધ્યાનહના તાપમાં બહાર પડે છે. પ્રચંડ સૂર્યના ઉકળાટમાં આખરે પરિક્ષાએતું પરિણામ બહાર પડ્યું. કસોટીપર ચઢેલા અભ્યાસકોની પરસેવાથી લીની ભ્રમરો નીચેની અધીરી આંખો પાટીઆ પર ચ્હોડેલા કાગળ પર ફરી રહી! પાએક કક્કાક પછી તાર ઓફીસ પર દોડધામ થઈ રહી. પ્રકાશે તો નિરાંતે તાર મુકયો! ઓછુંજ પાસ થએલી દેવળાલા નાપાસ થવાની હંતી? હેના ચ્હૈરા પર આજે ઘણું દિવસે નૈસર્ગિક આનંદ ને સંતોષનું અજવાળું પડી રહ્યું. પ્રથમ વર્ગમાં બી. એ. પસાર કરી નામ પાછળ ઉપાધિ લેવાનું માન કોઈ નમાલાનેજ હોતું નથી!!

અપવાસિયો નિરાંતે પલાંઠી વાળી જમે તેમ પ્રકાશ સાંજે ખૂબ જમ્યો. ખપોરે જમતી વેળા તેનું ભાવી ડગમગતું લાગતું. અત્યારે તે સ્નાતકના આઠખરે ભાણે ખેડો. જમે તેમ હો પછુ મહેનતની મોજો ન્યારી હોય છે!

માઇલો દૂર એજ સાંજે દેવળાલાએ ધડકતા હૃદયે તાર ફેરડ્યો. હર્ષથી ચેલી બની ગઈ! તાર પછુ હાથમાંથી સરી

પડયો. “મારા માસ્તરની મહેનતનું સાર્થક થયું!” બેકામમાં બોલી જવાયું,

વિવાહીતાનો આનંદ વિવાહ વખતે આટલો નહોતો. ઇન્ટર-મીડીયેટ પાસ થનાર જ્ઞાતિમાં પહેલી જ દેવબાલા હતી. તેનું અમાન પાસ થનાર કરતાં બાપને ઘણું ચઢ્યું. મનમોહને દેવબાલાના સમાચાર જાણ્યા, મનમાં ખુશ થયો. પણ પોતાના પરિણામની ખબર ન મળવાથી તેનો જીવ ચણચણતો હતો. દિવાનખાનામાં આંટા મારવા લાગ્યો. તેને પ્રકાશ પર રીસ ચઢી દેવબાલાના તારમાં પોતાના પરિણામનો ઇશારો શા માટે ન કીધો? છેક મોડી રાતે એક તારવાળો બઢબડતો, બડબડતો તાર આપી ગયો. બિચારાને રસ્તામાં સાઈકલનો સબ્જડ અકસ્માત થયો હતો, અને લંગડાતે પગે સાઈકલ દોરતો, મનમાં ગાળો દેતો તાર આપી ગયો.

નાપાસ થવાની આશાવાળો પાસ થાય તો તેનેય આનંદ થાય તો પ્રથમ વર્ગમાં પહેલે નંબરે પાસ થનાર જેટલોજ, મનમોહનનો આનંદ આવો હતો.

હરિકાઇની શરતોના લેણાંદેણાં ચૂકવી, દેવબાલાના મોઢામાં કબુલેલાં સાકર પાણી પીરસવા પ્રકાશ થોડા દિવસ માટે વતન આવ્યો. ભારતની આર્યામાં ભાવિની વિરાટ આશા કદપતો પ્રકાશ દેવબાલાને મળ્યો. પરોક્ષ, કલ્પનામાં ભેટયો. તેનાથી છુટા પડતાં, વણમાગેલા પારિતોષિકે જેમ તેમ સ્વીકારતાં, દેવબાલાને માહું લાગ્યું, બોહું આવ્યું! “મારા સમ” શબ્દે તેને ચૂપ કરી દીધો.

“બાલા બહેન! મહુને શરમાવો છો હોં! મહેં કાંઈ કયું નથી! ઉલ્લાં તમે તો મહારી નામના કરી! અણધાર્યાં સેકન્ડ કલાસમાં તમે એલાં પાસ થયાં તે બિથારી તમહારા વર્ગની સખીઓ ઇર્ષા કરતી હશે!”

“પ્રકાશભાઈ! આજ સુધી મહેં તમારું માન્યું. આજે મારી ઇચ્છા તમારે માન્ય કરવી જ પડશે. આ શું છે? માત્ર નાની શી મુદ્રા! આપણા સ્નેહની યાદી તરીકે.”

“બાલા બહેન! તમે તો અવધિ કરો છો. આખ્યે કાંઈ વધારે છે?”

પરાણે હાથ ખેંચી દેવબાલાએ મુદ્રા હાથમાં સેરવી દીધી. દશ સેકન્ડ પ્રકાશ મુદ્રાને મોહવશ જોઈ રહ્યો.

ગડલાંજમાંથી નિવૃત્ત થઈ અભ્યાસગૃહમાં બંને આખરે એકલાં પડ્યાં.

“દેવબાલા! મહારું ઇનામ હું જાતે જ માંગી લઉં તો!”

“ત્યારે ક્યારના બોલતા શું નથી?”

“લાંબા સમય માટે છુટો પડતાં પહેલાં મારા હક્કનો દાવો હું અત્યારે જ કરી લઉં છું. પણ....તમે દયા રાખજો. મારે નિરાશ ન થવું પડે!”

દેવબાલા સમજી ગઈ. એકાએક ઉલ્લાસમાં આવી જઈ તે બોલી.

“આ ઘરમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી કે જેની ક્ષીંમત તમારી માંગણી બરાબર કરી શકાય. બોલો તમારે શું જોઈએ ?”

“પેલી પ્રતિમાં !” ચાંદીના ખોખામાં મઢેલી દેવબાલાની તસ્વીર તરફ પ્રકાશે આંગળી કરી.

“બસ—માગીને આખરે આ જ માંગ્યું ? કહો તો એવી દશ છબીઓ આપું !” દેવબાલાએ એ છબી પ્રકાશના હાથમાં મૂકી. પળભર અકુદ્ય સ્નેહઅમી વર્ષાવતાં નયને પ્રતિમાં જોઈને કોટના અંદરના ખીસ્સામાં પ્રકાશે તે સેરવી દીધી.

આજે જીંદગીનું અમૂલ્ય જવાહિર પોતે કમાયો એમ પ્રકાશે માન્યું. દેવબાલા બિચારીને ઘણીયે વાર પ્રકાશમાં વિચિત્રતાનું દર્શન થતું. બધાથી કોણ જાણે શાથી આની તો પ્રકૃતિ, વર્તન, વ્યવહાર, વાણી, છટા, રસિકતા, આદર્શ—જુદાં પડતાં. એમ સ્પષ્ટ થતું કે ત્હેની રંગભૂમિ પર તો તે એકલો જ ભૂમિકા ભજવી રહ્યો હતો. કેટલીક પળો શાંત વીતી ગઈ. બાલાને વાચા આવી.

“પ્રકાશભાઈ ! ત્યારે આપણે તો જુદાં પડવાનાં !”

“હા ! તમ્હે અહિંયા ! હું મુંબાઈ. મને એક સારી પેઢીમાં જગા મળી છે.”

“તમ્હે અહીં રહી નોકરી ન કરી શક્યા હોત ?”

“કરી શક્યો હોત. પણ મ્હારે જ અહીં રહેવું નથી. એલા સમાજની બત્રીસીમાં કેટલાંય નિર્દોષ માનવીઓ અવાઈ

જાય છે, મારે તેમાંથી બચવું છે અને આપની પવિત્રતા અસ્પર્શ્ય રાખવી છે !”

“ એકનું મ્હોં બંધ રાખશો. એક નાના ઝરાને પાળ બાંધી રાકી રાખશો. સાગર અને સમાજને શી રીતે વારશો ?”

“ અને એટલા જ માટે ચોર આંસુપની ભરતી તળે ડુબી જઇએ તે પહેલાં દૂર-દૂર કીનારે બેસી રહેવું જ સાફ.”

“ હા-પણ વિયોગના વાસમાં, દૂર, મુંબાઇ જેવી નગરીમાં વસી અમને ભૂલી ન જશો.” બાલાના વદન પર સ્મિતકીરણ ઝળકી ઉઠ્યાં.

‘ તેટલા માટે તો તમારી પ્રતિમા માગી લીધી ! બાકી મ્હારું હૃદય તો મ્હોં તમને જ સોંપેલું છે. તમ્હે ક્યાં નથી જાણતાં ? કોઇ કોઇ વાર હું તમને સાંભરી આવીશ. અવકાશે સ્મરણમાં પવિત્ર સ્થાન આપજો એટલે થયું.’

“ તમને વિશ્વાસ નથી ?”

“ પારકાના મનની વાત શી રીતે કહી શકાય ?”

પ્રકાશ હસી પડ્યો.

“ તમને મશકરી સૂઝે છે, નહિ ?” સુકુમાર હાથે એક લપડાક મ્હોં પર મારી-મરાઇ ગઇ !

પ્રકાશ કંપનામાં ડૂબ્યો કે આ મારની મીઠાશ શી ?

(૮)

પ્રકાશ મુંબાઈ પાછો આવ્યો.

મનમોહન અમેરીકા જવાની તૈયારીઓમાં પડ્યો. બાણીતાં અઠવાડીકે ને રાજીદાંમાં લખાણ આવ્યાં. સર્વે તે વાંચ્યાં, પ્રકાશે તો હર્ષ ભેર તે વધાવ્યાં. ને હસવું કે રડવું તે દેવબાલાને ન સૂઝયું. બેલી જેવી ધધ તે રાત દિન રહેવા લાગી.

મિત્રસમૂહમાંથી વિવાહીત યુગલને અલિનંદન પત્રોનો થોડો આવવા લાગ્યો. બધાને અને ખાસ કરીને પ્રકાશને લાગ્યું કે દેવબાલાના લાગ્યપ્રદેશે ઉત્કર્ષના આંખા મહોર્યાં. મનમોહન તેને મન હૈયાનો મોહન બની રહ્યો.

“અમેરીકા જતાં પહેલાં મને એ નહિ મળતા બય ? શા માટે નહિ ? એમ તો સમજી છે !” તર્કવિતર્ક મનમાં થવા લાગ્યા.

આખરે ઇચ્છેલી તક આવી લાગી. પ્રકાશનું ઠેકાણું લેવાને વિષે સસરાને ત્યાં જમાઈ પધાર્યા. નસીબના પાધરા તે મનમોહનના સસરા બેર નહોતા. ભાવતું હતું તે વૈદે કહ્યું. સાસુએ જમાઈને રોક્યા. મુખ્ય વિષય પર આવતાં પહેલાં આડાં અવળાં પ્રકરણો મંડાઈ પૂરાં થયાં. પરંતુ વરબેલીની વાત દેવબાલાને બરાબર આવડતી હતી. મેડીયે રહી તે બધું ય સાંભળતી હતી. પરદેશમાં આરોગ્ય સાચવવાની અને ંહેલા પાછા વળવાની બે મુખ્ય કલમોની નોંધ સાસુએ જમાઈ પાસે લેવરાવી.

“પ્રકાશનું ઠેકાણું મુંબાઈનું મારે જોઈએ છે.”

“ હા ! અમારી દેવબાલા પાસે છે. ઉભા રહો હું બોલાવું.
દેવબાલા ! ” સાંભળે જ શાની ?

“ કાંઈ નહિ. હું ઉપર બેસું છું. પ્રમોદરાય આવે તો
મને કહાવજો. ”

મનમોહન ઉઠ્યો, અને મેડીયે ચઢ્યો. દેવબાલાના પિતા
પ્રમોદરાયને બેસવા ઉઠવાનો ચોરસો મેરા ઉપર હતો.

સાસુ નીચું જોઈ ગઈ મલકાવી અંદરના ચોરસમાં ચાલી
ગઈ. ઉમંગી જ માઈને આવી સોના જેવી તક આપનાર સાસુ
આપણા સમાજમાં જવલે મળી આવે છે. અને અભ્યાસગૃહના
ઉંખરામાં આવી મનમોહન ઉભો. દેવબાલા પક્ષી તો ખરી જ.
ચોપડી વાંચવાને ઢાંગ કરી તે આત્માસન ઉપર પડી હતી.
ચોપડીએ તેના ચંદ્રવદનનું ગ્રહણ કર્યું હતું.

પુષ્પની પરિમલ બહાર વાતાવરણમાં પમરે છે, પુસ્તકમાં
સંતાડી રાખેલા મસ્તકનું ધ્યાન પણ બહાર જ પમરતું હતું.

મનમોહન ઉંખરામાં ખંચાયો ! ઘણી ચે વાર મળતાં
નહિ અનુભવેલી લાગણીઓથી હૃદય થકકયું. પાઠશાળામાં
દેવબાલા તેને મળતી મિત્ર તરીકે. આજે પોતાની ભાવિ પત્ની
પ્રત્યક્ષ મળતાં તેને અત્યંત ક્ષોભ થયો.

આખરે પુરૂષે હીંમત એકઠી કરી, ને ધીમેથી ગળાની
ખખરી દૂર કરી. દેવબાલા સફાળી ઉઠી, અને મળી દ્રષ્ટોદ્રષ્ટ !
ચોપડી મેજ પર મુકી ન મુકી સાડી ઠીકઠાક કરી ઉભી. કંપતા
હૃદયે, પ્રજ્વળતા શરીરે, મનમોહન ધીમે પગલે નજીક આવ્યો.

ઐકાંતમાં પ્રિયજનને મળતાં કોને રોમાંચ નથી થયો !
ગમે તેમ પણ બંનેના હૃદયના ધબકારા પરસ્પર સંભળાવા
લાગ્યા. સાડીની કોર ખૂદાર જણાતા પ્રવેત અંગુઠા પર દૃષ્ટિ
રાખી બાલા તો મૂક ઉભી રહી !

“ તમ્હે બેસો, હું તો એમ જ આવ્યો ! ” કહી મનમોહન
ખુરશી પર બેઠો. બાલાએ બેયું કે તેના શબ્દોમાં ધૂભરી
હતી. અસ્પષ્ટ થકકતો ઉચ્ચાર હતો. બેમાન જેવી બાલકી
કાંઈ ન સૂઝતાં આરામાસન પર બેસી ગઈ. બિચારીને
પરસેવો છૂટ્યો ! આખેય અંગે સુરેખ શરમની ભરતી છવાઈ !

“ મ્હારે પ્રકાશનું ઠેકાણું બેઠતું હતું ! ” મનમોહનની
આંખોમાં અમીલયું—પહેલી જ વાર—તેજ ઉભરાયું.

“ પેઢીનું ઠેકાણું બાપુ પાસે છે. રહેવાની સગવડ
બરાબર ન હોવાથી ઘરનું ઠેકાણું પ્રકાશભાઈએ જણાવ્યું
નથી, ” પરીક્ષા પાસ કરવા લીધેલી મહેનત કરતાં બાલતાં
તેને અતિશય મહેનત લેવી પડી.

“ ભલે ! પેઢીનું ઠેકાણું ચાલશે. પાસપોર્ટ માટે ગોઠવણ
કરવાનું તેને મારે લખવું છે. ”

“ બાપુ બહાર ગયા છે, તે આવે એટલે માગી લેજો. ”

“ વાડ—પણ તમે હવે આમ ક્યાં સૂધી પુતળાંની
માફક બેસી રહેશો ? જતા પહેલાં તમને મળવાનો આવો
સમય આવે કે ન આવે ? ”

“તેથી આવું નાટક રચ્યું?” દેવબાલા નીચું જોઈ ટહૂકી. તેના વદન પર મોહક સ્મિત હતું.

“પ્રેમભેદાંચો નાટકી હોય છે એમ આપણે ક્યાં સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી! હવે તમે ઉંચુ જુઓ તો આપણે વાતો કરી લઈએ.” ખુરશી પરથી ઉઠી મનમોહન નજીક આવ્યો. આરામાસનના હાથ મુકવાના પાટીયાં પર બેસવા ગયો. બાલા ઝબકીને સંકોચાઈ.

“પેલું બારણું.....ઉઘાડું.....છે. કોઈ આવી લાગશે!” દેવબાલા ઉઠી. મનમોહને તેનો હાથ ખેંચી બેસાડીને બારણું બંધ કર્યું.

ઘણીયે વાર લાંબા સંવનન પછી રત્ન જેવી રમણીયો જીતાય છે. મનમોહને લાંબું સંવનન પસંદ નહોતું. યુવકનો હાથ યુવતીના હાથની કોમળતા માપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો.

“માય ડીયર (My Dear)” તે બોલ્યો. ઈંગ્રેજી ભણેલા દરેક પ્રેમીએ પ્રિયતમા ને આજ શબ્દોથી સંબોધવી જોઈએ એમ મનમોહન માનતો.

તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“તમારે.....તારે માટે અમેરીકાથી શું લાવું?”

“તમારો છે તેથી અધિક પ્રેમ બીજુ તમને ગમે તે” શરમાતાં શરમાતાં બાલા બોલી.

“જેએક વર્ષમાં હારવર્ડની ડીગ્રી લઈ હું પાછો આવીશ. મારા સર્વ સમાચાર તારા બાપુદારા કે બારોબાર જાણતી રહીશ. ત્યાં સુધી તું પણ બી. એ. થઈ જઈશ.”

“હા, ” સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી દેવબાત્રા બોલી.

“લગ્નમાં તને ભેટ આપવા લાયક વસ્તુઓ હું ઘણી લાવીશ. ”

“હા-પણ નવલકથાઓ લાવવાનું ન ભુલતા. ”

“તને અને પ્રકાશને એક જ ટેવ લાગે છે. નવલકથાઓ વાંચવાનો શોખ એણે જ તને લગાડ્યો હોય એમ લાગે છે. વારુ, ડઝન બે ડઝન નવલકથાઓ. બીજું? ”

“પ્રકાશભાઈને કાંઈ ભેટ આપવા લાયક લાવજો. ”

“વારુ તે પણ લાવીશ. ” કચવાતે મને મનમોહન બોલ્યો. “પ્રકાશ, પ્રકાશ, પ્રકાશ, મનમાં તે બબડ્યો. “પ્રકાશની આવડી શી મોહીની ! લોકો કાંઈ ખોટું કહે છે અને હું તો આ ચાલ્યો જવાનો, મારી પાછળ શું થાય તેની શી ખબર? ” ઇર્ષાંરૂપ વાદળ તેના મનોરાજ્યમાં બેસાયું. સંદેહના આછા ઓળા તેની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પડી રહ્યા. થોડીક શાંતિ પછી મનમોહન સ્વસ્થતા બોધા વિના બોલ્યો.

“ચાલો તમારા માસ્તર માટે ય કાંઈ લાવીશું. તમે આ બે વર્ષ ખુબ અભ્યાસ કરી અમારા જેવાં થાઓ. એટલે હું પણ બી. અ. અને તમે પણ બી. એ.” તેના બોલવામાં મૃદુતા હતી. દેવબાલા તે પારખી ન શકી.

“અમારી ગાડી તો ચાલે ત્યાં લગી ઠીક છે. હવે પ્રકાશભાઈ તો મુંબઈ વસ્યા, એટલે અમારે તો એકલાં અભ્યાસ કરવાનું રહ્યું.”

“ગાંડી રે ગાંડી! પ્રકાશલાઇ વિના બી. એ. ન થવાય? એ શું બેલાં કાઢે છે?”

“ખરૂં પૂછો તો એમની મહેનત વિના ઇન્ટર પથ્રુ પાસ ન થવાત ને! જોયું નહિ હું સેકન્ડ ક્લાસમાં આવી, અને સરસ્વતીબા ગુજરી ગયા છતાં સત્ત અભ્યાસ કરી પ્રકાશલાઇ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવ્યા એ એાછું ક્રેડીટેબલ (Creditable) છે?”

“અત્રખત! હું તેને અભિનંદન આપું છું પથ્રુ હમ્મેશ ક્યાં સુધી પ્રકાશ પહોંચશે. હવે તો તેના વિનાનાં બી. એ. પાસ થાઓ ત્યારે તમે ખરાં!”

“પાસ તો થવાશે;—માત્ર ઉંચા ક્લાસમાં નહિ આવી શકું.”

“ત્યારે મારે ક્યાં તને પ્રોફેસર તરીકે કમાવા મોકલવી છે! આ તો ઠીક છે. આટલે સુધી આવ્યા તો બી. એ. પાસ થઇ સ્ત્રીએજ્યુએટ તરીકે આપણી જ્ઞાતિમાં પ્રસિદ્ધ થાઓ. મનમોહનના બોલવામાં મળક હતી, અને અદીક તિરસ્કાર હતો.

“તમારી ઇચ્છા પૂરી કરીશ. પથ્રુ તમ્હે આરોગ્ય સાચવી હજારો રૂપિયા ખર્ચવા તૈયાર થયા છો તે કાર્ય આટોપી બહેલા પધારજો. લગ્નમંડપે સહુદય તમને હસ્તમિલન વખતે વધાવીશ!”

બાલાનો હાથ લઇ મનમોહને ખેંચ્યો અને રસાળ મુખડું ઉંચું કરી એક ચુંબન ચોરી લીધું. યુવતિ ઉભી થઇ ગઈ!

નીચે કોઈના આવવાનો અવાજ થયો. પ્રમોદરાય બહારથી આવ્યા હતા. કાન માંડી દેવબાલાએ નક્કી કર્યું.

“ બાપુ આવ્યા છે ! જુઓ તમે પત્ર લખતા રહેશો. પ્રકાશલાઈ તરફથી મને તમારા સમાચાર મળવાની જોગવાઈ કરજો અને શરીર સાચવશો. ” કહી દેવબાલા મનમોહનને વળગી પડી.

મનમોહન સસરાને મળ્યો; ને પ્રકાશની પેઢીનું શીરનામું લખી લીધું.

એ શીરનામાનો ઉપયોગ થયો કે નહિ તે જાણવાની આપણને જરૂર નથી.

પરંતુ એટલું તો ખરું જ કે મેલ સ્ટીમર ઉપડતા પહેલાં જરાક આગમચ રઘવાયો રઘવાયો પ્રકાશ આવ્યો. મનમોહનને હાર તોરા પહેરાવી સાડું લવિષ્ય ધર્યું. હસતાં, ટીલગીર થતાં, અત્યંત પ્રેમથી જૂના મિત્ર તરીકે દૃઢ હસ્તધૂનન કર્યું. સગા સંબંધી અને મિત્રોનું મંડળ બંદર પર વિખરાયું.

ક્ષિતજ બહાર જતી આગબોટ ક્યાંય લગી પ્રકાશ નિહાળી રહ્યો. તેણે એક ઉંડા નિશ્વાસ નાંખ્યો: “ ગરીબનું નસીબ જ ગરીબ—”

૯

.....અને એક યુગ જેવો ત્રણ વર્ષનો ગાળો પસાર થઈ ગયો.

આ યુગમાં સમાજની પ્રગતિ કે અવનતિ ઉદ્ભવી; જનતાના સંસ્કાર કાંઈક પલટાયા મિત્રોના સ્નેહસ્વભાવમાં

પરિવર્તન થતું લાગ્યું; અને વિયોગીઓના પુનઃ મિલનમાં સહૃદયતા અને નિખાલસપણાની આછી આછી ઉણપ જણાવા લાગી.

એક યુગ હતો જ્યારે આર્ય સંસ્કૃતિનું પરમ ધામ કાશી હતું. આજે—વીસમી સદીમાં—પર સંસ્કૃતિના સ્પર્શથી દુષિત થયેલી આર્ય સંસ્કૃતિનું પરમધામ કાશી નથી. ગંગાતટે આવેલી કાળજીના રૂપિ મુનઓની પુરાણી સંસ્કૃત ધૂપાવી રાખતી વારાણસી નથી; પરંતુ અરબી સમુદ્રને તટે આવેલી આજના આર્યાવર્તની ઉત્તર સમી—યૂરોપિય અલંકારમાં અર્ધી દેશી અર્ધી વિદેશી જેવી દેખાતી મુંબાપુરી છે. મનુષ્યની રાક્ષસી મહત્વાકાંક્ષાઓના મહાયજ્ઞનું તીર્થ છે. ઉત્સાહી પરદેશીને આર્યાવર્તમાં દાખલ થવાનું પ્રવેશદ્વાર છે, અને આજે તો સમસ્ત હિંદનું ગૌરવ સાચવી રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

સમુદ્રતટ પર ઉભી એક સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિ નાંખો. શું જણાય છે?.....

આ અલબેલી નગરીની ગગનવિહારી ઇમારતો ઇંટ મટોડાનાં માત્ર ખાલી ખોખાં નથી, પણ હિંદનું સજીવ સંગ્રહ-સ્થાન છે. આ ઇમારતોની દિવાલો પાછળ હિંદના ભાવિ ઇતિહાસનાં સાધનો એકઠાં થાય છે. એની એક એક ઓરડીમાં સ્વદેશસેવક, ઇતિહાસકાર, સાહિત્યકાર, કલાકાર, વિજ્ઞાની, ધર્મશાસ્ત્ર નીતિજ્ઞ, કાયદાથી લડનાર કલમખાજ સૈનિક, પરસેવાનો પૈસો પેદા કરનાર કામદાર અને વાંદરાનું કાળજી લઈ ફરનારો વેપારી વસે

છે, આ ઇમારતોમાં આમ્ય સહૃદયતા નથી; માત્ર જોતરે બાંધેલા ઢોરોની નિષ્કુરતા છે. જીવનમાં પ્રકૃતિનું સાચું દર્શન નથી; માત્ર યંત્રવત્ પ્રવૃત્તિની શુલામી છે.

છતાં કેઇ એક અંધારાખુણે હીરાનો ચમકાર છે. ગૌરવશીલ માનવતાનો અંશ છે. ઇતિહાસને ઉથલાવવાની હોંસ ધરાવતી સંસ્કૃતિનાં બીજ છે. ‘ચાર્લ્સ ડીકન્સ’ (Charles Dickens) ના સીડની કાર્ટનના આત્મસમર્પણને શરમાવે એવા એવા આત્મ-ભોગીનું અદ્ભૂત વ્યક્તિત્વ છુપાયું છે !

સોનેરી સંધ્યાના સંદેશ કહેતી ચોપાટીના સમુદ્રને સ્પર્શતી પવનદહુરીઓ આવી એક ઇમારતને અત્યારે ચૂંમી રહી હતી.

તેના ચોથા માળ પર એક ઓરડામાં દીલરુબા વગાડતો સંગીતના તરંગો ફેલાવતો એક યુવક બેઠો હતો. તેના મોઢા-માંથી નીકળતા ધીમા હૃદયસ્પર્શી શબ્દો દીલરુબાના સૂરો ઝીલી લેતા. દીલરુબાને તે પોતાનો ઇતિહાસ કહેતો : તેના સુરોમાં પોતાનું હૃદય ઠાલવતો. બિચારી દીલરુબા તેની કરુણ આત્મકથામાં તણાતી-તણાઇ જતી. યુવક અને દીલરુબા બંને રડતાં, અને કોઇએ નહિ બાંધેલી એવી આંસુની ઇમારત ચણવા મથતાં :

“ રહડતી પડતીના ચિતાર,
મુખદુઃખ કર્મના વ્યવહાર.”

*

*

*

હૃદયના ઉંડા પડો ઉકેલતું સંગીત રેલાતું ગયું, ને સંધ્યા પણ તે સાંભળવા સ્થંભી ગઇ !

“ જીવન જીવવાનો શું સાર ?

સુખદુઃખ કર્મના વ્યવહાર.”

ને સમુદ્રતરંગોએ તોફાન પળભર છોડી દીધું. વાતાવરણમાં બધે અનુકંપા પ્રસરી, બિચારી દીલરૂબાના ધીર-ગંભીર સૂરો એક મર્મસ્પર્શી કથની રૂપે ઓરડાની બહાર દોડી જઈ બાલુના મકાનમાં પેસી જતા લાગ્યા.

સામેની એક બારી ધીમેથી ઉઘડી, અને હમણાં જ સ્ત્રીત્વ પામી હોય એવી એક યુવતિ તેમાં ઉભી. યુવકના સંગીતને આવકાર દેવા તે તલસી રહી, તેના ગીતનો દિવ્ય આદેશ જગત ઝીલે તે પહેલાં એકલપેટી બની. આ યુવતિ મોહવશતા અનુભવવા ત્યાં થોભી હૃદયને ભેટી દબાઈ રહેલી ઉર્મિઓનો પ્રવાહ બહાર ઉભરાવે એવા સંગીતને સાંભળવા તે વધુ થોભી.

ગાનારને જોવા તેણે દ્રષ્ટિ લાંબાવી. બારી તરફ પીઠ કરી યુવક પોતાના ઓરડામાં દીલરૂબા સાથે સંવાદ કરી રહ્યો હતો. સ્પષ્ટ હતું કે આજે તેનો ઉન્માદ વધ્યો હતો. ટેબલ પર મુકેલી છબીને સંબોધતો તે પોતાની પ્રિયતમાને હૃદયનાં ઉંડા ઘા બતાવી રહ્યો હતો. પ્રિયતમા પારકી થઈ હતી, છતાં મનથી તે પોતાની માનતો. કષ્ટનામાં પાપ હતું, છતાં તે પાપ કરતો અને દીલરૂબાને રડાવી પોતે પણ રડતો.

“ સુખ દુઃખઃ કર્મના વ્યવહાર ”—એક વાર ગાયું, બે વાર ગાયું, અનેક વાર ગાયું, છતાં તે ધરાતો લાગ્યો નહિ. આખરે તેના હાથમાંથી દીલરૂબા સરી પડી; કેણુ જાણે શાથી ?

પણ તેનું તેને લાન ન રહ્યું. યુવતિ ચમકી. વિચારમાં પડી. પણ પછી સ્વસ્થ થઈ ને જરા હસી, પણ હસવાનો તેનો આડંબર બહુ ટક્યો નહિ. નાટકની કોઈ ભૂમિકા લજવતા નટની માફક યુવક ઉભો થયો. આંસુભર્યાં નયને છળીમાંની પ્રિયતમાને પળંબર જોઈ રહ્યો ને છળીને હાથમાં લીધી. યુવતિએ આ બધું જોયું. યુવકની બેલછા પર હસવું કે રડવું તે ન સૂઝ્યું. ઘીભું કોઈ આ બેલાને જોઈ હસત. પણ તે ખારીમાંથી ખસી જ નહિ. યુવકે છાતી સરસી છળીને દબાવી. દીલરૂખા તેના પગ નીચે દબાતી તેની સાથે રડતી લાગી. છળીની નિશ્ચેતન પ્રિયતમાં આગળ તેનો હિસાબ નહોતો. બેદરકાર યુવકે આવેશમાં પ્રિયતમાને ભેટતાં જોઈ ક્યું. દીલરૂખાની ચાવી તેના કુર પગ નીચે કચરાઈ ભાંગી; અને મરતો સિંહુ છેલ્લી ત્રાડ પાડી અનંત શાંતિમાં જાય તેમ દીલરૂખાનો તાર ‘ડીંગ’ અવાજ સાથે તૂટ્યો અને તે બિચારી તરછાઠાયલી શમવત્ થઈ પડી.

“રહડતી પડતીને ચિતાર!”—હા! આ દીલરૂખા માફક બધાનું આમ જ થતું હશે?” યુવતિ મનમાં બબડી. તેને બિચારીને જીવન જીવવાનો શું સાર? ખરેખર “સુખ દુઃખ કર્મના વ્યવહાર!” યુવતિની આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં. ભૂતકાળ દ્રષ્ટિ સમક્ષ ખડો થયો.

અસહ્ય ઘાથી પીડાતો એક દર્દી તેની આગળ દર્દની દવા માંગતો દેખાયો. તેની કંગાલ સ્થિતિ આગળ પોતે જ કંગાલ લાગી. તેનું માથું ચકર ચકર ફરવા માંડ્યું. ખારીના ખારણાને

માથું ભટકાયું; ને તે પડતી બચી. સરી જતી સ્વસ્થતાને પકડી રાખી યુવતિએ એક ઉંડી દ્રષ્ટિ યુવક પર નાંખી, ને તેને પ્રાર્થ્યો. એક જ પળમાં, પ્રિયતમાં પર અનક ચુંબનો વર્ષાવ્યો છતાં તે ધરાતો લાગ્યો નહિ. અત્યારે તેનામાં દુનિયાની બેપરવાહ આવી હતી. દુનિયાએ તેનું શું ભલું કયું હતું કે દુનિયાની તે પરવા કરે? પ્રિયતમાને હૃદયથી દુર કર્યો વિના તે ભાનમાં ખૂલ્લી બારી આગળ આંચો!

ને સામે શું બેયું?

સામે એક બાલા રડતી ઉભી હતી!!

“કોણ દેવબાલા??” યુવકની આંખો ફાટી, ને છાંયી જમીન પર પટકાઈ.

ભીના ગાલ કરી રહેલાં આંસુને છુંછતા જેટલી સ્વસ્થ શાય તે પહેલાં દેવબાલા ઘાંટો પાડી રડી ઉઠી:

“કોણ પ્રકાશ.....મારા માસ્તર!!”

ગળે ડૂબો ભરાયો ને એક જ પળમાં તે જમીન પર બેભાન પટકાઈ.

રેમિયો માફક છલંગ મારી પ્રકાશ સામેની બારીમાં કુદી પડત પણ સદ્ભાગ્યે તે સ્વસ્થ હતો. વીલમી સદીનો ઇતિહાસ, બુની રોમાંસ (Romance) માત્ર યાદ કરતો સમય, મુંબાઈ જેવું સ્થળ અને પોતાની કઠંગી અવસ્થા એ ત્રણેય એકી સાથે તેણે વિચાર કર્યો. અને એક જ પળમાં વિદ્યુત્તુના અમકારાની માફક તે બારીમાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

(૧૦)

રામ મેન્સનના ચાર મજલા પ્રકાશ વીજળી વેગે ચઢી ગયો. સામે બારણા ઉપર મનમોહન છ. મહેતા, બી.એ. (બોમ); એ. એમ. (હારવર્ડ)—પ્રોફેસર ઓફ હીસ્ટરી એન્ડ ઇકોનોમીક્સ. (Manmohan G. Mehta, B. A. (Bom); A. M. (Harvard Professor of History and Economics) નું પાટીયું વાંચ્યું. ઘરનો માલિક પોતેજ હોય તેમ બારણું ફડાક ઉઘડ્યું અને પ્રકાશ અંદરના ખંડમાં દોડ્યો.

“ભાઈ, બુઓ તો ખરા, બાઈ સાહેબને આ શું થયું!” ઘરનો નોકર રામો ગભરાટમાં બોલી ઉઠ્યો.

“જા, જલ્દી. પાણી કે ગુલાબજળ જેવું લાવ.” રામો દોડ્યો, અને પ્રકાશ નીચો વળી દેવબાલાનું કૃશ શરીર અને લાવણ્યની શીઘ્ર શવાળા વદનનું પૃથક્કરણ કરી રહ્યો. ત્રણ વર્ષ જેટલા યુગ પછી પોતાની હૃદયદેવીને આ સ્થિતિમાં પુનઃ જોતાં તેનું હૃદય દ્રવી ગયું. તેની સ્વસ્થતા જતી સહી અને દેવબાલાની છાતી પર પ્રકાશના ઉનાં આંસુ વરસી રહ્યાં.

એટલામાં બે ત્રણ શીશી અને પાણી લઈ રામો દોડતો આવ્યો. બંનેએ મળી દેવબાલાને સોફા પર સુવાડી. બોબે બોબે પ્રકાશે તેના મ્હોઢા ઉપર પાણી છાંટ્યું. બાલા જરાક હાલી. દુઃખમાં ડુબી જતી હોય એમ તેનું મ્હોઢું વિચિત્ર રીતે બગડી ગયું! દાંત કચકચાવતી વર્ષોથી એકઠો થયેલો ક્રોધ બહાર કાઢતી લાગી, અને પાછી તે બેભાન થઈ.

“ કાંઈ ઘરમાં દવા જેવું નથી? ” પ્રકાશે રામાને ઉતાવળમાં પુછ્યું. ટેબલ પરથી એક શીશી રામાએ ઉપાડી અને પ્રકાશની આંખો આગળ ધરી.

“ શેઠ! આ સુંઘવાની શીશી છે, ચાલશે? ” પ્રકાશે આંસુભરી આંખે કાંઈ ઝાંખુ ઝાંખુ ‘એમોર્નિયા’ વાંચ્યું, અને શીશી રામાના હાથમાંથી ઝુંટવી લીધી. શીશી ઉઘાડી દેવખાલાના નાક આગળ ધરી. એક જ શ્વાસમાં એમોર્નિયાની તીવ્રતા શરીરમાં પ્રવેશી ગઈ અને દેવખાલામાં ચેતનનો ઉછાળો પ્રકટયો. તેનું શરીર અમળાઈ રહ્યું. સોફા પરથી પડતી પ્રકાશે તેને ટેકવી રાખી અને હુમલાં મુછાં વળશે એવી શ્રદ્ધા રાખતો વાટ જોઈ રહ્યો. દશેક સેકન્ડમાં તો દેવખાલાએ આંખો ઉઘાડી. પ્રકાશના શ્વાસની હુંફથી તેની સ્વસ્થતા બાજુ પાછી આવી, ને તે સફાળી બેઠી થઈ. પ્રકાશ દુર જઈ ઉભો.

એવામાં બાબુના ચોરઠામાંથી બાળકના રડવાનો અવાજ આવ્યો. પ્રકાશ ચમક્યો ને તે ચોરડા તરફ એક દૃષ્ટિ નાંખી કંઠપનામાં તે સરી પડ્યો. દેવખાલા કપડાં સમારી સ્વસ્થ થઈ; ને પોતાની શેઠાણી પ્રકાશનો આભાર માને તે પહેલાં રામાએ જેમ તેમ કહી નાંખ્યું :

“ સાઈં થયું શેઠ કે તમે દોડી આવ્યા! મારા તો હોસકોસ ઉડી ગયા હતા! ” પ્રકાશ વસ્તુતઃ કંઠપનામાં ડુબ્યો હતો તે બગૃત થયો.

“શેઠ બેસો.....” રામાના એ શબ્દોમાં સહુદય આત્મકાર હતો મુઝે મ્હોઢે તે બેપરવાઈથી ખુરશી પર બેઠો અને સામે અઘણ દશ્ય ન બેઈ શકવાથી આંખો મીંચી.

“બા, થોડું પાણી પીઓ; કાંઈ સોડા જીંજરેટ જેવું લાવું!” નિમકહલાલ નોકરના શબ્દો પ્રકાશના કાન પર અથડાયા. તેની સેવા ભક્તિ ઉપર તે પ્રીત થઈ ગયો. દેવબાલાએ પાણી પીધું અને રડતા બાળકની સંભાળ લેવા રામાને મોકલી દીધો.

થોડીવાર આખા ઓરડામાં સ્મશાનની શાંતિ પ્રસરી.

પ્રકાશ ભાઈ! આખરે આપણે મળ્યાં!” દેવબાલાના શબ્દોમાં ઠપકો હતો.

“વિધિના લેખ!” પ્રકાશ નીચે મોઢે બોલ્યો. તેના શબ્દોમાં કુર વિધિને ઠપકો આપતો તિરસ્કાર હતો.

“હા, વિધિના લેખ!” અમારે અબળાઓને તો વિધિને આધિન થવા સિવાય બીજું શું હોય?”

“દેવબાલા! વિધિને કોણ મ્હાત કરી શકયું છે? સમાજના કુર શાસનમાંથી કોણ બચી શકયું છે? પણ આ તમારું દુબળું શરીર અને વદન પર ક્રીષ્કાશ-દેવબાલા! પ્રકૃતિએ તમને દગો દીધો લાગે છે!” પ્રકાશ ગંભીર બની ગયો.

“પ્રકાશભાઈ! એમ પૂછા કે કોણે અને દગો દીધો નથી?”

પ્રકાશ અમકયો, પગલર એક સ્થિર દૃષ્ટિથી દેવબાલાને તે બેઈ રહ્યો.

“દેવબાલા! શું બોલો છો તમે?”

“સાચું બોલું છું. પ્રકૃતિએ-સમસ્ત ભાવિએ-બધાએ મને દુગો દીધો છે!”

“ત્યારે તમે સુખી નથી?”

“ના; સુખી નથી. મારા મનના મનોરથ બધા પડી ભાંગ્યા છે, અને અભિલાષ વણ સંતોષ્યા રહી ગયા છે!” પ્રકાશને લાગ્યું કે દેવબાલા દુઃખમાં રડી રહી છે.

માફ કરો દેવબાલા! હું તો એમ જ ધારતો હતો કે તમે મનમોહન સાથે સુખી હશો.”

“મારા સ્વામી સાથે વસી સુખી થવા અભિલાષ હતા. તેના ઉત્કર્ષમાં એશીઆઈ સંસ્કૃતિ આંગણે પુનઃજન્માવવા હોંસ હતી. આજે મારા આશાસ્વપ્નો બધાં ઉડી ગયાં છે. અત્યારે તો મારા જીવનના અંધાપામાંથી બહાર આવવા મથું છું અને નફામાં મારો દેહ અને પૈસાનો ભોગ આપતી જાઉં છું.”

પ્રકાશને સ્પષ્ટ થયું કે દેવબાલાનું ગૃહિણી જીવન દુઃખી નિવડ્યું છે. જેની તેણે માત્ર આછી કલ્પના કરી હતી તે આજે સત્ય બની રહ્યું જોઈ તેનો જીવ રહોંસાઈ જતો લાગ્યો. છતાં દેવબાલાને હીંમત આપવા, અને “પડયું પાનું સુધારી લે” એ સુત્ર પર શ્રદ્ધા જન્માવવા તે બોલ્યો.

“દેવબાલા! સંસારમાં બધે આમજ છે જીવનના આદર્શ સાચવવા સંગ્રામ આદરવા પડે છે. તેમાં તમારી પાસે તો કેળવણી, સાધન, પૈસા અને એથી અમુલ્ય એવા કેળવાયલા

ભરથારનો સહચાર છે, આ બધામાં ક્યાં ઉણપ આવી ગઈ તે સમજાતું નથી ?”

“ક્યાંથી સમજાય પ્રકાશલાઈ! એ બધું ન સમજવા, એ બધાં ઉપર આંખ ઢાંકવાં તમે દૂર જઈ પડ્યા, આજે ત્રણ વર્ષે મળ્યાં છતાં તમને કાંઈ છે ?” દેવબાલાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

“ મને કેમ કાંઈ નથી ?”

“ તમને કાંઈ નથી. તમે પલટાયા છો તમારું હૃદય પલટાયું છે. બેવકા નિવડ્યા છતાં કહો છો મને કેમ કાંઈ નથી? દેવબાલાએ સોફાના એશીકામાં મોઢાં છુપાવી દીધું અને ધુસ્કા પર ધુસ્કા ખાધાં.

પ્રકાશને આ દૃશ્ય અસહ્ય લાગ્યું. તે બિચારો ઉઠ્યો. હૃદયથી માની લીધેલી પ્રિયતમાને આ દશામાં બેવા તેણે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કર્યો એકજ પળમાં આર્ય સંસારનો કરુણ ઇતિહાસ તેની દ્રષ્ટિ સમક્ષ ખડો થયો. તેનું હૃદય ધ્રુજી રહ્યું, અને તે દેવબાલાની નજીક જઈ ઉભો. અત્યારે તેને કોઈ જાણે તો?

“ બાલા ખડેન! કલ્યાંત ન કરો! આ શું કરો છો? શાંત થાઓ.” પ્રકાશે તો સ્વસ્થ થવા આજીજી કરી.

“ શાંત થયા વિના છૂટકો છે? બનનાર બની ગયું. હવે કાંઈ થયેલી ભૂલ સુધરે ?”

“ ભૂલ?! ભૂલ શાની દેવબાલા ?”

“જીંદગીમાં બૂલ સિવાય બીજું મેં કયું જ નથી. કેનો વાંક કાઢું? પ્રકાશભાઈ સરસ્વતિબાના અવસાન વખતે હું તમને ઉપદેશ આપતી હતી. આજે મને સ્પષ્ટ થાય છે કે દુઃખ સહેવું કેટલું કઠણ છે?”

એટલામાં એક બાળકના તીવ્ર કકલાણની ચીસ સંભળાઈ. પ્રકાશ ચમક્યો. ને દેવબાલા ખુલાસો આપે તે પહેલાં તો એક શ્યામવર્ણ બાળક તેડી રામો અંદર આવ્યો અને પ્રકાશની દ્રષ્ટિ ઘડીક તો આ બાળક પર ઠરી. રામાએ બાળકને દેવબાલાના ખોળામાં મુક્યું.

“પ્રકાશભાઈ! આ મારા ગૃહિણી જીવનનું પહેલું સાર્થક!” દેવબાલાએ બાળકના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો.

“આ તમારું બાળક.....ને તે.....?”

“હા એનું નામ રમા છે. તમને એનાં રૂપરંગ જોઈ નવાઈ ઉપજે છે! તે બિચારી એની માના દુઃખમાં દુખળી પડતી જાય છે.”

પ્રકાશે બાળકને સ્નેહથી હાથમાં લીધું તેને રમાડવા પ્રયત્ન કર્યો રમાને કાંઈ ગમ્યું નહિ. તેનું શરીર તાવમાં ધીબી રહ્યું હતું.

“દેવબાલા; રમાને સખત તાવ છે. એને દવા જોવું.... હાં, પણ મનમોહન નથી કે શું?”

“હજી બહારથી આવ્યા નથી.”

“ ક્યારે આવે છે ? ”

“ લગલગ મધરાતે. ”

“ મધરાતે ? ”

“ હા ! જ્યારે આખું મુંબાઈ લગલગ પોલી જાય છે ત્યારે તે ઘેર આવે છે. ”

“ અને તમે ? ”

“ હું-દરરોજ રાહ જોતી પાશ્વિમાત્ય સંસ્કૃતિને શાપ આપ્યા કરું છું ! ”

“ શા માટે ? ”

“ કારણ કે એ સંસ્કૃતિએ મારો સ્વામિ, માઈ આ ઘર, અને માઈ જીવન બગાડ્યું છે. ”

“ બધે શું આમ જ હશે ! ”

“ બધાની મને ખબર નથી. પણ મારા જેવો વિષમ અનુભવ ઘણા ઓછાને થયો હશે. તમને સ્ત્રીઓના હૃદયની શી પરિક્ષા હોય ! પણ હૃદય ચીરી જીવો તો જણાશે કે તેમાં વણસ તોષાયલી ઉર્મિઓનો થર બાજ્યો છે. આશાની ઇમારતો ભૂકે થઈ નીચે ઢટાઈ ગઈ છે. ”

પ્રકાશ મુંગો રહ્યો અને દેવબાલાના અસંતોષનું કારણ ખોળવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ગળાની ખખરી દૂર કરી દેવ-બાલાએ આગળ ચલાવ્યું.

“મારા ઘરમાં આજે મોટું યુદ્ધ મચી રહ્યું છે. પર સંસ્કૃતિનો ગુલામ બનેલો સ્વામિ આર્ય સંસ્કૃતિમાં અચલ શ્રદ્ધા રાખનારી સ્ત્રીને દગ્ધ છે. તેનો વિદેશી આડંબર અને તેનું વર્તન મારા ઘરનો ખુણેખુણો અપવિત્ર કરે છે સ્વામિના સ્નેહ માટે તલસતી સ્ત્રીની કીંમત વિદેશી ગૌરાંગનાઓ લૂંટી ગઈ છે. પરદેશથી ચેપી રોગ માફક વળગેલી સંસ્કૃતિ આજે અમને બધાંને નિર્ધન, નિર્વીર્ય અને નિર્માન્ય બનાવી રહી છે, અને એ વિષમ સંસ્કૃતિના નિશામાં ચક્રચુર થઈ અડધી રાતે આ નિર્દોષ બાળકનો પિતા અડધા લાનમાં બેર આવે છે. સાથે અપૂર્વ માનવતાની ઉચ્ચવૃત્તિને બદલે મલીન પશુવૃત્તિ લેતો આવે છે. કેળવાયેલાના ધરના ઢંડજેતા બેવા દુનિયા હંમેશા જાગતી નથી, પણ હું અને આ બાળકી હંમેશા તે બેઠાંએ અને અનુભવીએ છીએ. બેદરકાર, ઉડાઉ અને નિશાબાજ બાપના ઘરમાં આ કમનશીબ છોકરી ક્યાં સુધી ટકશે? એના દેહનું મોટું ંહેલું અવસાન થવાનું. પણ પ્રકાશલાઈ! મારા તો દીલનું અને દેહનું અવસાન થશે.”

દેવબાલાની આંખોમાં આંસુ નહોતાં; પણ શુરવીર યોધાનું તેજ હતું. કેટલા ય દિવસ પછી તેણે આજે આંસુ પાડ્યાં હતાં, કેટલા ય દિવસ પછી કરમાતી કૂલપાંખડી જેવી રમા પણ આજે રડી ઉઠી હતી. બંનેને નિરાધાર બેઠા પ્રકાશનું હૃદય પીગળી ગયું. બંનેના અવસાનનું ખરૂં કારણ જાણી તેનું સંકોચાઈ ગયેલું મનુષ્યત્વ એકાએક ઉછળી

આવ્યું અને ટટ્ટાર થયો. વિકાળ અગ્નિના અંગારા જેવી આંખો ફાટી તે બોલી ઉઠ્યો.

“મારા જીવતાં તો તમારું અવસાન હું નહિ થવા દઉં દેવબાલા! મનમોહન ગમે તેવો હોય, પણ મને હું સીધો કરી નાંખીશ. એને ક્યાંથી ખબર હોય કે તમારા જેવી બાલિકા સોમાં એક બેર પાકે; કુમારીકા હજારોમાં એક ઘર વિકસે, અને આર્ય સંસ્કૃતિના અલંકારરૂપ સ્ત્રી તો લાખોમાં એક જ બેર મહાલે, રત્નોની ખોળ કરતાં કોઈ નસીબવંતને હાથે એક જ રત્ન રહે છે. મનમોહનના હાથમાં આવું એક રત્ન રહડ્યું, પણ તેણે ધૂળમાં રગદોળ્યું લાગે છે. અને તેમ હું નહિ થવા દઉં. તમારા સુખનો સાથી થવા મેં કબુલ્યું નથી એ ઠીક જ કયું. પણ દુઃખનો સાથી થવા વચન આપ્યું છે તો મારું વચન જરૂર પાળીશ.” પ્રકાશનું આખું શરીર કંપી રહ્યું. તે ઉઠ્યો અને આમ તેમ ચોરડામાં આંટા મારવા લાગ્યો. એકાએક તેને કાંઈ સૂઝી આવ્યું.

“ઠીક. અત્યારે હું જાઉં છું. મનમોહન આવે ત્યારે કહેજો હું તેમને મળવા ઇચ્છું છું. બનશે તો આજે રાતના નહિ તો સવારે જરૂર હું મળવા આવીશ.”

પ્રકાશ બારણા તરફ ગયો. દેવબાલા ઉઠી, તેની નજીક આવી ઉભી. રમા પ્રકાશને જોઈ માંદી માંદી પણ મ્હોં મલકાવતી હતી. પ્રકાશ રમા સામું જોઈ રહ્યો. અને તેને અપૂર્વ બહાલથી ચૂમી લીધી.

‘ જનારની પીઠ પાછળ દેવબાલાએ ક્યાંય સુધી જોયા કયું’.
રાત્રિના આઠ વાગ્યા ને રમા એકાએક ચીશ પાડી ઉઠી.
નવ વાગ્યા ને તેનું શરીર તાવમાં તપી આવ્યું. દશ વાગ્યા
અને તેનું જાન જવા માંડ્યું.

અને દેવબાલાને તો રમાનો જીવનદીપ હોતવાઈ જતો લાગ્યો.

“ રામા ! છોકરી તાવમાં સળગી રહી છે ! ”

“ છેલ્લા લાગની દવા પાઈશું ?—કહો તો દાકતરને
જોલાવી લાવું. ”

“ દાકતર અને દવા ખંને નકામાં છે. દાકતરને એના
જીવવાની આશા નથી. એની દવા શું કાયદો કરશે ? ”

“ એમ શું જોલો છો બા ! તમે ખડેનને સંભાળો; હું
દાકતરને જોલાવી લાવું. ”

દવાની બાટલી ટેબલ પર મુકી રામો ગયો. અનાથના
આંસુથી ખંધાયેલા અભાગી બાલકના દેહ તરફ દેવબાલા આન-
મિષ જોઈ રહી, રડી રહી. તેણે આંસુની ઇમારતો બાંધી હતી;
આજે તો તેના જીવનની અવધિ હતી.

ઘડીયાલમાં અગિયારના ટકોરા થયા અને દેવબાલા વિચાર-
સંધ્યામાંથી જાગી. બેદરકાર ઘડીયાલને અનુકંપાનો પાઠ તેના
અશ્રુપૂર્ણ નયન શીખવી રહ્યાં. તેને સ્પષ્ટ થયું કે પોતાનું
દંપતિજીવન માત્ર કાચા સુતરને તાંતણે ટકી રહેલું છે. મનમાં
તે બડબડી.

“ બેભાન બાળકી ! અવસાન પછી તું પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરશે કે ‘માબાપની બેદરકારીને લીધે મારું અકાળ મૃત્યુ થયું’. અશક્ત અને બળી જળી રહેલી માતાના ખોળામાં રહી મેં પિતાનો સ્નેહ અનુભવ્યો નથી. અને માતાનો હસ્તો ઝહેરો ભેળ્યો નથી. એમની શ્રીમંતાઈ મને જીવાડવા અશક્ત નીવડી છે અને એમનાં સળગી રહેલા જીવનની આગમાં હું બળી મૂઢ ! ” રોતાં રોતાં દેવબાલાએ રમાના જીવવાની આશા મૂકી.

દવાની બાટલી સામે દેખાઈ. અસ્પષ્ટ ભેતી આંખોએ બાટલી પર વાંચ્યું “ નિરાશા એજ છે આશા ! ” કંઈક સ્વસ્થતા આણી દેવબાલા બાટલી લેવા ઉભી થઈ ધ્રુજતા હાથે કાચની ખ્યાલીમાં દવા નાંખી, ન નાંખી, ને તે આખે શરીરે ધ્રુજી રહી; થરથરી રહી. માનસિક શક્તિ ઢીલી પડતાં સમતોલ-પણું પલભર જતું લાગ્યું. આંસુભર્યાં રડતાં નયનો કાંઈ ભેઈ શક્યાં નહિ; નાકની ગંધ પારખવાની શક્તિ જૂઠી થઈ, કાન ઝહેરા થઈ ગયા, માથું ચકર ચકર ફરવા માંડ્યું અને મોટા અવાજ સાથે દેવબાલા ચત્તોપાટ જમીન પર પટકાઈ. બાટલી-માંથી દવા ઢોળાઈ ગઈ; ખ્યાલીના કાચના ચૂરા થઈ ગયા.

અને ઘડીઆળમાં સાડા અગિયારનો એક ટકોરો શાંત ઓરડામાં ગાળ્યો. તેના જવાબમાં પ્રકાશ બારણામાં દાખલ થયો. તેણે શું ભેળું ?

આશાના મનોરથોથી ચણેલાં ઇમારત ખંડોરો; તેમાં પોતે કોઈ સંશોધક જેવો એકલો અટ્ટલો ભમતો લાગ્યો. ન તેને ભાન રહ્યું સમય અને સંજોગનું, કે ન તેને દરકાર રહી પોતાના

અધિકારની પ્રલય પામતી પારકી સૃષ્ટિનો ઉધ્ધાર કરવા તે મથી રહ્યો હતો. સામે સોફા ઉપર રમા નિર્જીવ પડી હતી. ભોંય પર દેવબાલા બેભાન-તરછોડાયલી જેવી પડી હતી. એકના મ્હેં ઉપર દુનિયાને તિરસ્કાર આપવાની છાપ હતી. બીજાના નિસ્તેજ વદન ઉપર દુઃખે ખવાઈ જતા લાવણ્યની આહુતી હતી.

તલસતો વિજ્ઞાની નવા રસાયણની પ્રથમ અજમાયશ કરવા દોડે તેમ પ્રકાશ દેવબાલા તરફ ધસ્યો; તેનું માથું બે હાથ વચ્ચે પકડી રડતા હૃદયે એકો : શ્વાસની ઉખારા બેભાનમાં ભાન આણવા તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અત્યારે તેનાં મન અને હૃદય વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થઈ રહ્યું.

અને વિષમ રાત્રિમાં બારના ટકોરા થયા. ચોરડામાં કોઈના આવવાનો અવાજ થયો. પ્રકાશે બારણા તરફ ધીમેથી માથું ફેરવ્યું.

બારણાના ઉમરમાં લાલ ઘેરાયલી આંખે મનમોહન ઉભો હતો. ઉભો રહી શકતો નહોતો છતાં ઉભો હતો.

કોણ.....તું.....તું.....પ્રકા.....શ ! ”

“હા.....પ્રકાશ પોતે ! ” દેવબાલાના માથા નીચે ઓશીકું સેરવી પ્રકાશ ઉભો થયો. મનમોહન લથડતે પગે તેની નજીક આવ્યો. એક દ્રષ્ટિમાં પરિસ્થિતિનું માપ કાઢવા તેણે સ્વસ્થતા એકઠી કરવા માંડી.

“ આ.....અહિંયા આમ.....પડી છે....અને રમા..... ક્યાંય.....? ”

પ્રકાશની આંખમાં આજે પહેલી જ વાર આ માણસ માટે તિરસ્કાર પ્રકટયો. સ્નેહનાં શણગાર જેવાં આંસુઓ તેની આંખમાં ચમકી રહ્યાં.

“આમ પડી છે તે પોતાના દુઃખે અને રમા જીવો તમારી સામે બેઠરકાર બાપને શાપ આપી રહી છે.

મનમોહનને કાંઈ સમજ ન પડી એક પુરશી ઉપર બેસી ગયો. હેટ અને લાકડીને દુર ફેંકી દીધાં અને રામાને હાંક મારી.

‘રામો ક્યાં ગયો?’

‘મને ખબર નથી’

‘ત્યારે તમે અહીં અત્યારે શું કરતા હતા?’

“ફરજ બજાવતો હતો.”

“ફરજ? Duty? ! What duty?”

“દુઃખે કચરાઈ રહેલી સ્ત્રીના નિશાબાજ પતિને અને મોતના મુખમાં પડેલી માબાપ હોવા છતાં નિરાધાર બાળકીના દયાવિનાના બાપને ઠેકાણે લાવવાની ડ્યુટી!” પ્રકાશની આંખમાંથી જવાળા ઝરી.

મનમોહન ખડખડાટ હસ્યો, અને દાડની ગંધ બધે પ્રસરી.

I.....think you my dear Mr. Prakash!.....
પણ એમાં ગભરાવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ. દેવબાલાને તો હીસ્ટીરીયાનું દરદ લાગુ પડ્યું છે અને રમા.....That poor Child હા-હા જન્મી ત્યારથી જ તે માંદી રહ્યાં કરે છે.”

એટલામાં દેવબાલાને આંચકી આવી. અને તે આખા શરીરે અમળાઈ રહી. પ્રકાશ તેની તરફ દોડ્યો અને કાંઈ પણ મદદ કરે તે પહેલાં તે ભાનમાં આવી ગઈ. પણ પછી સ્વસ્થ થઈ, ને વસ્ત્ર સમારી બેઠી. પાસે સહુદય યાચના કરતો પ્રકાશ ઉભો હતો. સામે ખુરશી પર બેઠરકાર પણ પોતાનો સ્વામિ બેઠો હતો.

મનુષ્યમાંથી રાક્ષસ બનાવનાર સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકાશને આ કચડાઈ રહેલું કુટુંબ જોઈ શાપ આપવાનું મન થયું. જે સંસ્કૃતિ આટલી નિષ્કૃરતા જન્માવે, હયા સુકવી નાંખે એવી કુરતા પ્રકટ કરે, આત્માભિમાનનો વિશ્વંશ કરાવે અને નરપુંગવમાંથી નપુંસક બનાવે એ સંસ્કૃતિ પર ફીટકાર આખ્યા સિવાય બીજું શું હોય ?

મનુષ્યના રાક્ષસીપણાને માનવતામાં ફેરવી નાંખવા માટે તો માથે હથોડાના માર જ જોઈએ. પ્રકાશે એ પ્રવૃત્તિ આરંભી,

“દેવબાલા ! તમને આપેલું વચન મારે પાળવું જોઈએ. ઉઠો, સ્વસ્થ થાઓ. તમને પરણનારને તમારી કીમત નથી. તમારા જૂના સ્નેહીને મન તો તમે દેવી જેવા અનુપમ છો.” દેવબાલાને લોંબેથી મજબુત બાહુ વચ્ચે પ્રકાશે ઉપાડી; મર્યાદાને અદ્ધર લટકાવી તેને પલ્લવ છાતી સરસી દબાવી અને ફૂલની માફક જળવીને આરામખુરશી ઉપર સુવાડી.

મનમોહનની આંખો ફાટી ગઈ.

“પ્રકાશ !” મનમોહને યુમ પાડી. જાણી જોઈને પ્રકાશે સાંભળી નહિ. તે તો દેવબાલાની સેવા કરવામાં મશગુલ હતો.

“ પ્રકાશ !.....હરામખોર ! શરમ નથી આવતી ? હું બેઠો છું ને તું મારી ખૈરી સાથે.....” મનમોહને પ્રકાશનો હાથ ખેંચી વીંઝીલ્યો. પ્રકાશે સીનો ટટાર કર્યો.

“ અત્યારે તમારી ખૈરી !.....રાતના ખાર વાગે દાડના થેનમાં આવો છો ત્યાંસુધી ખૈરી કેમ સાંભરતી નથી ? કોલાખાની રાંડોમાં વિહાર કરો છો ત્યારે ખૈરી યાદ કેમ આવતી નથી ? ”

“ મારી ખૈરી સાથે કેમ વર્તવું તે હું જાણું પારકાને શું ? ”

“ મી. મનમોહન ! હું પારકો નથી. તમારી સ્ત્રીનો એક મોંઘો મિત્ર છું—જુનો રનેહી છું. એક ખીજના દુઃખમાં રડનાર અમે જે લાગીઆ છીએ. અત્યારે તેનો ધણી તેના મનરથોના ચૂરા કરી રહ્યો છે. અને તેના બાળકને રહેંસી રહ્યો છે. એક પતિત પતિને હાથે થતો ગુણિયલ સ્ત્રીહૃદયનો ઘાત હું કદાપી નહિ થવા દઉં.

“ તે પહેલાં તમારે અહીંથી ચાલ્યા જવું પડશે. આ માફ ઘર છે અને તમે મારા ઘરમાં ઉભા છો એ ખબર છે ? અત્યારે જ મને ખબર પડી કે મારી સતી સ્ત્રી પોતાના જુના પ્રણયીને ખાનગી બોલવી.....”

“ ચુપ ! ” પ્રકાશનો વજનદાર હાથ મનમોહનના ખભા ઉપર પડ્યો. “ તમારી પશુવૃત્તિએ તો એક દેવ જેવી સ્ત્રીનો આખો ભવ બગાડ્યો. તેની આબરુને પાણીને મૂલે વેચી નાંખી, છતાં તેની નિર્દોષતા, પતિવ્રત અને સ્વામિભક્તિ પર આક્ષેપ મુકે છે ! ”

દેવબાલા બંનેને ઠંડા પાડવા કાંઈ વચમાં બોલી; બેમાંથી એકેને તેના શબ્દોની દરકાર નહોતી. તેને એમ લાગ્યું કે અત્યારે એક પુરુષ અને એક જાનવર વચ્ચે હુમ્મશેનો હિસાબ ચૂકવાઈ રહ્યો હતો. એક પોતાની ભક્તિ સિદ્ધ કરતો હતો : બીજે પોતાના હજી માટે ખરાડા પાડતો હતો.

એટલામાં રામો આવ્યો. મહામહેનતે કનુભાઈ ડૉક્ટરને તે તેડી લાવ્યો હતો.

રામાએ આખા ઓરડામાં એક સર્વગ્રાહી દ્રષ્ટિ નાંખી. અશક્તિમાં ઢગલા માફક લમણે હાથ દઈ દેવબાલા ખુરશીમાં પડી હતી.

“બા, દાકતર સાહેબ આવ્યા છે.”

દેવબાલા ઉઠી; અને કનુભાઈને ધીમેથી કાંઈ કહ્યું. પ્રકાશે મનમોહન સાથેથી જીભાનેડ તરછોડી : તિરસ્કારમાં તે ફર્યો, અને રમાને તપાસતા ડૉક્ટર તરફ ચીંતાતૂર જોઈ રહ્યો. ધીમે પગલે તે નજીક ગયો અને નીચો વળી રમાને જોઈ રહ્યો.

ડૉક્ટરે રમાને તપાસી. તેના મ્હોંઢા ઉપર નિરાશાના ચિન્હો સ્પષ્ટ હતાં. દેવબાલા ડૉક્ટરનો અભિપ્રાય સાંભળવા તલસી રહી. ડૉક્ટરની દ્રષ્ટિ પ્રકાશ ઉપર પડી.

“તમે છોકરીના બાપ થાઓ છો?”

“ના—બાપ કરતાં અધિક પ્રેમ અને વાતસલ્યથી ચાહનાર એક સખ'બી છું. કેમ?”

બેગમાં હથીયાર મુકતાં ડૉક્ટરે કહ્યું.

“છોકરીનું દર્દ ઘણું વધી ગયું છે. આ ઘરમાં તેની કોઈએ ખરાબર દરકાર નથી લીધી.”

“એટલે ?” પ્રકાશે વચમાં જ પુછ્યું.

“એટલે એ જ કે છોકરીમાં જીવવાની શક્તિ હવે રહી નથી. તેનું લોહી ખવાઈ ગયું છે; અને પોષણના અભાવે તેના ગાત્રોમાં રસાયણિક નિષ્ક્રિયતા આવી છે.”

“ડૉક્ટર ! દવાથી તે સુધરી શકે એમ.....”

“દવા તેને માત્ર ચોવીશ કલાક ટકાવી શકશે, પણ હું એમ ઇચ્છું છું કે તે છૂટે તો સાફ.” ડૉક્ટર જવા કર્યો.

“રમા ! રમા !” દેવબાલા ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી પડી. પ્રકાશે સ્વસ્થતા આ વખત ખોઈ નહિ.

રામાને ડૉક્ટર સાથે દવા લેવા જવા કહ્યું, અને સાથે શ્રી મોકલાવી. કનુભાઈ ગયા ત્યાંસુધી મનમોહને ચીરટના ધુંવાડા કાઢ્યા કીધા. આ નિષ્ક્રિય બાપને એક લાત મારવાનું મન પ્રકાશને થયું. રડતી દેવબાલાને શાંત પાડતો તે બોલ્યો.

“દેવબાલા ! દેવબાલા ! તમારા બાલકનો પિતા હું હોત તો કેવું સાફ ? અરેરે ! મરવા સુતેલી છોકરી તરફ દૃષ્ટિ નાંખવાની એના બાપને પુરસ્સદ નથી !”

“પ્રકાશભાઈ ! ડૉક્ટરે કહ્યું એ જ ઠીક છે. બિચારી છૂટે તો અમારા નિર્હય તંત્રમાંથી પરવારે ! હવે તમે જાઓ ! આરામ લો.”

હિંદના સામાજિક દશ્યના કંઈક ચિતારની અવધિ હતી. પ્રકાશે રડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ આંસુનો કુંડ હૃદયમાં સૂકાઈ ગયો હતો. નીચેથી અગ્નિની જ્વાલાઓ આંસુઓને વરાળરૂપે બહાર કાઢતી હતી. ગર્વભરે, જોમવંતા પગલે તે મન-મોહન સામે ઉભો, તેના ચહેરા ઉપર રાક્ષસી ભયંકરતા હતી.

‘મી. મનમોહન! દાકતરે શું કહ્યું તે સાંભળ્યું?’

“હા! રમા નહિ જીવી શકે. જે હું પહેલેથી જાણતો હતો તે તમે બધા અત્યારે જાણો છો!” ઠંડે પેટે મનમોહને જવાબ આપ્યો. આ વિદ્વાન ગણાતા માણસમાં આટલું રાક્ષસી પરિવર્તન જોવાની આશા પ્રકાશે રાખી નહોતી. પગભર તેની બેપરવાઈનું તે પૃથકરણ કરી રહ્યો. બાબુની ખુરશી ઘસડી તે મનમોહન પાસે બેઠો. બંને તો દુઃખી નિવડેલા આ તંત્રના નાલાયક તંત્રાધિકારીને સુધારવા. જે સંસ્કૃતિએ વ્યક્તિત્વના ચૂરા કરી તેનું અધઃપતન કર્યું હતું તે સંસ્કૃતિમાં અંધ શ્રદ્ધા રાખવાથી કેવું ભયંકર પરિણામ આવ્યું હતું તેનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપવા મનમોહન કંટાળતો લાગ્યો. પ્રકાશે વિનયપૂર્વક તેને બેસવા કહ્યું. એક નવી ચીરટનો ધુવાડો ઓરડામાં પથરાવા માંડ્યો.

“મી. મનમોહન! દાકતરે મને પૂછ્યું કે રમાના તમે બાપ છો?”

“હા! હા! દાકતરે મારે બદલે તમને ધારી લીધા. આપણા બંનેના ખેરવેષે દાકતરને થાપ આપી. પછી તમે શું જવાબ આપ્યો?”

“ મેં કહ્યું કે રમાનો બાપ હું હોત તો ઘણું સારું. અને નથી તે માટે અત્યારે ઘણો શોક કરું છું. ? ”

“ કારણ ? ”

“ કારણ કે બેઢરકાર માળાપના સૂકાઈ ગયેલા સ્નેહને શાપ આપતી તે મોતની ઘડીઓ ન ગણતી હોત. માતાના બોળામાં પુણ્ય માફક સચવાતી, પિતાના આંસુઓમાં નહાતી, બાકી રહેલી થોડી પણ પળો જગતમાં તે આનંદપૂર્વક માણત.”

“ પ્રકાશ ! હુમેશ માફક તમે તો Idealist જ રહ્યા. Idealism નો આ તે કાંઈ જમાનો છે ? જ્યાં સંસારના ચક્રો બધાં ચત્રવત્ ચાલી જુની રૂઢીનો ભૂકો કરી નાંખતા નવીને જન્માવે ત્યાં માણસ સંસ્કારિક સ્વસ્થતા ક્યાંથી સાચવી શકે ? આપણી સંસ્કૃતિનું Idealism આપણને નિર્માલ્ય બનાવી મૂકે છે એમ હું માનું.”

“ માટેજ તમે નવી-પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિ સ્વીકારી છતાં ન તમે પશ્ચિમના બન્યા કે ન પૂર્વના રહ્યા. મારે હિસાબે તો તમારું અધઃપતન થયું છે ! ”

“ તમે એમ ધારો છો ? ”

“ હા ! સાંભળો. એમ ઉકળી ન જાયો. પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિની તો તમે માત્ર ઉજળી બાજુજ બેઠો છે. એના દેખી ન શકાય એવા ખૂણાઓમાં વાસ કરી રહેલી ભયંકરતા પારખશો ત્યારેજ તમને હીંદની સંસ્કૃતિ પૂજનીય, માનપ્રદ અને સર્વોપરિ લાગશે. અત્યારે તમારા ઘરમાં જે કઢંગું, ઘાતક તંત્ર ઉદ્ભવ્યું

છે તેના જોખમદાર તમે છો, કારણ કે તમે ન રહ્યા પૂરા તમારી સંસ્કૃતિના; ન રહ્યા પર સંસ્કૃતિનાં. તમારેજ ત્યાં કાંઈ આમ છે એવું નથી. હીંદના અર્ધદગ્ધ કેટલાય હીંદવાનો જે આવી-અધૂરાપણાની દશા ભોગવે છે તેઓ બધાનું અધઃપતન થયું છે. અધઃપતન વિનાશક છે અને સર્વત્ર ચેપી ભયંકરતા પ્રગટાવે છે. દશ વર્ષ પછી ઘણું કંઠણ થઈ પડશે.”

“આ તો તમારો પેસીમીસ્ટીક વ્યુ (Pessimistic view) લાગે છે.”

‘હા પેસીમીસ્ટીક છે, છતાં સાચો છે અંધાપો આવ્યા પછી કોઈ આંખો ઉછીની આપતું નથી; કે નિરંતર કોઈ દોરનાર પણ નથી રહેતું. વિલાયત જવા પહેલાંના તમારા મનોરથો આજે કેટલા સિદ્ધ થયા છે તેનો હિસાબ કાઢો. તમને સ્પષ્ટ થશે કે તમે સારો પગાર કમાઈ કદાચ સુખી માનતા હશો! પણ મારે હિસાબે તો તમે માત્ર અધોગતિ ખરીદી લાવ્યા છો. જ્ઞાન મેળવ્યું તે માત્ર મોટા બોલી જઈ બીજાને જણાવવા પુરતુંજ. જાતે પાળવા કે ભોગવવા નહિ. તમારી સંસ્કૃતિ પરનો મોહ તમે જાતે જ ઓછો કરી પર સંસ્કૃતિને મારી મચડી તમારા રસોડા સુધી દાખલ કરી છે. છતાં એ સંસ્કૃતિ તમને ગોરાઓની પંક્તિમાં કોઈ પણ દિવસ મુકવાની નથી જ. પરદેશમાં હજારો રૂપિયા ખર્ચ્યા, તેનું વ્યાજ પણ આપણા નિર્ધન દેશના લોકો તમને પાછું નહિ આપી શકે. એ વ્યાજમાં તમારે તમારો ભવસાગર તરવો છે. સાથે પર

સંસ્કૃતિનો આંડખર સ્વીકારી નિઃસંકોચ બેપરવાઈથી જીવન અને તેનાં સાધનોનો વ્યય કરવો છે ! તમારો જ દાખલો લઈએ.”

પ્રકાશે દેવબાલા તરફ દૃષ્ટિ નાંખી—નિરાંતે તો ન કહી શકાય, પણ ઘણું દિવસના થાકથી શ્રમિત જેવી તે નિદ્રામાં—સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં ભમતી હોય એમ લાગતી. રમા ધીમે ધીમે લઈ રહી હતી.

“વિલાયતથી આવ્યા પછી તમારા માળાપે, સ્નેહીઓએ અને તમારી સ્ત્રીએ તમારામાં આ પરિવર્તનની આશા તો નહિ જ રાખી હોય. ત્યાંના શિક્ષણ સાથે તમે ત્યાંના કેટલાક રીતરીવાજ તો છોડી શકતા નથી, અને કેમ જાણે તેમાં માનવતા, કે મહત્તા ગણાતી હોય તેમ તે રીતરીવાજને માન આપ્યે જાઓ છં. રીતસર દારૂ પી ત્યાં આરોગ્યને સાચવી શકાતું. અહીંઆ તો તમે શીશા પર શીશા ખાલી કરી કલેજું બાળો છો અને આયુષ્ય ઝોછું કરતા જાઓ છો. કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે ત્યાં તમે છુટથી વાતચીત કરી શકતા. સાથે હરીફરી શકતા. તેની સમાજને ત્યાં પરવા નહોતી. અહીંઆ તમે તેમજ કરી રહ્યા છો. ઘરની સ્ત્રી તમારે માટે ટળવળે ત્યારે તમે બહાર ભટક્યા કરો છો, અને અહીંના વાતાવરણને પ્રતાપે છાનામાના તમે પતિત બનો છો, પર સંસ્કૃતિની વેદી પર તમે મરવા જેટલા તત્પર થાઓ છો, બ્યારે આર્ય સંસ્કૃતિમાં વસી મનોરથો અને આશાઓ સિદ્ધ કરવા મથી મરતી તમારી વિદ્વાન સ્ત્રીની તમને કીંમત નથી. ગૌરાંગનાઓ તમને લૂંટી પાયમાલ કરશે ત્યારે તમને ખબર પડશે કે

તમારી પાસે ધન રહ્યું નથી, તમારી સ્ત્રીને સ્નેહથી આહીંગવા જેટલી શક્તિ રહી નથી અને આજે એવું પરિણામ તમારા ઘરમાં પ્રકટયું છે. છોકરી મરવા સુતી છે; સ્ત્રીના હૈયામાં આગ સળગી રહી છે અને તમે પૈસા અને જીવનનો દુષિત વ્યય કરી બેર આવો છો. છતાં તમારામાં એક પણ સ્નેહની ચીનગારી છે? ઠંડે પેટે દ્રવ્યની નજરથી બધું જોયા કરો છો. સ્ત્રી પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને ફરજ સાચવતી અદ્વિતીય હીંમતથી બધું સહન કર્યું જાય છે, છતાં તેની જરા પણ કીંમત છે? તમારો તો દેશ પ્રત્યે, સમાજ પ્રત્યે, તમારા કુટુંબ પ્રત્યે એવડો મોટો દ્રોહ કે કે તેનું તમારે પ્રાર્થાશ્રિત કરવા ભેખ ધારણ કરવો પડે. આજે તમે જેને તરછોડી છે તે બાલાએ મારે બદલે તમારો પ્રેમ અંખ્યો, સ્વીકાર્યો તમને પરણી અને બરાબર પસ્તાઈ, બિચારીને જરા પણ બખર નહોતી કે સંસારચક્ર એ જગન્નાથજીના રથનું એક મોટું પૈડું છે. એ પૈડાં નીચે તમે, તમારી સ્ત્રી અને તમારું બાળક બધાં ચગદાઈ રહ્યાં છો.

“ત્યારે તમારું એમ કહેવું છે કે મારે વૈરાગ્ય ધારણ કરવો.”

“નહિ તો તમારો એમાં બહેલો મોટો વિનાશ છે.”
ભવિષ્યવેત્તાની દ્રષ્ટિથી પ્રકાશ બોલ્યો.”

“બાળક મરવા સુતું તે તો મરશે જ. અને સ્ત્રી મારાથી-મારા વિચારોથી ટેવાઈ જતાં સહન કરતાં શીખશે.

નહિ તો ડૉક્ટરની પાસે જે વ્યાધિનો ઉપાય નથી એવી અસાધ્ય વ્યાધિથી તે પણ મરી જશે. એમાં હું શું કરી શકીશ ?”

“તમારામાં તેનો ઘાત કરવા સિવાય બીજું રહ્યું નથી, એટલે તે પણ રમાના પંથે મોડે ઠંડી જશેજ.” પ્રકાશ બોલતાં બોલતાં ઉભો થઈ ગયો. તેના મ્હોં પર રતાશ તરી આવી તેણે આગળ ચલાવ્યું.

પણ.....મારા જીવતાં તો દેવબાલાનું અવસાન હું નહિ થવા દઉં.”

“કારણ કે તમે પારકાની સ્ત્રીને ચાહો છો.”

“હા ચાહું છું. પણ મારો સ્નેહ પરસ્પરના કલ્યાણ માટે છે. ખંતેને સીધી રાહ પર દોરનારો દૈવી તાર છે. હું તો તે કુમારીકા હતી ત્યારથી ચાહું છું અને જીવન પર્યાંત ચાહીશ. તેની વિશુદ્ધતા અને મારો સંયમ એજ આર્યત્વની ભાવના છે.”

મનમોહનની નજીક તે ગયો. તેના ખભા ઉપર હાથ મુકી તે બોલ્યો :

“પ્રોફેસર સાહેબ ! હજીપણ વખત છે. મસ્ત યુવાનીનું ગાંડપણ છોડી દેયો. પર સંસ્કારની માયા તજ દો. નહિ તો દેવબાલા જેવી સુકુમાર લતાને, તમે તેના સ્વામિ હોવા છતાં નહિ કચરી શકો.”

પ્રકાશે આખા ઓરડામાં એક કુર દ્રષ્ટિ નાંખી અને પળમાં ત્યાંથી અદ્રષ્ય થઈ ગયો.

દશેક મીનીટ પછી રામે ક્વા લઈ પાછો આવ્યો. સવાર પડતાં પહેલાં રમાનો જીવનદીપ હોલવાઈ ગયો.

રમા ગઈ. સુકુમાર બાલિકા જેવી લાગતી એક બીન-અનુલવી માતાના હૃદયમાં પશ્ચાતાપ અને ઢાંક્યા આત્મસંતોષનો કુંડ લરીને; જગતના મોજશોખનાં નિર્દોષ સીમાચિન્હ ઓળંગી પતિત થતા એક યુવક પિતાના હૃદયમાં અપ્રકટ આનંદ અને ત્રાસજનક નિષ્કૃતતાની આત્મવિનાશક ઉર્મિઓ જન્માવીને; જગન્નાથજીના રથ જેવા આર્યસંસારના ચક્રે નીચે છૂંદાઈ મરતાં સેંકડો યુગલની જેમ એક આશાલય્યા દંપતિના જીવનસંબંધની માત્ર એક જ કડી તોડી નાંખીને.

માતાના આંસુ રડી રડી સુકાયાં; પિતાનાં આંસુ હૃદયની બળતી જ્વાળાઓમાં અદ્રશ્ય થયાં; અને એ બંનેના દુઃખમાં દિલાસો આપતાં પ્રકાશ થાકી ગયો.

અને કાળ તો પાણીના ધોધ માફક કોઈની પરવા કર્યા વિના વહી રહ્યો.

આજના આર્યાવર્તનેા સંસ્કાર ઉચ્ચ છે, છતાં વિશુદ્ધ નથી. તેમાં પાશ્વિમાલ્ય સંસ્કૃતિના રંગો પૂરાયા છે—છતાં તે બધાથી નોખો પડે છે. સંસારની વિષમતા, ત્રાસજનક કઠંગા-પણું અને વિનાશક બંધનો સમસ્ત દેશને રહેંસે છે, છતાં તેમાં અનુપમ વ્યક્તિત્વની છાંયો છે અને તેમાં ય પરાપૂર્વથી પ્રસિદ્ધ પામેલી આપણી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આર્ય સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ હજી પણ સુવર્ણકળશ માફક બધાથી ઉંચે ચમકે

છે. આ વ્યક્તિત્વમાં બાળકની માફક બેલા થઈ જવાનું નિર્દોષ ગાંડપણુ છે; યૌવનની મસ્તીમાં સ્હામાને આકર્ષવાની મોહિની છે; વૈભવવિલાસને ભોગવવા જેટલું શ્રૃંગારિક બળ છે, ભક્તિ કરવા જેટલો વૈરાગ્ય છે, અને સૌથી અનુપમ તો હથોડાના ફટકા સહેવાની દ્રઢ સહિષ્ણુતા છે. તેમાં હરણની ચંચળતા અને ડરપોકપણુ છે. છતાં સિંહની ભયંકર બેદરકારી છે; જીવનને અલંકારથી મઢવાની અપૂર્વ કળા છે, છતાં પ્રલય આણવાની અપ્રતિમ કુરતા છે; વૈભવોમાં વાસ કરતાં ઉદાર રહેવાની હોંસ છે—છતાં ગરીબાઇ ભોગવતાં આશિયાળો રાટલો તિરસ્કારવાનું અભિમાન છે.

આવા સંસ્કાર વચ્ચે ઉછરેલી દેવબાલા કોઈ અકલ્પ્ય અને અપાર્થિવ તેજે જીવનને પુનઃઆરંભવાની આશા રાખી બેઠી. ભૂતકાળ તે વિસરી જવા મથતી; વર્તમાનમાં જીવનના દષણો દૂર કરવા તેણે સંયમ શરૂ કર્યો. અને ભવિષ્યનું પુર્નજીવન સંસ્કાર લઈ સમૃદ્ધ બને એવી ડોડીલી નવવધૂના રસસાગર ઉભારાવવા લાગી.

ગઈ કાલે જ પરણી સાસરે આવેલી નવોઢા તે બની રહી. સ્વામીના સ્પર્શ માત્રથી ધ્રુજ રહેવા તૈયાર રહી. પતિની બેદરકારી સાક્ષી રહી હોવા છતાં શ્રંગારજીવનને શણુગારી—મહેકાવી તે વાટ જોતી બેઠી. એક જ આલિંગનમાં જકડી—મોહવશ કરી સ્નેહ વીણાના મસ્તાન સંગીતમાં બેસી કરી પોતાનો કરવા તે પતિ માટે વિલાસિની થતાં શરમાઈ નહિં. રમા જીવનમાં આવી જ નહોતી એમ માની તેણે નવવધુને

શ્રંગારિક સંસ્કાર પ્રદિપ્ત કર્યો અને દેહ અને હૃદય અર્પણ કરવા તદ્દસી રહેલી મીરાંબાઈની તપશ્ચર્યા આદરી.

શિયાળાની કડકડતી ઠંડી ચોપાટી પર ફરવા આવેલાઓને જલ્દી બેર મોકલી રહી હતી. નવ દશ વાગતાં અવરજવર નહિ જેવી થઈ ગઈ. માત્ર ગણ્યાંગાંઠ્યાં સ્હેલાણીઓ વિકટોરિયા કે મોટરમાં બેર જવા દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. ચંદ્રિકામાં ધુધવતા સસુદ્રતટે પાટલીઓ લગભગ ખાલી પડી હતી. ગંડેરીવાળા કોઈ રડયાખડયા નાગરિકને લલચાવવા બુમ મારી રહ્યા હતા. નિરાશ થઈ તે પણ ચાલી ગયાં.

બધાને આજે બેર જવા ઉતાવળ હતી. માત્ર એક જ માણસ રેતીમાં પડી રહ્યો ઉછળતા સસુદ્રના ત્રણસી તરંગો જેવા સિવાય બીજું વધારે અગત્યનું કામ તેને નહોતું. રાત્રિ સનસનાટ કરી રહી હતી, છતાં તેને સ્પર્શી શક્તી નહોતી વિચારમાં તે એટલો બધો ગરજાવ હતો કે કોણ જાણે શાથી તે એકદમ બેઠો થઈ ગયો અને એક હાથ રેતીમાં ખોંસી દીધો. મુઠીમાં રેતી ભરી ક્રોધના આવેશમાં તેણે તોફાની સસુદ્ર તરફ ફેંકી. તે બળડયો:

“આને ગળી જા! તારે લીધે તે છે.” સસુદ્રને તે સંબોધતો લાગ્યો.

કેમ જાણે વિચારપ્રવૃત્તિનો અંત આવી ગયો હોય તેમ આજસ મરડી તે ઉભો થયો, ત્યાંથી તેને ખસવાનું મન નહોતું છતાં ચાલ્યો. આવીને એક ખાલી પાટલી પર બેઠો. તે થાકી ગયો હશે એમ તેને જોવાથી સ્પષ્ટ થતું. બે હાથ વચ્ચે માથું

રાખી તે ક્યાં સુધી એઠો તેનું તેને જ્ઞાન ન રહ્યું તે જાણ્યો. ત્યારે સામે ઉભેલી મોટર જોઈ, તેમાંથી એક પુરુષ અને વિદેશી રમણી નીકળ્યાં.

પુરૂષના પગ જમીન પર ઠરતાં નહોતા. રમણી તેનો હાથ પકડી તેને બાજુની પાટલી તરફ ધસડી લાવી. પુરૂષને તિરસ્કારતી ધકેલતી હોય એમ પેલી રમણીએ તેને પાટલી ઉપર બેસાડ્યો.

You'll go home, I say : don't bother me again. I'm through with you." હેટ આપી રમણી ફરી, પુરૂષ ઉભો થયો અને નિશામાં ચક્રચૂર હોવાથી પુટપાથ ઉપર પડ્યો. દ્રષ્ટા આ વિચિત્ર નાટક પર કંઠોર હસ્યો.

ઉઠવાની પણ શક્તિ ગુમાવી રહેલા પુરૂષને જોઈ તેને કમકમાં આવ્યા. અને માનસિક લાગણીને વશ થઈ તેની નજીક ગયો.

જેનારે તેને ઓળખ્યો, પારખ્યો. માનવતા ભુલી પશુવત્ બની રહેલા નિશાબાજને લાત મારી ઠેકાણે લાવવાનું તેને મન થયું. પણ તે અટક્યો. જેને માટે તે ઊછળતો પ્રણય-સ્નેહ ધરાવતો હતો તે અખસરા સમી બાલાનો આ લાંપટ પુરૂષ સ્વામિ થતો હતો, માટે તે અટક્યો.

જતી એક વિક્ટોરીયાને પ્રકાશે ઉભી રખાવી. ગાંસડી માફક ઉંચકી તેમાં પધરાવ્યો : ચોપાટીની જામતી શાંતિમાં થોડાના ડાબલા સ્પષ્ટ, પણ લયસૂચક અવાજ કરતા, દૂર ને દૂર જતા ગયા.

“કોણ એ?” ઉભરાઈ જતા આનંદથી બારણું ઊઘાડવા દેવબાલા ઉઠી.

“પ્રકાશ.” બારણું ઉઘડ્યું અને અપ્સરા સમી મુતિ ઉભરામાં ઉભી. હસવું કે રડવું તે સમજી શકી નહીં, પણ પહેલાં સ્વયં અનુભવાતાં આનંદ, ઉદ્દાસ અને નિવૃત્તિ સરી પડ્યાં. મનમોહનને જોતાં તેનું સમસ્ત જીવન જાતું લાગ્યું. હેટ અને લાકડી બાલાને સોંપી પ્રકાશ મનમોહનને કેડથી મજબુત પકડી સોફા તરફ દોરી ગયો. ને વસ્તુતઃ તેના ઉપર નાંખ્યો.

“પ્રકાશભાઈ....આ શું? તમે? ખડાવરી બનેલી બાલાથી ન રહેવાયું.

“એ જ. જોતાં નથી?” છુપા તિરસ્કારથી પ્રકાશે કહ્યું.

એવામાં એક સખત ઉબકો આવ્યો અને આંતરડાના એક જ ઉછાળા સાથે મનમોહને ઉડ્ટી કરી, આખા ચોરડામાં મઢિરાની દુર્ગંધ પ્રસરી, પ્રકાશ ત્રાસી ગયો. દેવબાલાને કમકમાં આવ્યાં. જીવનને પુનઃ આરંભવાના દિવસે પણ ન તેની આસપાસ પુષ્પોની સુગંધ જીવી રહી કે ન કાંઈ તેના દેહ અને આત્માને સ્નેહથી ગોદમાં લેનાર રહ્યું. અપુર્વ જીવન પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની તેની શ્રદ્ધા લય પામી અને નવોઢાના નયનની અમીને બદલે તેની આંખોમાં ભાવહીનતા અને તિરસ્કાર પ્રકટયા,

રામો પાણી લાવ્યો અને પ્રકાશે મનમોહનને પાચું. નિશાની તીવ્રતા માણસને ઉગ્ર તોફાની બનાવે છે. ઓછી થતાં તેને બેન ચડાવે છે અને આખરે તેને સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં લઈ જાય છે. મનમોહનની દશા કાંઈક આવી જ થઈ. પ્રકાશે તેનાં કોલર ટાઈના બંધ છોડી નાંખ્યા અને દેવબાલાએ તેના જેકેટનાં બટન ખોલી નાંખ્યાં. જવું કે બેસવું તે ન સૂઝવાથી પ્રકાશ બિચારો એક સ્ટુલ પર મનમોહન તરફ પીઠ કરી બેઠો. ગરમ રંગ મનમોહનને ઓઢાડી દેવબાલા પ્રકાશ પાસે આવી, અને અપૂર્વ સ્નેહથી તેને જોઈ રહી.

“ પ્રકાશલાઈ ! તમે ક્યાં સુધી અમારી સંભાળ લેશો ? આ તો રાજનું છે ! ”

“ રાજ આમ કેમ ચાલશે ? ” કોઈ જુએ તો બોલવા પરથી પ્રકાશને જરૂર અસહ્ય ગણી કાઢે.

“ પણ તમે શું કરશો ? ”

“ હું શું કરીશ ? આને જરૂર સુધારીશ. એ તમારો અને તમારી ભાવનાઓનો દુશ્મન છે. એ મારે મન અસહ્ય છે.

“ પતિતને સુધારી શું આશા રાખો છો ? ”

“ તમને સુખી કરવાં એ. એ સુધરે તો તમારા જેવું યુગલ સમાજમાં મળવું મુશ્કેલ છે. મારાં જીવતાં હું તમને આમ કેવી રીતે જોઈ શકું ? ”

“ મારા જેવી કેટલીય રીબાઈને મરી જતી હશે તેમાં એક હું વધારે. બાકી આમને સુધારવા તમે ધારો છો એટલું

સહેલું નથી. જેણે સંયમ તોડ્યો, માનમર્યાદાને મૂકી તેને પત્ની અને પર સ્ત્રી; પાણી અને દારૂ બધું સરખું જ છે. મને તો સ્વપ્નવત્ લાગે છે!”

“ત્યારે તો મારે માટે હવે એક જ રસ્તો છે.

“શું?”

“તમને અને તમારા તંત્રને મારે વિસરી જવાં. તમે ગમે તેમ રીબાઈ મરો તે મારે જોઈ રહેવું અને તમારો સ્વામી સુધરી શકે તેમ હોય તો તે કરવાની છેલ્લી તક પણ ગુમાવવી”

‘હા—ગુમાવવી પથર પર પાણી નાંખી ભીંજવવાની આશા અમર હોઈ શકે, પણ તે સફળ કેમ થાય?’

“ત્યારે તમારા બાપુને મારે લખવું જ બાકી રહ્યું કે મારામાં આપની શ્રદ્ધા વ્યર્થ છે. મનમોહન છેલ્લે પાટલે છે અને તેને સુધારવો એ દેવનું કામ છે.”

“પણ બાપુને ક્યાં ખબર છે કે મારા તંત્રમાં આટલે સુધી સડો પેઠો છે? એમનો જમાઈ સહ્ય જીવનની સીમા ઓળંગી કેટલે દુર ગયો છે. એની તેમને ક્યાં ખબર છે? ગામને પાદરે ભુલો પડેલો માણસ કદાચ ગામમાં પાછો આવી શકે, પણ જંગલની લયાનકતામાં સપડાયેલો માનવી તો તેમાં જ અથડાઈ મરે

ખરું છે દેવબાલા! પણ હજી મને મારામાં શ્રદ્ધા છે. વળી તમને તો ખબર પણ નથી કે આજે અમારો બંનેનો મેલાપ શી રીતે થયો.”

“ હું તમને પુછવાની જ હતી. ”

“ ચોપાટીની રેતીમાં બેસી હું જીવન ને ગણિતશાસ્ત્રના સિધ્ધાંતો તોળી રહ્યો હતો. એવામાં એક મોટર મારી સામે આવી. તેમાંથી એક વિદેશી રમણી અને ભાઈ સાહેબ બહાર નીકળ્યાં. બાઈ ન હોત તો પુટપાથ પર તે પટકાઈ મરત એટલો મદિરા એના પેટમાં હતો. પેલી રમણીએ સંભાળથી તેને એક પાટલી ઉપર બેસાડ્યો અને મનુષ્યને બદલે તે કોઈ બનવર હોય એમ તિરસ્કારી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. હું ત્યાં ન હોત તો પોલીસ એને ચોકી ઉપર લઈ જઈ રાખત સવારે એની આબરૂનું લીલામ થાત. ”

“ પ્રકાશભાઈ ! તમારો તે હું કેટલો ઉપકાર માનું ? સાઈ થયું કે એ બાઈએ આજે એમને તરછોડ્યા. ”

કારણ કે ભાઈમાં કાંઈ કસ નહિ રહ્યો હોય. ઠીક, હવે હું બીજું છું સવારે આવીશ. ”

પ્રકાશ ઉઠ્યો અને એક પણ દ્રષ્ટિપાત બીજે કર્યા વિના રામ મેન્શનના દાદર ઉતરી ગયો. ક્યાંય લગી દેવબાલા અવાક ઉભી,

અને બીજા દિવસની યાદગાર સવાર પડી. મનમોહનના શરીરમાં અશકિત ઉભરાતી હતી. આરોગ્યની ઉબમાને બદલે એની કેમળ દેહલતા તાવના અગ્નિમાં ધીબી રહી હતી. પાસે ઉભી દેવબાલા તેને ચૂંટા પાતી હતી.

ગઈ રાતના અનુભવ પછી મનમોહનમાં કાંઈ સ્પષ્ટ ફેરફાર જણાતો હતો. પણ દેવબાણને એના સ્વામીમાં જરા પણ શ્રદ્ધા રહી નહોતી.

“ પ્રકાશ ક્યાં છે ? ” રહુનો ઘુંટડો ઉતારી મનમોહન બોલ્યો.

“ તેમને બેર. કેમ ? ”

“ રામાને મોકલો. એને બોલાવી લાવે ”

“ રામો દાકતરને લેવા ગયો છે. પ્રકાશ લાઈ હમણાં આવવા બેઠાં છે. ”

“ હી....ક. બાલા ! મારું આખું અંગ તુટી જતું લાગે છે ! રામાને બહુ વાર લાગી. ” મનમોહને હઃખમાં આંખો મીંચી.

પાંચેક કલાકમાં રામો કનુભાઈ ડૉક્ટરને લઈ આવ્યો. પાછળ જ પ્રકાશ આવ્યો. કનુભાઈએ ઢરદીની તપાસ પુરી પંદર મીનીટ કરી.

“ રામાને સાથે મોકલો. હું દવા આપું છું ! ” કહી કનુભાઈ જવા તૈયાર થયા, પ્રકાશને મનમોહનની સ્થિતિ ઉપરથી વહેમ ગયો હતો. તે કનુભાઈ પાછળ બહાર ગયો. કનુભાઈએ પ્રકાશના આતુર ચહેરા સામું બેસ્યું.

“ મી. પ્રકાશ ! પ્રોફેસરના માળાપ હોય તો તેમને અહીં લેડવી લેવો. ” પ્રકાશના શરીરે શીત બાપી ગયું.

“ કેમ ?! કાંઈ.....” પ્રકાશ બોલી શક્યો નહિ.

“ કેસ ભયંકર છે. હૃદય ઉપર લોહીનું એક્શન (action) બેઠાએ તેવું નથી અને એક ફેફસું ખવાઈ ગયું લાગે છે ! અતિશય દાડ લેવાનું આ પરિણામ છે. ”

“ ત્યારે હવે ? ”

“ મારે હજી કન્સલ્ટ કરવું પડશે. હું હવા સાથે (instruction) ઇન્સ્ટ્રક્શન મોકલાવું છું ”

કનુભાઈ રામા સાથે નીચે ગયા. પ્રકાશ ધીમે પગલે પાછો આવ્યો દેવબાલાએ તેના ચહેરા પર નિરાશા વાંચી પણ પુછવા હીંમત ન કરી, મનમોહને પાસું ફેરવ્યું, અને પ્રકાશને ધીમેથી પુછ્યું.

“ કનુભાઈએ શું કહ્યું ? ”

“ કાંઈ નહિ, સાધારણ દર્દ છે. ખાવા પીવામાં સાદો ચોરાક ખાવાની લલામણ કરતા ગયા છે. ”

રામો આવ્યો ત્યાંસુધી પ્રકાશે આંટા માર્યા કર્યા. હવાનો પહેલો ભાગ તુરત આપવાનો હતો તે આવ્યો દરેક મીનીટમાં મનમોહન ઉઘી ગયો.

“ પ્રકાશભાઈ ! જરા બાળુના ચોરડામાં આવો. ” દેવબાલાએ સવિનય પણ હુકમથી કહ્યું. પ્રકાશ સમજી ગયો.

દેવબાલાની પાછળ તે ઘસડાયો.

“ કહો, કનુભાઈએ શું કહ્યું ? મને સાચું કહો. ”

“ તમારા સાસુસસરાને અહીં તાબડતોળ બોલાવવા કહ્યું.”

“ એ તો ઠીક, પણ એમની માંદગી વિષે શું કહ્યું? ”

“ એજ કે માંદગી સાધારણ નથી. દરદીની સારી માવજત જલ્દી આરામ કરશે, અતિશય દાડને લીધે આમ બનવા પામ્યું છે.

“ બીજું કાંઈ? ”

“ કાંઈ નહિ. બીજું મને કહ્યું નથી.” દેવબાલાને લાગ્યું કે પ્રકાશ જાણતો હોવા છતાં બીજું કહેતો-કહી શકતો નથી.

બીજે દિવસે મનમોહનના માગાપ અને પ્રમોદરાય આવ્યા. એ ત્રણ નામાંકિત દાકતરોની કમીટી બેઠી. કનુભાઈના વિચારોને બધાએ માન આપ્યું. દાકટરોનો નિર્ણય પ્રમોદરાય અને પ્રકાશે સાંભળ્યો, હૈયું કંઠણ કરીને

દંદીના અશક્ત શરીર પર દવા અસર તો કરતીજ, પણ એકને સુધારતાં બીજું બગડે એવી સ્થિતિમાં ખાવાપીવામાં રાખેલી વ્યવસ્થા અદ્ભૂત ગણી શકાય. દવાદાડ પાછળ ખર્ચ-વામાં આવતા પૈસાનો હિસાબ નહોતો. ચોવીશે કલાક પ્રકાશ મનમોહનની સેવામાં હાજર હતો.

આખરે દિવસો પછી એક ભયંકર દિવસ આવ્યો. અત્યાર સુધી મનમોહન દેવબાલાને દૂર રાખતો તેને મોઢું બતાવતાં તે શરમાતો. એ દિવસે તેણે લાજ શરમ મૂકી દેવબાલાને પાસે બોલાવી. પ્રકાશને પણ બોલાવ્યો અને બધાને બહાર જવા સૂચવ્યું.

સંસારશેત્રજ પર રમત રમતી ત્રણ સોગ્રીઓ એકલી પડી. જાણનાર જાણી ગયા હતા કે મનમોહન બચશે નહીં. તેને શારિરીક વેદના કરતાં પાપનો પશ્ચાતાપ ઘણો થતો. માનસિક વ્યાધિને ને સહી શકત, પણ હૃદય ખંડ કરી રહ્યું હતું.

“પ્રકાશ....ભાઈ! અહીં આવ બેસ.” આટલા હેતથી પહેલીજ વાર મનમોહને તેને બોલાવ્યો.

“અને તું....બાલા! તું પણ બેસ” દેવબાલની આંખોમાં આંસુ હતાં.

“તું રડ નહિ, મેં તને આટલા દિવસો રડાવીજ છે.” જાને પાસે બેઠા. મનમોહને પાણી પી ગળાની ખખરી દૂર કરી, તેણે આરંભ્યું.

“પ્રકાશ તમે બધાં મારાથી મારી સ્થિતિ છુપાવો છો; પણ આ માંદગીમાંથી હું ઉઠી શકું એમ મને નથી લાગતું. મારા ગાત્ર ઢીલાં પડી જતા અનુભવું છું શ્વાસ રૂંધાય છે અને હૃદય પર અસહ્ય બોલો પડ્યો હોય એમ લાગે છે. આ બધું મારાં લક્ષણોનું પરિણામ છે એમ કહેતાં શરમાઉં છું. ક્યે વખતે મારું હૃદય ખંધ પડી જશે એની મને ખાત્રી નથી, અને મારા અવસાન પહેલાં મારે માથે ચૂકેલું ત્રણ ન વાળું તો હું તમાસ બંનેનો ગુન્હેગાર ગણાઉં. એટલા માટે જ આ પ્રશ્ન મેં લીધો છે” બોલતાં તે થાકી ગયો. પાણીનો એક ઘુંટો પી તેણે આગળ ચલાવ્યું.

‘એક જ જ્ઞાતિના લગભગ સરખી ઉમરના આપણે બંને યુવકો છીએ. શ્રીમંત માઆપના ખોળામાં ઉછરીને કોલેજમાં હું લણ્યો. ત્યાં જ તું ગરીબાઈમાં સ્વયંપ્રયાસે લણ્યો. જે કેળવણીએ મને અધમ બનાવ્યો તેણે તને દેવ બનાવ્યો. એ ફેર કેળવણી લેનારમાં છે. કોલેજમાંથી ગમે તે કારણે હું તને ધિક્કારતાં-મારાથી નીચો ગણતાં-શીખ્યો. અધુરામાં પુરૂં તેં દેવબાલાને ટ્યુશન (Tution) આપવાનું માથે લીધું અને ઈર્ષ્યામાં હું બળવા લાગ્યો. તમારી પરસ્પર મૈત્રી વધી અને મારો તારો માટે તીવ્રસ્કાર વધ્યો.

આખરે દેવબાલા મારી થઈ. મને કહેવા દે કે મારી શ્રીમંતાઈએ મને તેને માટે લાયક બનાવ્યો. સમાજની બત્રી-સીમાં એકવાર તું અને દેવબાલા ચર્ચાયાં. અને મારો ંહમ તમારા બંને ઉપર સજ્જડ થયો. ઈર્ષ્યાની આંખ બીજું શું જોઈ શકે? હું અમેરીકા ગયો અને આંખો ત્યાંસુધી એ ંહમ ગયો નહિ. દેવબાલાને પરણ્યો ત્યારે મને નિરાંત વળી. અને તારાથી દૂર રહેવા-દેવબાલાને પણ તારાથી દૂર રાખવા તબ્સી રહ્યો. ખરૂં પુછું તો તેં જ માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. તું અમારાથી અદ્રશ્ય રહ્યો. એક રાતે-હા મને તે રાત હજુ પણ બરાબર યાદ છે-જ્યારે દેવબાલા ખરેખર મારા ઉપર કોઈ બરાઈ, ને અપમાન સહી ન શકી, અને તારા દેવ જેવા અનુપમ પ્રેમને તેણે તરછોડ્યો હતો તે વાત કહી.”

પ્રકાશ ટફાર થયો, અને દેવબાલા તરફ ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો. મનમોહને તેની પીઠ પર હાથ મુક્યો.

“એમ ઉશ્કેરાઈ ન જા. સાંભળ” પ્રકાશે માંથુ નીચું નાંખી દીધું. તે બોલ્યો :

“મનમોહન! બસ કરો. ગયાં પ્રકરણો ઉકેલ્યે શું ફાયદો?”

“પ્રકાશ આજે હું મનુષ્ય બની ગયો છું. તારા જેવી તો નહિ જ, પણ જે માનવતા આજે મારામાં ઉભરાય છે તે તમે જીવનમાં પહેલી જ વાર બંને અનુભવશો. મને પુરું કરી લેવા દે.”

બોલતાં એક ધીમી ખાંસી આવી. દેવબાલાએ મ્હોં આગળ થુંકદાની ધરી તેમાં લોહીનો ગળફ પડ્યો. મ્હોં સાફ કરી મનમોહને ફરી આરંભ્યું

“મારી સ્ત્રીએ તારો પ્રેમ તરછોડી મારો સ્વીકાર્યો. પણ તેમાં તેણે ભૂલ કરી છે એ આપણાં બધાના અનુભવે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. જેના પ્રેમનો તું વિરોગી થઈ રહ્યો તેના દેહનો હું રાગી થયો. છતાં મારી લાલસા, તૃષ્ણા તૃપ્ત ન થઈ. વિલાયત ફરી આવ્યો અને ત્યાંના સંસ્કાર સાથે લાવ્યો. હું પશુ બની રહ્યો સ્ત્રીને તરછોડી, રમાને મરવા દીધી, આખરે રાંઠોના સહુવાસમાં મેં લક્ષ્મી અને મારી જાતને દૂષિત કરી, આખરે દેવબાલા કંટાળી. મારા આવા સહુચારમાં કેણુ ન કંટાળે? તે બિચારીએ કેટલું સહન કર્યું! અને હજી એ ક્યેં જાય છે એ કોને માટે? મારે માટે, તેના સ્વામિ માટે! હિંદુસ્તાનની આર્થ અબળા સિવાય આટલું

કોણ સહન કરે? પાશ્વમાત્ર રીતરીવાજ તેણે સ્વીકાર્યા હોત તો આજે આહોં બૂદું જ વાતાવરણ હોત. અમે બંને પોતપોતાને માર્ગે જીવન વીતાવી આનંદ માણી રહ્યા હોત! આજે આ ઘરમાં વ્યવસ્થા સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા જામી રહી છે તે આ સ્વામિથી તરછોડાયલી સતીને લીધે. એ તે કોઈ સાધારણ અબળા છે? એક મહાશક્તિનો કુંડ છે. દુઃખે પીડ્યા છતાં સ્વામિને હાથે મરવાની હોંસ ધરાવતી સતી છે. મારા દુઃખે તે કદાચ તને ચૂકાતી હશે છતાં એની સેવાભક્ત દ્રઢ છે. એના ખોળામાં રડી રડી આંસુની સરિતાઓ વહાવું છતાં એનું ઋણ નહિં વળી શકે!”

“એવામાં અમારા તંત્રમાં આકસ્મિક તું આવ્યો. જેને સ્નેહનું ઐશ્વર્ય બતાવવા તેં જીવનસંન્યસ્ત ધારણ કર્યો તેને આમ ચુંથાતી જોઈ તું કકળી ઉઠ્યો હોઈશ. તે રાતે મેં તને દુશ્મન ગણ્યો. તારાપર આક્ષેપ મુક્યો, છતાં તેં સહન કર્યું! એ કોને માટે? મારી ગુણિયલ સ્ત્રી અને તેના પતિ માટે? બીજા કોઈએ એ વખતે મને લાત મારી હોત છતાં તું તારી નિશ્ચયાત્મકતામાંથી પલ્લભર ડગ્યો નહિ. બીજે પ્રસંગે, તેં મને એક લંબાણ પણ સચોટ ભાષણ આપ્યું. મારાં અંતરનાં કેટલાક પડો ખરી પડ્યાં. તું તે કોઈ દેવ છે કે મનુષ્ય તેની કલ્પનામાં સરી પડ્યાં. તને હું આહુતો નથી છતાં તું મને ચાહે છે તને તીરસ્કાર છું છતાં તું મારી પાસે આવે છે. અને પ્રકાશ! તે રાતે ચોપાટી ઉપર તો મારા જીવનની મેં સીમા જોઈ. સમાજમાં

એક વિદ્વાન ગણુતો માણુસ અને તેની આ દશા? હા, એવી જ હોવી જોઈએ! દેહ અને આર્થિક ભોગે જે માનવી અધમ મોજશોખ ખરીદે છે તેને લાયક બીજું શું હોય?— અને આટલું છતાં આજે દિવસોથી મારી પથારી આગળ બેસી તું સેવા ચાકરી કરે છે તે કયી અપૂર્વ પ્રેરણા, હોંસ અને ભાવનાથી ખરેખર, ભાઇ, તું આત્મશ્રદ્ધામાં માનનારો બલવાન મનુષ્ય છે. અને હું વાસનાનું રમકડું છું. આપણે બંને એક જ કુંડમાંથી વહેતા ઝરામાંથી કેળવણીના પાણી પીધાં છે. છતાં બંનેમાં ફેર તો જો. તું સ્વદેશાભિમાની, સ્વસંસ્કૃતિનો ભક્ત, નિશ્ચયાત્મકતાનો પુજારી અને આત્મસંયમી મહાત્મા છે. અને હું નિર્બળ, સ્વમાનની કીંમત ન જાણનારો, હૃદય વિનાનો અને લાલસાનો ભોગી કોઈ અદ્ભૂત આત્મઘાતક મગતરૂં છું તારા પ્રભાવશાળી ચારિત્ર્યનું અનુકરણ કરવા માટે તારૂં શ્રદ્ધાળુ આત્મબલ અને તારા જેવું દૈવી સ્નેહસંન્યસ્ત કેળવવા માટે તો મારે નવો અવતાર ધારણ કરવો પડશે. અને આ સ્ત્રી-મારી પત્નીની કીંમત મેં બહુ મોડી જાણી. તારા જેવો હું હોત તો અમારા જેવું યુગલ સમાજમાં ભાગ્યે જ હોત એ તારૂં ધારવું ખોટું નથી, પણ શ્રીમંતો લક્ષ્મી ઉઠાવી શકે, પણ વિધિને દોરી શકે નહિ. આપણા બેમાંથી દેવબાલા માટે કોણ વધારે લાયક છે તે પ્રભુ જાણે છે અને આપણાં અંતર જાણે છે. સમાજને તે જાણવાની દરકાર કે આવશ્યકતા નથી. સમાજ તો જે સપાટામાં આવે તેને ગળી જવા સિવાય બીજું જાણતો નથી. મારી પ્રતિષ્ઠાનું, મારા કુળના ગૌરવનું મેં ખલિલાન

આપી દીધું છે છતાં સમાજની લઠીમાં તેને બળી મરતાં મારી સ્ત્રીએ બચાવ્યું છે. એ સ્ત્રીનો તે હું કેટલો ઉપકાર માનું ? આપણે ત્રણે એક જ કેળવણીની એરણ પર ઘડાયેલાં છીએ, છતાં વચ્ચે કેટલો તફાવત છે ? મારી આ દશા મેં ખરીદી લીધી છે—મારી અધમતા મારે હાથે જ મેં જન્માવી છે, તો મારે જ તેનું ફળ ભોગવવું જોઈએ. એ ભોગવતાં મારું અવસાન થાય તો મોતને મારે આધિન થવું જ બાકી રહ્યું.”

“ દેવબાલા ! ડુસ્કે ડુસ્કે રડી પડી મનમોહને તેને ગોઠમાં લઈ બેસાડી.

દેવબાલા તું રડ નહિ. હું જીવીશ તો હવે તારે માટેજ વિષમ સાગરનો સુકાની આકાશના તારાને જોઈ સફર કરે છે. પ્રકાશભાઈ એ તારાની ગરજ સારશે એટલી મને ખાત્રી છે. પણ મને લાગે છે હું બહુ મોટો જાગ્યો છું. ભાઈ પ્રકાશ ! ”

પ્રકાશે માથું ઉચું કર્યું મનમોહનના પગ પર માથું નાંખી તે પણ બીચારો રડી પડ્યો.

“ પ્રકાશ ! તુ પણ રડે છે ? તું તો મારો મોટો ભાઈ છે. તમે બંને મને મારી અધમતા માટે માફી આપો. તમારા હસતાં મોઢાં જ્યાં સિવાય હું જીવી શકીશ નહિ ’ બોલતાં ગળે ખખરી ભરાઈ. તેની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં. બોલતાં તે થાકી ગયો હતો, છતાં હજી કહેવું બાકી હતું. પ્રકાશના માથા ઉપર હાથ ફેરવતો તે મહામહેનતે બોલ્યો.

“પ્રકાશ! આ બધું મારું Confession (કન્ફેશન) છે. હવે છેલ્લું થોડુંક કહી. દઉં. જો સાંભળ.” આંસુ લુછી તે સ્વસ્થ થયો.

“જીવવાની મને હોંસ છે, છતાં જીવનની મને આશા નથી. દાકતરો મને બચાવી શકે તો ઠીક છે, પણ જીવનની દોરી સાંધવાની શક્તિ તેમનામાં નથી એ તું ક્યાં નથી જાણતો? બોલ એક કામ કરીશ ?

“શું?” પ્રકાશે ધીમેથી રડતા હૃદયે ઉચ્ચાર્યું.

“વચન આપ.”

“વચન?”

“હા, વચન. છેલ્લું મારું આટલું ચે કામ નહિ કરે?”

મનમોહનના અવાજમાં આજીજી સ્પષ્ટ હતી.

“મનમોહન !....” પ્રકાશ બોલતાં અટક્યો.

“કામ કઠણ છે, છતાં તને સોપું છું. તું કરી શકીશ. વચન આપ ને હું નિરાંતે મરીશ.”

પ્રકાશે ધીમેથી માથું ઉંચક્યું. ને મનમોહન સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો. બંનેના નયનમાં અમીના ધોધ વહી રહ્યા હતા. એક ખડાવરો બની સ્તબ્ધ ઉભો રહી ગયો, બીજાએ ભેટવા લાંબા હાથ કરી રાખ્યા.

ઉર્મિનો સાગર ઉભરાયો. કંઈ સૃષ્ટિમાં હતો તેનું પણ પ્રકાશને જ્ઞાન ન રહ્યું. એક ઉછાળો મારી તે મનમોહનને ભેટી પડ્યો.

“ ભાઈ ! ભાઈ ! મનમોહન ! ”

“ પ્રકાશ ! આજે મળ્યો એવો પહેલાં મળ્યો હોત તો. ”

“ આજે તમારી સેવા કરવાનો વખત ન આવત. ”
દ્રઢ આલિંગનમાંથી પ્રકાશ મહામહેનતે છુટો પડ્યો અને
બધું વિસરી ગયો.

“ મનમોહન ! બોલો તમારી શી આજ્ઞા છે ? આ મારું
વચન ! ” બંનેના હાથ દ્રઢતાથી ભેટી રહ્યા. દેવબાલાએ
પોતાના નાભુક હાથો વડે એ ગાંઠને મજબુત કરીને તે ગાંઠ
પર અનેક ચુખનો વર્ષાવ્યા.

“ પ્રકાશ ! બેસ. સ્વસ્થ થા. તું પણ દેવબાલા ! હીંમત
રાખ. ” ચોરડામાં થોડીક પળો શાંત વહી ગઈ.

“ ગૌરવી મનુષ્યો આપેલું વચન તોડતાં નથી તું પણ
વચન નહિ તોડે એમ સંપૂર્ણ માનું છું. આપણો જ્ઞાતિ-
સમાજ કેવો છે તે તું બરાબર જાણે છે. આજે તેમાં જુના
રિવાજો લય પામી નવા ઉદ્ભવે છે. સુધારો એમાં પ્રવેશ્યો
છે ખરો, પણ હજી અસલી બંધનો જીવી રહ્યાં છે. કાલક્રમે
તે પણ લય પામશે અને ભવિષ્યમાં એક નવો સમાજ-જમાનો
માગે છે એવો ઉદ્ભવશે. જુના બંધનોને તું ઠોકરે મારશે
એવી મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે આર્યભાવના નષ્ટ થતી ન હોય
ને બંધનો તોડવાં પડે તો તેટલી હીંમત તારામાં છે એમ માની
લઉં છું. દેવબાલા ! તારે પણ આ વાત સાંભળવા જેવી છે
અને તું પણ મારી, તારા મરનાર-પતિની છેલ્લી-આજ્ઞા આર્ય

સ્ત્રીની માફક માથે ચઢાવીશ. થોડા કલાક કે થોડાં દિવસમાં હું તમને બધાંને છોડી ચાલ્યો જઈશ એ નિર્વિવાદ વાત છે. હું જઈશ; મારી સ્ત્રીનું સૌભાગ્ય તિલક સાથે લઈને, તેને વિધવા બનાવીને, પરંતુ મારી પાછળ તેને હું વિધવા જોવા ઇચ્છતો નથી. તેણે સુખી જીવન હજી અનુભવ્યું નથી. તેના મનોરથો બધા પડી ભાંગ્યા છે. આશાની ઇમારતો અધવચમાં જ ભાંગી ભૂકો થઈ ગઈ છે, તે કેવી છે, કેવી રહી શકી છે અને કેવી રહી શકશે તે તું બરાબર જાણે છે. માટે જ પ્રકાશ ! તને હું કહું છું, વિનવું છું, કે મારી પત્ની મારી પાછળ વિધવા ન રહે.”

“એટલે?” પ્રકાશ વચમાં બોલી ઉઠ્યો. દેવબાલા અવાક બની રહી.

‘એટલે એજ કે તેનું સૌભાગ્યતિલક ભુંભાય નહિ. પુનર્લગ્ન દેવબાલાને પુનઃ જીવન આપશે. આપણી જ્ઞાતિમાં પુનર્લગ્ન મોટામોટામાં થયા છે. માટે તેનો બાધ નથી. દેવબાલાને તે હરકતરૂપ નહિ થાય. બોલ, તેને તું સ્વીકારીશ?’ દેવબાલા ચમકી ને પડતાં બચી.

“મનમોહન ! મનમોહન આ શું બોલે છે ?”

“બરાબર બોલું છું. તારું વચન આટલાજ માટે મારે જોઈતું હતું અને તે તે આપી દીધું છે એટલે મને શ્રીકર નથી. દેવબાલા ! હીંમત રાખ. મેં તારા જીવનને રાખ બનાવી દીધું એ મને ઘણું સાલે છે. તારા જેવી વિદ્વાન સ્ત્રીને સમાજના કુર બંધનો નહિ ડરાવે. તારે માટે જેણે પ્રેમસંન્યાસ

લીધો, તારા અપૂર્વ સૌંદર્યવંતા હૃદયના રાડત હોવા છતાં જે વિહારી થઈ રહ્યો તેને સુખ કરવા તું આટલું પશુ નહિ કરી શકે ?

“મારી ઉન્નત આશા છે કે આર્ય-સંસ્કૃતિનો અનુપમ કલ્પ તમારા બંનેનો સંસાર થઈ રહે. પ્રકાશ ! તેં વચન આપી દીધું છે એમાં તારે પસ્તાવો કરવાનો નથી. દેવબાલ તારા માટે તૈયાર રહેશે. તેને સુખી કરવાનો આ સિવાય બીજો રસ્તો હોય તો તે સાંભળવા હું ખુશી છું, પણ તમારા બંનેના સુખ, ભાવના, ચારિત્ર અને આદર્શ-જીવન રચાય એવી મહત્વાકાંક્ષા મારા માટે બને છે, તો તે પુરા કરશે એવો તમારા બંનેમાં મને વિશ્વાસ છે.

“દેવબાલ ! પ્રકાશ ! મને માપી આપો. હું તો પતિત છું. તમે બંને દેવ જેવા છો અને દેવ તો મરતાંને માપી આપે જ ઉપકારવશ કરી પૂણ્ય કરે છે.”

મનમોહને બંનેનો હાથ પકડ્યો અને વણ અનુભવેલા સ્નેહથી તેને ગાલે લગાડી ચૂમ્યા.

“પ્રકાશ ! આ મારું Confirmation ! હવે બધાને અંદર બોલાવો. બચારાં અકળાતાં હશે.”

x

x

x

સાંજે દર્દીની માંદગી વધી પડી. જીવવાની તેને જરૂર નહોતી, એમ તે લવવા લાગ્યો. દેવબાલાએ કકમાણુ કરી મૂક્યું. પ્રકાશે ખૂણે બેસી છાના આંસુ વહાવ્યા, અને

લૂંછ્યાં ઉપરાઉપરી ડાકગરો આવિ ગયા. હઠીને તપાસીને ચાલ્યા ગયા.

ડા. કનુભાઈ પડયાં પાથર્યાં રહ્યાં. હઠીને તે બચાવિ ન શકયા. ત્રીજા દિવસની સવારે મનમોહનનું હૃદય બંધ પડી ગયું ! કેટલાય આંસુની છોળો વચ્ચે તેનો આત્મા પરદુનિયાને પથે પડી ગયો. પ્રકાશે માથું કૂટયું દેવબાલા બેભાન થઈ ગઈ.

અને તે વિધવા થઈ. એક નવિન જીવન આરંભાયું. આર્ય જીવનનો આ પણ એક લઠાવો હતો. સાદાં વસ્ત્રોમાં પણ તે તો દેવી સમાન દીપતિ. દુનિયામાં વસી ને તેનાથી અસ્પર્શ રહેતી અને વિદ્વાન હોંસીલી બહેનોને આર્ય જીવનમાં વિશુદ્ધ સંસ્કારનાં એાપ ચડાવવાનો પાનો ચડાવતી.

અને જોતજોતામાં એક વર્ષ વહી ગયું. પ્રકાશ પોતાની પેઢીનો મોટો હોદ્દેદાર બન્યો અને મુંબઈના વ્યાપારી મંડળનો સ્થંભ થઈ રહ્યો.

અને એક સવારે મુંબઈના જાણીતા પત્રોમાં બહેર થયું કે તે પરણ્યો—એક વિદ્વાન સ્ત્રી સાથે પૂનર્લગ્ન કર્યું. જૂના મતવાદી લોકોએ તેની સામે બળાપો કર્યો, છતાં બધાએ તેને બહારથી વખાણ્યો. દેવબાલા સાસરે આવિ અને સમાજમાં હિંમત રાખી હરી-ફરી. બધાંને તેણે ઘેલાં કરી દીધાં.

આજે પણ આ યુગલનું આર્યજીવન આપણા ઉછરતા સમાજમાં આદર્શરૂપ થઈ પડ્યું છે.

ગામ ધણી

[૧]

રણછોડ શેઠની નવીએ આખું ગામ ચગડોળે ચઢાવ્યું હતું. પાંચો પટેલ ચોરા પર હોકો જમાવી, ધનીયો કુંભાર પાનવાળાની દુકાને ઉસો રહી, નથુ કાપડીઓ દુકાને બેસી, રસુલ ધાંચી ધાણી પર તેલ પીલતાં, ને વજલો પોતાની જ્ઞાતિના હરિજન મહાનુભાવોને હોટલનાં આગણામાં એકઠાં કરી શેઠની નવીની જ વાતો કરતાં. લગભગ પચાસ વર્ષની વયે સત્તર વર્ષની ઠસ્સાદાર બૈરી પરણી શેઠે પોતાનું જીવન સાર્થક કરી લીધું, એમ ગામમાં ડાહ્યા ગણાતા અમીન ખાખાનું પણ કહેવું હતું. ગામ આખામાં શેઠની પ્રતિષ્ઠા, મોટાઈ અને પ્રતાપના સાધનો વડે ખૂબ જામી ગઈ હતી, અને એમના ઉપકાર અને કૃપા નીચે આવી ગયેલા દરેકને શેઠના ગુણ ગાવાનું સફલાભ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું.

છેલ્લા દશકાએ શેઠનો પ્રતાપી લાગતો જીવનધર્તિહાસ મોટા અક્ષરે લખવા માંડ્યો હતો અને છેલ્લા પાંચ વર્ષથી

એમનો મુનિમ પણ લાખે લેખાં માંડતો હતો. ગામના માણસો સાથે વર્ષોની લેવડદેવડ અને દેશપરદેશ ફેલાયલો તેમનો વેપાર, જીલ્લાના અમલદારોની મહેરબાની અને બીજા અનેક વિધ સુલભતાને લીધે રણછોડ શેઠે જોત જોતામાં અઠળક દોલત એકઠી કરી હતી. નિઃસંતાન અને સૂની લાગતી વિધુર અવસ્થામાં શેઠ હબરોના વ્યાપારિક સાહસો ખેડી મન વાળતા; કેને માટે આ બધું કરવું એવો વિચાર કરતાં કરતાં બાણી જોઈ ઉંધા સોદા-સટ્ટાઓ ખેલતા-છતાં લક્ષ્મી હોડતી એમની સોડમાં ભરાતી અને એમના મુનીમ ભૂતા મહેતાની મહેનત વધારી દેતી. એકડા પાછળ મીંડાં ચઢાવી ચઢાવી ભૂતો પણ હવે કંટાળ્યો હતો અને ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ શેઠની જીવનચર્યાની રોજનીશી ગામ આખાને કહી મન વાળતો.

એટલામાં કેણ બાણે શું સૂઝ્યું કે શેઠ નવીને પરણ્યા -એકાએક અને કેઈની સલાહ લીધા વિના. ઘરમાં ગામ ઉભરાવા માંડ્યું. સાથે સાથે ભૂતાની આસપાસ કામ ઉભરાવા માંડ્યું. પોતે બિચારો મુનીમપણું કરે કે નવરાઓને જવાબ લીધા કરે ?

તેમાંય વળી બિલાડીની ચપળતાથી ફાજદાર સાહેબે પણ શેઠનાજ ઘર તરફ પગલાં માંડ્યા અને ભૂતાના કાન ફફડ્યા. શેઠના પૈસાનું કે નવીની સુંદરતાનું માપ કાઢવા સરકારી અમલદારે ભૂતાની મૈત્રી સાધી, પરંતુ ધાર્યા કરતાં મુનીમ વધારે પક્ષો નીકળ્યો.

“દોસ્ત ભૂતા ! શેઠ નવી લાવે ને ફેજદારે શી ગને-ગારી કરી ? હમારી શાદીલી શેઠ કરાદે તો.... !” ફેજદારે મૂંછ પર તાવ દેતાં ભાષા બદલી.

“...પછી થાણું કૌણ સમાલશે મિયાં ? હજુ શેઠને તો થાણે પડવા દો....! એક દહાડો મામલતદાર, ખીજે દહાડે કલેક્ટર સાહેબ અને ત્રીજે દહાડે કાંગ્રેસવાળા-એમાંથી તો શેઠ ઊંચા નથી આવતા અને તમારે પારકે પૈસે પરણવું છે ! હમણાં લગામ ખેંચી રાખો, આગળ ઉપર મોકો જોઈ બસો પાંચસો અપાવીશ.” ભૂતાએ ફેજદાર સાહેબને ગોળ લગાડી મૂક્યો અને લોભાઈ ગયેલો અમલદાર સરકારની ગુલામીને વીસરી ભૂતાની કૃત્રિમ ભૂતાવળમાં અંકે દારકાં કરી બેઠો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે હાલ તુરત માટે તો થાણું થાણાંને ઠેકાણે, અને કળ્યા કળ્યાને ઠેકાણે થઈ ગયાં. ફેજદારની ધર્મપોથીમાં કામનો થર ચઢવા માંડ્યો. ફેજદારને થાણા વચ્ચેનો મોળો પડેલો સંબંધ જાળવતાં જમાદાર અને સિપાઈઓના ખાસડાં ભૂતાના દફતરમાં કંઈક વાર ઘસાતાં શેઠે જોયાં, અને “કેમ ફેજદાર સાહેબ...કંઈ આણી તરફ ?” પૂછી એક શંકા ભરી નજરથી અમલદારનું સ્વાગત કર્યું. શેઠની મહેરબાની હાથ વેંત આવી એમ ફેજદારને લાગ્યું, ત્યાં તો “કાં શેઠ બેઠા છો કે ?” કરતા ત્રિપુંડધારી વિપ્રવર્ચ જેવા લાગતા ભવાનિશંકર ભટ્ટ દાખલ થયા.

“ઓ....હોહો....કૌણ ફેજદાર સાહેબ ?....કંઈ આણી તરફ ? ભલે ભાઈ ભલે...આજ તો શેઠને ત્યાં લોળા થંભૂ

પધારે તો પણ જોઈએ છે !” મલકાતા ભટ્ટ પાટ ઉપર ગોઠવાયા અને ફેજદાર રજા લઈ બેઠો.

“આવજો સાહેબ....કામકાજ હોય તો જરૂર કહેતા રહેજો.”

ભાન ભૂલેલા આ મૂર્ખ અમલદારને રણછોડ શેઠ અફભૂત ઉમળકાથી વળાવી પાછા આવ્યા.

“ભવાનિશંકર ! તમારો ભૂતો માળો ખૂબ પાવરધો દેખું ! મોતીના દાણા જેવું એનું નામું અને કાતર જેવી એની જીભ ! ફેજદારની મુઠ્ઠાઈને પણ માળો....કલમને ટેરવે રમાડે છે, હોં !”

“શિવ ! શિવ ! શિવ ! એ શું વધા શેઠ !” દીકરાના ગુણનું વર્ણન સહન ન કરી ચક્રવાનો ડોળ કરતાં ભવાનિશંકર હસી પડ્યા.

“ખરું કહું છું, ભટ્ટ !” ખંધાઈથી શેઠ મોં મલકાવ્યું અને અદીઠ આનંદની છાળોનો અનુભવ લેતા હોય. એમ દીવાનખાનાનું અવલોકન કરી રહ્યા. “આમ બે વરસ ચાલ્યું તો મોડ ગામનો રાજા....”

“રણછોડ શેઠ !” ભટ્ટે વખત સર વેતર્યું.

“અને આ તમારો ભૂતો....! ભૂતાનો પણ બેઠો પાર ભટ્ટ ! કેમ બોલતા નથી ?”

“હવે રાખો શેઠ ! પાંચ વરસથી ભૂતો બાપડો વીસથી એકવીસમો રૂપિયો પગારનો દેખતો નથી અને તમે કહો.

છો બેડો પાર! શેઠ! તમારે ત્યાં શું નથી? નવેનિધ અને અષ્ટસિદ્ધ....ભૂતાનો હવે તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. ”

“જરૂર, જરૂર.” કહી શેઠ થનગની ઊઠ્યા. આ વયે અને આ સંજોગોમાં શેઠમાં અચાનક જોમ કેમ પ્રદિપ્ત થયું એ ચતુર ભટ્ટ સારી રીતે જાણતો હતો. દીકરાનો સ્વાર્થ સાધવાનો સમય આવી લાગ્યો એમ કદપી ભૂદેવે ઢાવ દેંક્યો.

“પૂર્વ જન્મના પુણ્યે રૂપરૂપના અંબાર સમી લક્ષ્મી ઘરમાં પધારી, શેઠ! હવે તો દીલ પહોળું કરી આત્મ-કલ્યાણને પરમાર્થ સાધો! બ્રાહ્મણની આશિષ તમારી આશા પૂરી કરશે.” શેઠ ચમક્યા. નવીનું મોઢું પલભર તેમની દ્રષ્ટિ સમક્ષ રમી રહ્યું. પાંચ પળ સોનાનાં બટન સામે તેમના આગળાં ગેલ કરી રહ્યાં. કેઇ અદૃશ્ય મસ્તીમાં શેઠની આંખો નાચી રહી.

“નવી! ઓ નવી!” અંદરના ખંડ તરફ મોં ફેરવી શેઠે ખસ મારી.

ભવાનીશંકરે ચોકના બારણે મીટ માંડી, અને કાન સતેજ કર્યા.

“કેમ?” ફરથી-ઝીણો ઘંટડી જેવો અવાજ આવ્યો.

“જરા અહીં આવો તો....” ભલભલાથી ન દબાય એવા શેઠને પહેલી જ વાર આટલા નમ્ર અને મૃદુભાષી બંદે બોધા.

સુંદર સ્ત્રીને ભોતાં કોણ હરખાતું નથી ? કોણ પલ્લભર રોમાંચ અનુભવતું નથી ? મન, વચન અને કર્મે કરેલું પાપ જગત પાપ લેખે છે, પરંતુ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમણ કરતી માનુષી મનસ્વીતા-વિહારની વાટિકાઓમાં ભમતી અનેક છૂપાં પાપો કરે છે, જે છૂપાં જ રહે છે. અનેકથી આવાં છૂપાં પાપો રોજ થાય છે અને થયાં કરે છે, અને નીતિ અનીતિના સૂત્રધારોને તે બહુવાની દરકાર પણ હોતી નથી. તો પછી વ્યાકરણ વિનાનું સંસ્કૃત બોલતા-મોડ ગામમાં સુવિખ્યાત મનાતા અને પંડીતની ઉપમાને યોગ્ય લેખાતા એવા ભવાનિશંકર ભટ્ટ કદાચ આવા છૂપા પાપથી દૂષિત હોય તો એમાં એ બિચારા બ્રહ્મ જીવનો શું દોષ ? અને ખરેખર બન્યું પણ એમ જ.

અંદરના ખંડમાંથી ઝંઝરનો ઝંકાર પાસે આવતો સંભળાયો કે ભટ્ટ સફાળા ઊઠ્યા. બીજી જ પળે, સંસ્કૃત નાટકોના શુજરાતી ભાષાંતરો વાંચી તેમની થાકી ગયેલી આંખોમાં-રસિક તેજસ્વિતા પ્રગટી અને આકર્ષક અંગમરોડથી, રૂપ ભર્યું મ્હોં છૂપાવી ઉભેલી નવીને દ્રષ્ટિ ચુંબનથી વધાવી તેમણે આશિષ ઉચ્ચારી.

“ભટ્ટ મહારાજની આશિષ માંગો, નવી ! આપણે ઘેર પારણું જૂઠું....!” નવી ચમકી ને શેઠના ઉપર ડારતી દ્રષ્ટિ ફેંકી. એક અસહ્ય તીર શેઠના સીનામાં ખૂંચી ગયું.

“ધન...ધાન્ય....પશુ પુત્ર લાભ....” ભવાનિશંકરે મૂજતા સ્વરે બોલવા માંડ્યું. ક્રોધ ભરી નવી ગર્વથી લચી

પડતી-ઠમકાથી ફરી અને ભટ્ટને નમીને ઝપાટા ભેર ચાલી ગઈ. વીજળીનો ચમકાર આખા ખંડમાં પથરાઈ અદ્ભુત થઈ ગયો, અને વનમાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરતા બે લિપ્તુ જીવોની આંખો નવીની રૂપરાશિની સૌંદર્ય પ્રભાથી અંતર્ધ ગઈ. “ હરિ ! હરિ ! હરિ ! ” ભટ્ટે કારમો નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“ ભટ્ટ ! નવી તે નવી જ બસ ! ખરેખર ! એણે તો મારું જીવન-મારી દુનિયા અને મને પણ નવો બનાવી દીધો. ભૂદેવ ! તારી આશિષ સાચી પડી-અને....અને રણછોડશેઠની હવેલીમાં પારણું જૂથું....તો....તો તને ચાટા વચ્ચે એક ફક્કડ હવેલી બંધાવી આપીશ ! ” બાલ મૈત્રિનું સાર્થક થતું જોઈ ભૂદેવ પાણી પાણી થઈ ગયા.

“ અરે શેઠ એ શું વદા ? આપની મહેરબાની.....! ”

“ હવે ભટ્ટની મહેરબાની.....! ભૂતા ! એા ભૂતા ! ” શેઠે જૂમ મારી. તેમનું મગજ અત્યારે આનંદની ઉર્મિઓ પર થનગનતું હતું. ઉપરની મેડી પરથી ધડધડાટ એક પચ્ચીસ વર્ષનો યુવાન ઉતરી આવ્યો. “ ભૂતા ! ” શ્રીમંતોને સુલભ એવા રોબથી શેઠ બોલ્યા : “ ભવાનિશંકર ભટ્ટને રૂપિયા પચાસ દક્ષિણા આપી દે. ” ભૂતો પલભર અવાજ બની શેઠના શબ્દો તોળતો ઉભો, અને ભવાનિશંકરને ધરતી પગ નીચેથી સરી જતી લાગી.

“ અને જો...” સીડી તરફ દોડતો ભૂતો ખંચાયો. “ નથમલજીની હુડીનો જવાબ આવ્યો ? ના આવ્યો હોય તો તાકીડ કર, નહિ તો એ મારવાડાઓની ઉંઘ નહિ ઉડે;

આર્યન મીલની દલાલીનો હિસાબ તૈયાર કર, અને હબરેકની રોકડ તૈયાર રાખ....જા....જલ્દી કામ આટોપી લે....”

“બીજું કંઈ ?” ભૂતાએ સવાલ કર્યો.

“હૅ !” શેઠ ચમક્યા. તેમની આંખોમાં તેજ ઉભરાઈ રહ્યું “બીજું ? અરે હા....! અને બીજું....જે યાદ રાખ.... પેલી ધનકૌરના બધા કાગળિયાં ફાજદારને સોંપી દે...ભવાનિશંકર !....હું તે મારું ઘર સંભાળુ...મારું સુખ જોઈ કે વિધવાઓની પાછળ રખડતો ફરું ?” ભવાનિશંકર જવાબ દે તે પહેલાં જ શેઠ આવેશમાં આવી જઈ ભૂતા પાસે આવ્યા, અને તેને ખભે હાથ મૂકી જાણે પોતાના દીકરાને વાત કરતા હોય તેવા દેખીતા બહાલથી ધીમા સ્વરે બોલ્યા:

“-અને સાંજે ઘેર જતા પહેલાં પેલા વજલાને મળીને કહી દે જે કે શેઠનું માન્યું હોત તો આજે આ દિવસ જોવા વારો ન આવત.” ભૂતાને છેલ્લી સૂચના આપી શેઠ કંટાળા જનક રીતે પાસે પાટ પર બેઠા. “ભટ્ટ ! જોઈ આ રોજની ઉપાધી....? પૈસાદારને ગામ આખાની પંચાત....”

પાનના ડબામાંથી શેઠે એક નાનું પાકી ગયેલું પાન શોધી કહાડયું, અને તેની નસો છોલવા માંડી. એટલામાં ભૂતો ગંભીર શાંત પગલે શેઠ પાસે આવ્યો અને લાંબે હાથે ગજવા-માંથી કાગળ કાઢી શેઠની નજર આગળ ધરી રાખ્યો. પાંચ પાળ એ કાગળ પર શેઠની આંખો સ્થીર થઈ અને કંઈક અજાયબી, અને ગુસ્સો અનુભવતી ભૂતા તરફ વળી.

“ભૂતા !....શાનો કાગળ છે ? ”

“ મારું...મારું....આ રાજનામું ! ”

“ રાજનામું ? ” રણછોડ શેઠના ટેવાયલા હાથમાંથી પાન સરી પડ્યું.

“ હા જી. આજથી મારી નોકરીનું હું રાજનામું આપું છું ! ” શેઠની પાસે રાજનામાનો કાગળ મૂકતાં ગભરાતાં ને ધૂજતાં ભૂતાએ કહ્યું.

“ શા માટે ? આટલે વર્ષે મારે ત્યાં તને શું ફાળ પડ્યું કે રાજનામું આપે છે ? ભૂતા ! તું પણ તારા બાપની જેમ સવારથી જ ભાંગ ચડાવતાં શીખ્યો લાગે છે ! ”

“ ના જી. ”

“ ના જી, ના જી, શું કરે છે ? મેં તને હમણાં તો કહ્યું કે આ મહિનાથી તારો પગાર વધારી રૂપિયા પચાસ કર્યો છે ! ” ઉભરાતા હર્ષથી ભૂતો ચાર છલાંગમાં મેડી ચઢી ગયો, અને ભવાનિશંકર ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

“ ખરેખર શેઠ ! હું ભાંગ પીઉં અને તમને ચઢે તે તો આજે જ જાણ્યું, પરંતુ....ગરીબ બ્રાહ્મણની દક્ષિણા હજી બાકી છે ! ”

“ હા....લાઈ હા....બાપ-દીકરો બંને વાણિયાને લૂંટી ખાશે ત્યારે જ જપશે. ”

બંનેનું છુટું હાસ્ય મેડી પર ગણાતા રૂપિયાના પરિચિત અવાજ સાથે ભળી જવા લાગ્યું.

[૨]

ભૂતા મેતાના ઉત્કર્ષ સાથે મોડ ગામનાં દિદાર ફરી ગયાં. દેશ અને સમાજના પ્રચાર કાર્યમાં, ગામ અને જ્ઞાતિની સુધારણામાં રણછોડશેઠની જય બોલાવા લાગી. અનાથ આશ્રમ, બાલમંદિર અને યુવકસંઘની ઇમારતો પર રણછોડ શેઠના નામની આરસ તખ્તીઓ એમની ઉદાર સંભાવતોનો આંકડો બતાવી રહી. એકની ઉદારતાએ અનેકના હૃદયમાં સંતોષ ને ઉપકારવશતાની લાગણીના પૂર ઝેંતાં કરી દીધાં. શેઠની કીર્તિના યશગાન ગામનાં કુતરાંઓ પણ ગાવા લાગ્યા. સાથે સાથે ભૂતા મેતાના અદ્ય જીવનમાં વિશાળતા પ્રવેશી, સ્વભાવમાં તીવ્રતા અને દમ્ભ જનમ્યાં અને ‘ભૂતો’ શ્રીયુત ભૂતા મેતાના નામની વિખ્યાતીમાં સરી પડ્યો.

અદ્ય જીવોના જીવન ઉત્કર્ષ પાછળ કવચિત્ અર્ધ દગ્ધતા અને કકળતાં હૈયાંની કરુણતા હોય છે. ઉદાર સંભાવતો અને અવિચારી કૂરતા-પરમાર્થ અને સ્વાર્થ ભરી એક તરફ રમતો હોય છે. શેઠ અને મુનિમના પલટાતાં જીવનનો ઇતિહાસ કંઈક આવો થતો જતો હતો.

એ ઇતિહાસ અનેક મહાનુભાવોનો નામ સ્પર્શ કરે એમાં નવાઈ શી? ભૂતાની મહેરબાનીએ ફેજદારની સાદીનું સ્વપ્ન સાચું કર્યું અને વજલાનું ઘર ગીરો રાખી જેઠી શોધી આપી. મોડ ગામના ત્રણ મહાપુરુષોએ ગૃહસ્થાશ્રમ લગભગ સાથે શરૂ કર્યો છતાં ‘મોટાના નસીબ મોટા’ એ કહેવત માત્ર પૂરવાર કરવા ખાતર ભવાનિશંકર ભટ્ટની આશિષ

ફળી. નવીને દિવસ રહ્યા ! ભૂતાએ બાણ્યું; ફોજદારે બાણ્યું અને બીબીને બાણ્યું; પાદરે બીબીએ જેલીને કહ્યું અને જેલીએ વજલા પાસે વધાઈ ખાધી; અને વજલાએ જતાં આવતાં ગામ આખાને સમાચાર ફૂંકી દીધા, અને રણછોડ શેઠના સફલાગ્યની અવધિ બધાને દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગી.

અને દિવસો પસાર થવા લાગ્યાં.

આજસુ ગામની મર્યાદાહીણુ વાતો ફોજદાર, ભવાનિ-શંકર કે શેઠને કદાચ ગમે પરંતુ શ્રીયુત ભૂતાને કેમ ગમે ? સફલાગ્ય અને દુર્ભાગ્યની આગાહી તેની કલમે તો આલેખાવી જ બેઠાં-નિરંતર અને અસ્ખલિત.

કમનસીબ વજલો ! હરિજન જ્ઞાતિનો એ મહાનુભાવ ! બિચારો એક દિવસ ઝડપાયો. ભૂતાનો કોપ તેનું ગળું રેંસવા લાગ્યો.

“ વજલા ! જેલી તો હવે નવી જૂની થઈ ગઈ ! શેઠના પૈસાનું શું ? ”

“ પૈસા ! ભૂતા ભઈ પૈસા તો કયે ઝાડેથી લાઉં ? જેલીને લાવતાં બહુ ખરચ થઈ ગયો. હવણું તો મહેરબાની કરો. ”

“ મહેરબાનીની વાત જવાદે વજલા ! આઠ દિવસમાં ધીરલા નાણું ચુકાવી દે નહિ તો તારું ગીરો ઘર અમારે લીલામ કરવું પડશે, સમજ્યો ? ”

“ અરે ભૂતાભઈ ! દયા કરો ભઈશાબ ! મને ગરીબને મારો નહિ....હાહા પાંચ રૂપિયા પગારમાં બે મોઢાં તે કેમ

ભરું ? ખાઈ શું અને તમને આપું શું ? કયા કરી ગરીબના આથે છાપડું રહેવા દો ! ભૂતાભય ! ”

“ તે કંઈ ના બાણું.” કલમ પછાડી ભૂતાએ ચોપડો આણુએ હડસેલ્યો. “ પૈસા દીધા ત્યારે એ બધો વિચાર કેમ કર્યો નહિ ? ” મુનિમની નજરના પ્રતાપે વજલાને લાચાર બનાવી દીધો. પરંતુ જેલી બચ તેવી નહોતી. અત્યાર સુધી તે શાંત બેસી બધું સાંભળતી હતી. તેનો યુવાન પિત્તો બિજીયો.

“ વિચાર તો બધાય કર્યો તો’ ભૂતાભય ! સુધરણમાં પગાર વધારવા બહુ બહુ કર્યું પણ ગરીબનું કુણુ સાંભળે. રાતદન મજૂરી કરી કરીને અચ્છેર ખીચડી ભાળીયે છીએ—ને પડી રહેવા આ એક ખોરડું છે તે પણ તમે લઈ લેવા માંગો સો ? ”

“ જેલી ! તે બધું શેઠને કહેજે. મારે તો મારો ધરમ બજાવવો જ જોઈએ.” રોકડું પરખાવવાની ભૂતાની રીત પર જેલી અબચબ થઈ ને વજલાએ તેની સામું જોઈ નરમ થવા નયન સંકેત કર્યો.

“ તમે જ એવાસો ! ” વજલો બોલવા જતો હતો તેને વચમાં જ ડારીને જેલીએ આવેશથી કહ્યું : “ હાથું ભરી મરોને ? ભૂતાભય ! પૈસા તો હવે હું વેચાઉં તો સે. ધરમ હાટે કહું શું. માનવું હોય તો માનો....ખાડી શેઠજીનો વેપાર કંઈ અમારા દેણા ઉપર ખોટકાઈ નથી પડવાનો.” ભૂતો સાંભળી લાલ પીળો થઈ ગયો. રણછોડ શેઠના વેપારની ચર્ચા એક ઠેડજીના મોઢે ! આંખોમાં દુર્વાસાનો કોપાગ્નિ પ્રજ્વલી ઉઠ્યો.

“જેલી ! જીભા જોડ ન કર. વજલા ! તારી બાયડીને મોઢે ડૂંચો દે, નહિ તો...”

“અરે ભૂતાભઈ ! મોઢા મનીસ થઈ ને જૈસંના બાલ્યા હામુ શે જીવો ?”

ખુશામદ સ્વાર્થ સાધનાતું અમોઘ શસ્ત્ર છે. સત્તાધીશો ધણીવાર આ શસ્ત્રથી વશ થાય છે. ઉપકારવશ ગરીબોને પોતાના જીવનની સાંકડી ગલીઓ વટાવતાં આ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે છે અને વજલો પોતાની તક ભૂલે એવો નહોતો. બે હાથ જોડી-ચતુર ને રૂપવતિ સ્ત્રીના પતિ તરીકેની અસ્થિતા વીસરી-તેણે ઉમેર્યું.

“ગરીબ ઢેડ પર તમ જેવા લેમણ દયા નહિ કરે તો કેાણુ કરશે ? જેલી ! ભૂતાભઈતું આંગણું કાલથી રોજ વાળી આવજે; અને ભટ્ટ બાપાને સેમમાંથી કુણાં દાતણુનો ભારો રોજ લાવી આપતી રહેજે.” બ્રહ્મકોપ પીગળાવતા ઔદાર્યની ભૂમિકા પર વજલાએ પોતાની માનવતા પાથરી. એટલામાં ફાજદારની સવારી નિયમસરની આવી પહોંચી.

“કેમ વજલા ! પાછો મુનિમજીતું માથું ખાવા આવ્યો છે કે ?” અને જેલી તરફ મલપતું મોઢું રાખી ઉમેર્યું : “ઓહો ! કેાણુ જેલી કે ? વજલા ! માળી બાયડી તો ફક્કડ લાવ્યો છે ને ?” જેલીએ મ્હોં મરડયું અને સોડિયું વાળી જરા દૂર અસીને ઉભી.

“કેમ મુનિમજી ! બનવરો સાથે શું માથું પકવી રહ્યા

છો ?” ભૂતા પાસે બેસતાં ફેજદારે પોતાની જાતની ઉપકારવશ પરિસ્થિતિ યાદ કરી.

“આજ તો ખરેખર માથું પાકી ગયું. ફેજદાર સાહેબ !”

“કેમ જેલી ! ભૂતાભાઈ શું કહે છે ? તમે લોકો એમને કેમ પજવો છો ?” લિપ્સા ભરી નજર ફેજદારે જેલીના રૂપ પર ઠારી. પલમાં ચતુર સ્ત્રી અમલદારીના અભિમાનથી સંસ્કાર વિહીન થઈ ગયેલું એનું હૃદય પારખી ગઈ.

“ભૂતાભાઈ ! શેઠજી ઘરમાં સે ?” જેલીએ અણધાર્યું વીર ફેંક્યું.

“ના, અને હોય તો પણ તને મળવા કંઈ નવરા છે ?”

“એ તમે જાણો, પણ એમને મલ્યા સિવાય હું અહીંથી અસવાની નથી.” પ્રતાપી નિશ્ચલતાથી જેલી બોલી.

“અરે વાહ !” ગમ્મત પડી હોય તેમ ફેજદારે જેલી તરફ આંખો નચાવી : “વજલા ! માળી તારી બાયડી ગાંધીજીના મતની દેખું !”

“ત્યારે જ વજલાને વહેલો બીખ માંગતો કરશે.” ભૂતા મેતાના શબ્દો સાચા પાડવા પોતે કેટલો સહાયભૂત થશે તેનો વિચાર કરતાં ફેજદાર ખંધાઈ ભર્યું હસ્યો. થોડું જેલી હસી અને વજલાનું પણ મોઢું મલક્યું. બધાં પોતાની ઉદારતા, દયા અને નમ્રતાની મશકરી કરતાં હોય એમ ભૂતાને થયું.

“ વજલા ! ‘ ઘેા મરવાની થાય ત્યારે વાઘરી વાઢે જાય ’
જો યાદ છે ને ? ” વજલો ચમક્યો. વાણિયાના મુનિમ કરતાં
સરકારી અમલદાર વધારે રહમદીલ હોય છે એમ માની તેણે
ફોજદાર તરફ કંગાલિયતથી જોયું. “ ફોજદાર સાબ ! ભૂતાભઈને
હમજાવો; નહિ તો હું ગરીબ ઘરખાર વનાનો રખડી મરીશ. ”

“ કંઈ ઘેા મરવાની વાત કરો છો ભૂતાભઈ ! ” ફોજ-
દારે ગૂંચવાતાં પૂછ્યું.

“ આ પેલી તમારી સામી બેઠી જો ! ” જેલી તરફ
ભૂતાજી કંઈક અણુગમાથી આંગળી કરી. “ લોકોનાં દેવાં
આપવા નહિ ને મિજાજ ખાર ખાંડીનો ! ”

“ તે કંઈ તમારી ઉપર નથી રાખેલો હમજાયા. એમ
તો ફોજદાર સાહેબ પણ બીબી પછણી આવ્યા તે શેઠના જ
પૈસે ભૂતાભઈ ! જેલી બધું જાણે સે. ગરીબને કનડવા ઉભા
થાવસો તે ફોજદાર સાબને તો પહેલાં કહો. ”

ફોજદાર સાંભળી સડક ઝની ગયો, અને અપમાનિત
ધવાનું કારણ શોધતો હોય તેમ ભૂતા તરફ ફર્યો. વજલાને
ચોક્કસ થયું કે જેલીજી કાચું કાચું.

“ વજલા ! ” આંખ ફેરવી ફોજદાર હમામથી બોલ્યો :
“ તારી બાયડી બહુ ચળરાક છે હો ! ”

“ બીબી પણ ક્યાં નથી ફોજદાર સાબ ! ” જેલી ખડ-
ખડાટ હસી પડી. ત્રણે પુરુષો કુટડી જેલીની તોફાની જીભથી
મહાત થતા દેખાયા. થોડીક પળો વિચિત્ર શાંતિનો ભાર
સહેતી પસાર થઈ ગઈ, અને ફોજદાર ઉઠ્યો-શરમાઈ, ધવાઈ.

“રામરામ ફેદાર માળાપ.” અમલદારની કડવી નજર સમક્ષ વજલો લળી લળી ઝૂકી રહ્યો. જેલી ગાલમાં મીઠું હસી અને ભૂતો લભૂક્યો.

“વજલા! આઠ દિવસમાં નાણાંનો ખંદોબસ્ત થઈ જવો જોઈએ.”

“અરે મુનિમજી! કંઈક તો હયા કરો.” ભૂતાએ સાંભળ્યું, ન સાંભળ્યું ને ઊડ્યો.

“ભૂતામજી! ઘરમાંથી શેઠને મોકલજો.” જેલી ટહુકી.

ભૂતો ખંચાયો; સત્તાધીશની ડારતી નજરથી પલ્લભર જોઈ રહ્યો. જેલીના શબ્દોની મીઠાશ અને તેની પાછળ સ્પષ્ટ દેખાતો-ઉછળતો-કીલકીલાટ પોતાની કદર મશ્કરી કરતાં લાગ્યાં.

“વજલા! આ ખાયડીને લઈને અહીંથી ટળીશ?”

“મુનિમજી!” વાતાવરણમાં રણછોડ શેઠની નવીની ખૂમ ગૂંજી રહી. એક પલ વિચાર આવ્યો કે રૂપેરી ઘંટડી જેવો રણકતો અવાજ સ્ત્રીઓને આપવામાં ઇશ્વરે મોટી ભૂલ કરી છે. બીજી જ પળે રણછોડ શેઠની નવી મુનિમજી પાસે આવી ઉભાં.

“શેઠનો કાગળ આવ્યો?”

“ના.....જી! આજે ટપાલ હજી આવી નથી.”

“એમ! આ કોણ છે?” વજલો અને જેલીને આંગણમાં ઉભેલાં જોઈ શેઠાણીએ પૂછ્યું.

“હું.....હું.....જેલી માળાપ! અને આ....આ.... મારા ઘર વા....વા.” જેલી ખચકાઈ, નીચું જોઈ હસી.

તાને ગૃહસ્થાશ્રમ આરંભતા શેઠાણી પણ હસ્યા અને મુનિમજી તરફ નજર ઢાળી. ભૂતાને એ નજરમાંથી ઝરતી સમશ્યા પહેલી જ વાર સમજવી કઠણ થઈ પડી.

“ મા બાપ....છોડુ પર દયા કરો. બા ! તમારા ભંડાર-વાડી વજીરો અભરે ભરાશે. ” પતિના સંરક્ષણનો માર્ગ શોધતી જેલીએ લિક્ષુક વૃત્તિથી હાથ નેડયા.

“ મુનિમજી ! શેઠના આંગણે ભીખારીઓ ટળવળે એ સારું નહિ. બે ચાર આના આપી રાજી કરો. ”

હુકમ કરી શેઠાણી અંદરના ખંડમાં ચાલી ગયાં. શેઠના પૈસાની આસપાસ જીવન ગુંથી રહેલાં મુનિમજી, વજીરો, અને જેલી આંખો ફાડી અવાજ એક બીજા સામું નેઈ રહ્યાં. શેઠ ખરેખર ઘરમાં નથી એમ જેલીને ખાત્રી થઈ અને વજીલાના હાથમાંથી બીડી લઈ નિરાશાને ફગાવી ફેતી હોય એમ ધૂમાડાના ગોટા કાઢવા લાગી ! પરંતુ.....!

[૩]

પરંતુ.....

શ્રીમંતોના કારભારમાં ગરીબો હંમેશ મૃતપ્રાય જીવન જીવે છે. ગરીબોના એ જીવનની ઢરકાર શ્રીમંતોને હોતી નથી; અને ખાસ કરીને એમના કારભારીઓને તો બિલકુલ હોતી નથી. મૂડીવાદ ખરેખર એક અદ્ભૂત નીશો છે.

સવાર સાંજ આંગળીને વેઢે દિવસો ગણાતા વજીલાના આઠ દિવસ પૂરા થઈ ગયા. ગામ છોડી રણછોડ શેઠ નવીને

મુનિમંત્રની તહેનાતમાં સોંપી, એવા તે શા કામમાં રોકાઈ ગયા એ જેલી અને વજલાને સમજાયું નહિ. બંનેને આખું ગામ સૂતું લાગવા માંડ્યું. ભૂતાભઈએ પાથરવા માંડેલી વિષમ જાળમાંથી ઉગરવાનો એક માત્ર રસ્તો રણછોડ શેઠ છે એમ બંને અરસ પરસ મનાવી રહ્યાં.

પરંતુ માણસ ધારે છે કંઈ અને ઇશ્વર કરે છે કંઈ.

અને ખરેખર બન્યું પણ એમ જ. નવમા દિવસની સવારે ઉઠતાં જ વજલાએ કાળી બિલાડી જોઈ અને રાતની વધેલી ખીચડી ખાંતાં જેલીએ જોઈ.

“આ પેલા રઘલાની બિલાડીનું ઉઠતાં જ મોં જોયું તે આજ દન કેમે જવાનો છે!” કંગાલિયતભરી ખીકથી વજલાએ જેલીને ફરિયાદ કરી.

“હું પણ બહુ એની જ વાત કરતી’તી તો ! રાતની ખીચડી પણ એ રાંડ ખાઈ ગઈ ને તમે કામે ખાંધી શું જશો ? અડધી ઘડી થોભો; અબઘડી રોટલો ઘડી દઉં.” છોડિયાંનો ભારો હાથમાં લઈ જેલી ચૂલા તરફ વળી.

“જવાદે માથાકૂટ....બપોરું ચા પી ચલાવેશ. મોડું થશે તો પેલા હુધરાઈ વાળા મા બેન હંભારશે.” સળગતી ખીડીનો મલ ભીંતે ઘસી વજલો ઊઠ્યો ને ખૂણે પડેલાં ઝાડુ ને ટોપલો લીધાં.

“હાથ રામખાપા !” કહીને તે વંડીમાં આવ્યો અને એકાએક તેના પગ અટક્યા—મૂજવા લાગ્યા. હૃદય બંધ પડી જતું હોય એમ થયું અને લથડતી જીભે તે બોલ્યો :

“કો...ણ મુનિમણ ! આવો...આવો....અત્યારે ગરીબ ને ત્યાં ? ”

સામે, ચમરાજ સમો ભૂતો, ફૂર નિષ્કુરતાના અંગારા વેરતો ઉભો હતો. પાછળ સત્તાના પ્રતિનિધિ સમો ફેજદાર રસુલ ઘાંચી સાથે ઉભો ઉભો મૂછમાં હસ્તો હતો. એકની ગંભીરતા અને બીજાનું તીરસ્કાર પ્રસારતું હાસ્ય-એમાં વજલાને પોતાના વિનાશની લિપિ વંચાઈ. જેલીને પરણ્યો ન હોત તો કેટલું સાફ એ વિચાર વીજળી વેગે મનોરાજ્યને વીંધી પસાર થઈ ગયો.

અપૂર્વ શાંતિ ભરી પાંચ પલ વીતી ગઈ. ઇશ્વરના એક ફૂર હાસ્યનો ધ્વનિ ખિચારાના ફફડતા હૈયામાં ગૂંછ રહ્યો. માથું ઉંચકવાનો કે દયા માંગવાનો હક્ક ગરીબોને નથી એમ મૂઠીવાદી જગત નિરંતર માને છે. એ માન્યતા જ અનેક અક્ષમ્ય ગુન્હાઓ કરાવે છે, છતાં સત્તાનાં સૂત્ર આત્મરક્ષા ખાતર એ ચલાવી લે છે. આ સમજવા જેટલું વજલો ભણ્યો નહોતો. પરંતુ બુદ્ધિશાલી મા બાપને પેટે ઉછરેલી જેલી પલમાં મુનિમની રમત પામી ગઈ !

“ વજલા ! અઢીસો રૂપિયે રસુલ ઘાંચી તારું ઘર લેવા તૈયાર છે ! બોલ, શું વિચાર છે ? ”

“ જેલીનો વિસાર એ મારો વિસાર ! ” દયાભર્યું મોઢું વજલાએ જેલી તરફ ફેરવ્યું. પોતાની સ્ત્રીમાં તેને અજબ શ્રદ્ધા હતી.

“ શેઠની લેણી રકમ એટલી સે, મુનિમણ ? ” વીસંગનાના દમામથી જેલીએ પૂછ્યું.

“શા. ૨૭૭-૬-૩.” ભૂતાએ ચોપડીમાંથી વાંચ્યું.

“ભૂતાભઈ ! ઘર વેચીખાતાં શેઠનું લેણું તો ખાકી રીએ સે. ”

“તે હું શું કરું ?” ભૂતાએ નયન ઈશારે ફ્રેજદારને વહારે ધાવા સૂચવ્યું.

“ભે ને જેલી ! રસુલ વિના તારું ઘર ગામ આખામાં કોને ખપ લાગે ? તમે જાતે રહ્યાં ઢેડ એટલે....”

“હવે રાખો ફ્રેજદાર સાખ ! ઢેડને નાણાં ધીરતાં વાણિયા અચકાતાં નથી. ઢેડનું ઘર ગીરે. રાખતાં રણુછોડ શેઠ પણ અચકાયા નહિ, ને લામણુનો દિકરો થઈ ભૂતો મુનિમ ઢેડનાં ઘરખાર લૂંટાવી દેતાં અચકાતો નથી ! ”

“પણ તારું ઘર લેનાર તો ગામ આખામાં કોઈ મળવો ભેઠએને ? ”

“તે ફ્રેજદાર સાખ ! આ કંઈ મુવાનો માલ ના હમજતા હોં ? ગામમાં લેનાર મળે તોય મારે મારું સાપરું અઢી-હોમાં વેસવું નથી. તમે કહી રહ્યા ? ”

“તે તું જાણે. વજલા ! તારી બાયડીને સમજાવ. પાંચ છુંદગી જશે તો ય તારાથી શેઠના નાણાં ચૂકવાવાનાં નથી ! રસુલને ઘર વેચવા સિવાય તારો છૂટકો જ નથી. ”

“હોવે વ્યમ નહિ ? રણુછોડ શેઠની દોલત પરવારી મારા ઘર પર અટકી બેઠી સે તેથી સતો. ” જેલીનો પિત્તો હાથથી ગયો. “ભૂતાભઈ ! પાંચહોનું ઘર અઢીહોમાં વેચા-

વવા તૈયાર થયાસો તે કંઈ હરામનો માલ લાગ્યો કે શું ? શેઠને આવવાદો પસે હા થઈ રે'શે. ”

“ શું કપાળ થઈ રહેશે ? ગામ ધણી જેવો રણછોડ શેઠ આવી પંચાતમાં પડવા નવરો નથી. વજલા ! આ બધી ડાચાકુટમાં તું સાર નહિ કાઢે બચ્યા ! વાયદો પૂરો થયો. લીધા એવા પૈસા પાછા ગણી દો....નહિ તો.... ”

“ નહિતો.....! ” જેલીની આંખોમાંથી અગ્નિ ઝળે.

“ નહિતો....છાપરું ગુમાવી ગામ છોડવું પડશે-ગામ ! ” ફોજદારે ભૂતાનું વાક્ય ધમકીના ટોરથી પૂરું કર્યું.

“ ભૂતાભાઈ! આમ શું કરો મા બાપ ! ” ગભરાતો વજલો કોઈ કંગાલ પ્રાણી માફક કરગરવા લાગ્યો. એની ક્ષુદ્ર નિર્જીવતા પર જેલીને તીરસ્કાર આવ્યો અને ગુમાન ભરી તે ચડપ ઉભી થઈ ગઈ.

“ હવે લાજ મરો. તમે તે મરદ સો કે ખેરું ? ”

“ ફોજદાર સાબ ! આ અંગરેજ રાજ સે ! ગામ બહાર કાઢનારને તો હજી જનમ દેવો પડશે, હમબ્યા ? ” છેલ્લું વાક્ય સાંભળી ફોજદારનું પ્રાણી ઉતરી ગયું. ધરતી માર્ગ આપે તો સમાધિજવાનું એને મન થયું, પરંતુ ધરતીએ માર્ગ આપ્યો નહિ; અને ઉભું રહેવું અસહ્ય લાગવાથી અચાનક પોતાની પઢવી યાદ કરી લીધી.

“ સિપાઈ ! ” ફોજદારે ખૂબ મારી. ફર-ન દેખાય તેમ ઉભેલા બે ચાર સિપાઈઓ નજીક દોડી આવ્યા.

“ હમણાં ને હમણાં વજલાના ઘરનો બધો સામાન બહાર ફેંકી દો. ”

“ બખરદાર ! ” જતા સિપાઈઓને રોકી, જેલીએ ગર્જના કરી. “હજુ કહું સું ભૂતાભઈ, પાસા બાઓ. ચતુરાઈ રહેવા દો, અને ત્રણટકાના આ અમલદારની શિખવણી પર ન ચાલો. ”

“ સિપાઈઓ ! ભેઈ શું રહ્યા છો ? ” ફાજદાર ન ક ધસી આવ્યો ને ત્રાડ નાંખી.

જેલીને ધક્કો મારી સિપાઈઓ ઘરમાં પ્રવેશ્યા. નિર્ભય નિર્વીર્ય બની વજલો ધૂજવા લાગ્યો. જેલીની આંખો ફાટી ગઈ. તેના આખા અંગે ઝનૂન વ્યાપી ગયું; આવેશની છાજમાં તે સિપાઈઓની પાછળ ઘરમાં દોડી.

“ રામ દુહાઈ ! સામાનને આંગળી અટકાડી તો ! ” જોગમાયા જેવી જેલી રસ્તો રોકી ઉભી. પલ્લર સિપાઈઓ ખમચાયા. બીજી પલે “ ચલ હુ ” કહી મેડુ સિપાઈએ જેલીને ધક્કો માર્યો અને બાપડી ફાટી પર ગોઠવેલા મટકા પર અથડાઈ પડી. મટકાં ભયંકર અવાજ સાથે ચૂરા થઈ ગયાં, અને સંતાઈ રહેલાં ઉંદરોએ ગભરાટમાં દોડા દોડ કરી મૂકી.

“ભૂતાભઈ ! આ ધીગાણું તમને શોભતું નથી હોં.....” વજલાની છેલ્લી આજીવ્યે જેલીનું ખૂન તપાવ્યું અને તોફાનમાં તે ઉડી.

ખાલી કોઠીને બળથી ઉંચકીને સામાન લઈ જતા સિપાઇઓ પર ફેંકી. કોઠી સિપાઇઓના માથે અફડાઇ ચૂરા થઈ ગઈ. મેરુને બીજો સિપાઇ લોચે પટકાઈ પડ્યા.

“વજલા !” ફૈજદારે ખૂમ મારી. “તેરી આરતકું ઘરકી બહાર નીકલ દે ! વર્ના અભી ચોકીમેં બંધ કર દૂંગા !”

લોચે પડેલા સિપાઇઓ ઢંકરા મહેનત કરે તે પહેલાં જેલીએ જે હાથ આળ્યું તેનો વરસાદ સિપાઇઓ પર વરસાવી દીધો....ફૈજદારનો હુકમ વીસરી તેઓ છત્ર લઈ ઘર બહાર ધસી આવ્યા.

“જેલી ! જેલી !” ખૂમ મારી વજલો જેલીને રોકવા દોડ્યો. કમ નસીએ તેના કપાળમાં જેલીએ ફેંકેલું તાંસળું વાગ્યું અને “ઓ જેલી !” કહી તે બાપડો ઉંબર બહાર ઢળી પડ્યો.

“ઓ ભગવાન !” જેલી ગભરાયલી વજલા પાસે દોડી આવી; તેના કપાળમાંથી લોહીની ધારા વહેતી જોઈ. “વજલા ! વજલા !” કકળાણથી જેલી રોઈ પડી, અને સાદલાનો છેડા ઘા પર દબાવ્યો. દરમિયાન ફળિયામાં કોલાહલથી આકર્ષાઈ માણસો ભેગા થવા લાગ્યા. એક ખૂલે રઘલો પોતાની આધેડ સ્ત્રી સાથે બેકામ ડાઘું વકાસી ઉભો હતો, અને તુલસી ક્યારા પાછળ લપાઈ એની કાળી બિલાડી પીળી આંખો ટગમગાવતી હતી. મામલો હાથથી જશે બાણી, કે પોતાની હાંસી થઈ જશે, કદાપી ફૈજદાર ખૂતા મહેતા સાથે સંકેતમાં રોકાયો, અને રમુલ ઘાંચીએ મોટે અવાજે નાક નસી કર્યું.

“રસુલ ! ઘર પર તુમહારા તાલા લગાદો. મ દેખતા હું કોન રોકતા હું.” ફોજદાર સિપાઈ સાથે બારણા તરફ આવ્યો. એક ઘડીમાં વજલાના ઘરનો કંગાલ સામાન ફળિયામાં ખડકાયો ને ધૂજતે હાથે રસુલે બારણે તાળું માર્યું.

સાંકળ-તાળાનો અવાજ સાંભળી જેલી અમકી; તેણે આસપાસ જોયું. આખું ગામ તમાશે જોવા આવેલું લાગ્યું. ભગવાન સિવાય ગરીબનો બેલી કોણ ? જેલી નિરાશામાં બળડી

ને તે ઉઠી-અડપ. ફોજદાર, ભૂતો ને રસુલ ઉભા હતા ત્યાં ધસી આવી. તેની આંખમાંથી અગ્નિ ઝરી રહ્યો.

“ફોજદાર ! સરકાર માળાપનો નોકર થઈ વગર વાંકે તેં મારા ઘરને તાળું મારી અમને રજળતાં કરી મૂક્યાં-મારો રામ ભગવાન તને બે ધજજત કરી વન વન રજળતો કરી મૂકશે.” અને ક્રોધમાં લાલ થયેલી આંખો ભૂતા તરફ ફેરવી. “....અને ભૂતાભઈ ! રણુછોડ શેઠના તમે બે બદામના નોકર સો. શેઠની શ્રીમંતાઈ પર તમે કલંક સો. મને ઘર બાર વિનાની કરી મારો સંસાર આજ ધૂળમાં તમે મીલાવી દીધે !-ગરીબ ને ન્યાયની બીખ આપવા બદલ તમે ઠંડી ફૂરતા દાખવી; તમે, લેમણ નથી ચંડાળ સો ! હું-હરિજન કન્યા-તમને શાપ આપું છું કે મારું ઘર ભાંગતાં તમને દયા ન આવી; એક દિવસ મારો ભગવાન તમારું ઘર ભાંગશે. શેઠની શ્રીમંતાઈ ને કલંકમાં રગદોળશે, અને....અને....મારા આશા કોડ....જેમ અઘણે લૂંટી લીધાં તેમ.....”

અને વાકય પૂરું કરે તે પહેલાં ભૂતો-ફળિયું છોડી.

ચાલી ગયો-આખે અંગે શીત વ્યાપી ગયું હોય તેમ જોમ વિનાનો, અશક્ત બની અને ધૂજતો.

ફોજદારના હુકમથી ફળિયાની મેદની વિખરાવવા લાગી. માત્ર રઘલાની કાળી બિલાડી, ક્યાંય ધુધી જેલી ને વજલાની કરુણ અવદશાનો વિચાર કરતી ઊભી રહી.

[૪]

ગરીબોના કરુણ ઇતિહાસની નોંધ જગતમાં કોઈ લેતું નથી; એમ નિરાધાર વજલો જેલીને અનેકવાર સમજાવી ચૂક્યો, છતાં તેના બંડખોર મનસ્વી પણાને જરા પણ સંતોષ થયો નહિ.

ગામ બહાર નદી તીરે અને સ્મશાનની નીકટમાં જેલીએ કાટમાળ લેગો કરી વજલાની મદદથી જેમ તેમ એક ગુંપડું ઉભું કરી પોતાનો સંસાર પુનઃ આરંભ્યો. મોડ ગામ કમ-નસીબ દંપત્તિને ભૂલવા મથતું હતું; પણ જેલીનો અભિશાપ સત્તાના દૂર સુત્રધારોને વિસરવા ઇચ્છતો નહોતો. વજલાની નિર્માલ્યતા, અને જેલીનું ઝનૂની સૌંદર્ય ફોજદાર ને મુનિમના હૃદયમાં ખૂબ ખૂંચી ગયું હતું. અને જેલીનો શાપ તો.....!

“તમે વાત જ નહિ કરો, ફોજદાર સાહેબ ! જેલી જેવી ઉસ્તાદ બાયડી આખા ગામમાં બીજી મળવી મૂશ્કેલ છે !” ચોપડાનું પાનું ઉથલાવતા ભૂતાએ કહ્યું.

“છે ઢેઢની જાત પણ માળી બહુ ખૂબસુરત.....! વજલો ખરેખર નસીબવાન છે !” ફોજદારે સીગારેટ સળગાવી અને ધૂમાડાના ગોટા મુનિમની આસપાસ પાથરવા માંડ્યા.

“ખરેખર ! ત્યારે તો બાપડા વજલાને ભીખ લેગો કરી દીધો !” પોતાની બહાફરીની અરસપરસ તારીફ કરતા હોય તેમ બંને ખંધુ હસી પડ્યાં. ફેજદાર મુનિમની નજીક સરક્યો અને કોઈ સાંભળે નહિ તેમ ધીમા પણ સ્પષ્ટ અવાજે ઉમેર્યું : “ પરંતુ, શેઠાણીની ખૂબસૂરતી આગળ જેલી તો શું—સ્વર્ગની પરી પણ પાણી ભરે મુનિમજી ! ”

ભૂતાએ ચોપડામાંથી ઉંચું જોયું અને ફેજદારની રસિકતાનું માપ કાઢતાં કૃત્રિમ હાસ્ય વેચ્યું :

“ શેઠ તો મુંબઈ બહુ રોકાયા ? ” ફેજદારે અચાનક પૂછ્યું.

“ આજ કાલમાં આવવા જોઈએ. ગઈ કાલે શેઠાણી પર કાગળ હતો. ”

“ એમ ? ” ભૂતાએ ડોકી હલાવી હા પાડી.

“ મુનિમજી ! ” પાસેના ખંડમાંથી શેઠાણીનો અવાજ આંચો.

“ જી ! ” ભૂતો ચમક્યો અને ફેજદાર સ્વસ્થ થઈ ગયો. ચોપડો બાજુએ મૂકી ભૂતો ચડપ ઉડ્યો અને ખારણા પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયો. ફેજદારની રસિક નજર વસાયલા ખારણાને અથડાઈ અને પેલી પારના દૃશ્યને જોવા નિરર્થક મથી રહી.

લગભગ પાંચેક કલાક પછી ભૂતો ખારણું ખોલી પાછો આવ્યો. તેનો ચહેરો-જિતરી ગયેલો-ઉદાસ ફેજદારે બેસ્યો. ને તેને બેઠમ પડ્યો. શુપશુપ, ઠંઠક ફેખીતી ઝડપથી, ચોપડાના પાના ભૂતો ઉથલાવવા લાગ્યો, અને ફેજદારનો બેઠમ મજબૂત થયો.

“કેમ મુનિમણ! ઠંઠ શેઠાણીએ.....”

“હા....જરા ઉભા રહો....પાંચને સાત ખાર....ખાર....ને.નવ....એકવીસનો એક ને વઢી બે...બે....બે....” કાગળની કાપડીમાં ભૂતો ફેજદારને ન સમજાય તેવા ખાતાનો હિસાબ ગણતો હતો.

અને આમ પાંચ મિનિટ વહી ગઈ. આખરે ફેજદાર અકળાયો ને રબ માગી.

“ઠીક ત્યારે ભૂતા ભાઈ...તમે તો કામમાં છો. વળી પાછો કુરસદે આવીશ.” સીગારેટનું ડુંડું ફેંકી ફેજદાર ઉઠ્યો ને ભૂતો ચમક્યો.

“ફેજદાર સાહેબ!....જરા ઉભા રહેજો!” એક હાથમાં પેન્સીલ અને બીજા હાથમાં કાગળની કાપડી લઈ ભૂતો ઉઠ્યો.

“આ ભુચોને-તમારો હિસાબ રૂપિયા ૫૦૧-૧૩-૦ થાય છે. શેઠાણીનું કહેવું છે કે વજલાએ તો ઘર શુભાવી દેવું ચૂકાવ્યું; તમે હવે તમારી આ રકમ ક્યારે આપો છો?”

“રકમ!” ફેજદારનું હૃદય ધબકી ઊઠ્યું.

“કેમ ભૂલી ગયા ? શાદી વખતે તમે લઈ ગયા હતા તે ! આજ દીન સુધીના વ્યાજ સાથેનો આ આંકડો છે ! ”

“હા, મેંજ મુનિમજીને આંકડો આપવા કહ્યું છે; ફ્રાજદાર સાહેબ ! ” પૂજનું પાત્ર હાથમાં લઈ શેઠાણી અચાનક બે પુરુષો વચ્ચે આવી પડ્યાં. બંનેને લાગ્યું કે શેઠના પૈસાની રખેવાળી કરતી આ નવોઢા મરદોનું પાણી ઉતારતી હતી. વફાદારી બતાવતી ગુલામીનું પ્રદર્શન કરાવતો ભૂતો અદબભેર ઉભો હતો, અને કડક અમલદારી વાપરતાં શીખેલો ફ્રાજદાર ખિલકુલ અસ્વસ્થ થઈ ગયો.

“વજલા જેવા ગરીબ પાસેથી રકમ વસુલ કરતાં કેટલી તકલીફ પડી....? તો આતો ગામધણી જેવા તમે-ને વળી સરકારી અમલદાર....! તમારો બહેવાર, ફ્રાજદાર સાહેબ, ચોકખો હોવો જોઈએ.” શેઠાણીએ ડારતી-સમજાવતી-યાદ અપાવતી એક સ્થિર નજર ફેંકી અને જવા પગલું ઉપાડ્યું.

“—અને મુનિમજી ! શેઠને હમણાં જ તાર કરી દો કે જલદી પાછા આવી જાય. આ બધી ડાઘાકૂટ મારે શા માટે જોઈએ ? રસોઈયાને પૈસા આપી શાક પાંદડું મંગાવી લો. હું પીપળાની પૂજા કરવા જાઉં છું ! ” રૂપનો અંખાર ફેલાવતાં અને કેસરની સુગંધ પાથરતાં શેઠાણી ઘર બહાર નીકળ્યાં. રસિક વૃત્તિને બહેલાવે એવું વાતાવરણ બંને પુરુષોની આસપાસ ફેલાઈ રહ્યું; છતાં બંને એક બીજા તરફ જોવાની હીંમત ન કરી શક્યાં.

“ મુનિમજી ! વજલાની જેલી મહા ઉસ્તાદ નીકળી ! ! ”
ફોજદારના હાથમાં હિસાબની કાપલીનો સ્પર્ષ દુઃસહ
થઈ પડ્યો.

“ ઉસ્તાદ ! ફોજદાર સાહેબ....પ્રાણણનો બોલ માનજો !
મને તો લાગે છે જેલીનોશાપ આજથી શરૂ થયો ! ” ભૂતો
કમકમી ભેઠ્યો.

“ કોનો શાપ શરૂ થયો ? ” ડંગોરો ઠોકતાં ભવા-
નીશંકર ભટ્ટ પધાર્યા. ફોજદારને ભૂતો પલભર એક ખીજા
તરફ જોઈ રહ્યા. “ ઓહોહો...કોણ ફોજદાર સાહેબ ! કાં
આજ બડી ફજરમાં શેઠને ત્યાં ? ” સૂઝુ ને લાંબૂ કાઠું
પાટ પર કંઈ સાવચેતીથી આસન બદલ ગોઠવતાં ભટ્ટે ઉમેયુંઃ
“ ભતા ! શેઠ આવ્યા કે ? ”

“ ના બાપુ ! ”

“ કેમ આ વખતે કંઈ બહુ રોકાયા ? પેલી પાનની
તાસક લાવતો. ” ભૂતો પાનની તાસક લેવા ગયો અને ભે-
ગૂંચવાતા ફોજદાર તરફ જોયું.

“ ફોજદાર સાહેબ ! વજલાને ઘર બહાર કાઢ્યો તે
ઠીક ન કર્યું. ગામમાં શેઠનું હલકુ બહુ દેખાવાનું. તમે
બધા ઉતાવળા બહુ ! ”

એટલામાં પાનની તાસક લઈ ભૂતો પાછો આવ્યો.

“ ભટ્ટ બાપા ! એમાં મારો કસુર નથી. મને તો
ભૂતા લાઈએ કહ્યું તેમ કરી આપ્યું ! ”

“ ભૂતામાં તે અશ્કલ બળી છે ! જરા લીધું દષ્ટિ નહિ !

શિવ ! શિવ ! શિવ !” અમકી ભૂતાએ ફોજદાર તરફ જોયું.
હિસાબની કાપલી ખિસ્સામાં સરકાવી ફોજદાર જવા કર્યો.

“ સલામાલેકુમ ભટ્ટજી ! ”

“ જય જય ફોજદાર સાહેબ ! આવજો હોં ! ”
પાનની ખીડી મોંમાં મુકતાં ભવાનીશંકર કૃત્રિમ મીઠાશથી
બોલ્યા.

એટલામાં બહાર ફળિયામાં કોલાહલ સંભળાયો. લગભગ
દશ પંદર છોકરાં એક મોટર સાથે ખૂબો મારતાં દોડતાં
હતાં. મોટર રણછોડ શેઠના ઘર આગળ આવી અટકી. ભૂતો,
ભવાનીશંકર અને ફોજદાર એટલે આવ્યા, ને મું જોયું ?
મોટરવાળો રણછોડ શેઠને અસ્વસ્થ-ખીમાર હાલતમાં- ટેકો
આપી મદદ કરતો નીચે ઉતારતો હતો. ભૂતો ને ભવાની
શંકર આશ્ચર્ય અનુભવે તે પહેલાં જ શેઠની મદદે દોડ્યા.

“ કેમ છો ભટ્ટ ! કંઈ નથી.....જરા તાવ છે ! ”
ભવાનીશંકરને શેઠનું શરીર ધીળી જતું લાગ્યું.

“ ખબરતો આપવી હતી.....! ભૂતા ! તું પથારી
વિગેરેનો બંદોબસ્ત કર. ”

એટલામાં પગથિયું ચઢતાં ફોજદાર પર શેઠની નજર પડી.

“ કેમ છો ફોજદાર સાહેબ ! મારી સાથે જ જોશી
સાહેબ આવ્યા ! ”

“ ફોજદાર અમકચો. તેના માથે વીજળી પડી હોય
તેમ થયું. શેઠની રજા લેવાનો આ વખત નથી કદાપી,
ફોજદાર એકદમ પગથિયાં ઉતરી ગયો અને ઉભેલી મોટર

આસપાસ ગડબડ કરતાં છોકરાંઓ વચ્ચેથી તે ચાલ્યો. એટલામાં પૂન આટોપી આવતાં શેઠાણી સામે મળ્યાં. ફોજદાર ખમચાયો. શેઠાણીની નજર પણ ખમચાઈ-પલ્લર વિષાદની છાયા તેમાંથી પ્રસરી અને ફોજદારને કંપારી આવી. આનંદ અને ઉમળકા ભર્યો જે ફળિયામાં તે રોજ આવતો-શેઠની મહેરબાની સાચવવા-કે શેઠાણીનું રૂપાણું મોઢું નીરખવા-કે મુનિમણીની ખુશામદ કરવા-તે ફળિયું છોડી જવા તેના પગની ઝડપ વધી. બધાં તેની સહુદયતાની મશ્કરી કરતાં લાગ્યાં. અધૂરામાં પૂરું જોષી સાહેબ એકાએક ક્યાંથી આવી પડ્યા !

અને આંકડાની કાપલી ! ખરેખર ! લોકો જિપકાર કેટલો જલ્દી વીસરી જાય છે !! ઝડપી પગલાં સાથે ફોજદારનું મન પણ ઝડપી થતું ગયું. શેઠ, શેઠાણી, મુનિમ, ભટ્ટ અને જોષી સાહેબ બધાં એના મનોરાજ્યના બેવકૂફ અફસરો જેવા લાગ્યાં. શેઠની શ્રીમંતાઈ એમને ગામધણી કહેવરાવતી, તો પોતે ક્યાં કમ હતો ? પોતે પણ ગમધણી હતો-સત્તાએ નીમેલો. આમ ભાવનાના ઉંચા તરંગો તેને ફળિયા બહાર ઘસડી જતા હતા. ત્યાં સામેજ ગલીનો વળાંક લેતાં જેલી મળી.

“રામ ! રામ ! ફોજદાર સાહેબ !” ઘરખાર વિનાની રખડતી થઈ ગઈ છતાં ફોજદારે તેના સુંદર મોઢા પર આનંદ અને રમતિયાળ પણાની રેખાઓ નાચતી જોઈ. મોં મલકાવી તે બોલી : “કેમ શેઠ સાહેબ આવી ગયા કે ?” તેના અવાજનો પ્રતાપ હજી તેવો ને તેવો જ હતો. જોનારે જોયું કે ફોજદારની ઝડપ એકાએક જકડાઈ ગઈ-આંખો ચમકી ગઈ-

અને જીભ સીવાઈ ગઈ!

તેને લાગ્યું કે આટલું જલદી દુઃખ ભૂલી જનાર જેવી ખરેખર ગામધણી છે અને એનો શાપ....ફોજદાર પૂછે બેઠકા.

[૫]

શ્રીમંતોને ઘણીવાર લાગે છે કે પોતાના અનંત દેખાતા સુખ વચ્ચે ખીમારી એમને શા માટે સતાવતી હશે? રણછોડ શેઠ બિછાને પડ્યા પડ્યા રોજ આવો વિચાર કરતા હતા અને કંઈ નહિ તો રોજ એકાદ વાર ભવાનીશંકર ભટ્ટને ઉપલો પ્રશ્ન પૂછવાનું ચૂકતા નહિ. અને તેમાંય મોટાઈના સંતાપ રૂપ આસપાસ ઉભરાતી લોક મેદનીને ખીમારીનો ઇતિહાસ સંભળાવી સંભળાવી શેઠ વધારે ને વધારે ખીમાર થઈ પડ્યા. દાકતરો ને વૈદ્યોનો શંભુમેળો બિછાના આસપાસ રોજ જામવો શરૂ થયો અને શેઠનું આરોગ્ય કલ્લદાર ખરચીને ખરીદવા ભૂતાએ નાણાની કોથળી ખુદલી મૂકી દીધી. છતાં શેઠ ખીમારીના બિછા-નેથી ઉઠી શક્યા નહિ. આમ એક માસ વહી ગયો અને શેઠાણીને ચીંતા થવા લાગી. રણછોડ શેઠની ખીમારી આખા ગામની ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો.

“શેઠને મુંખાઈનું પાણી જ ખરાખર સદનું નથી !” ભૂતાએ કહ્યું.

“મને તો લાગે છે વેપારમાં શેઠને ભારે ખોટ ગઈ હોવી જોઈએ!” ફોજદારે સુધાર્યું.

“શનિદેવની અવકૃપાને અંગે મહારુદ્ર કરાવવાનું શેઠ વીસરી ગયા તેથી....” ભવાનીશંકર ભટ્ટે ઉમેર્યું.

“ મને ચોક્કસ લાગે છે કેાઇની માઠી નજરનો આ પ્રતાપ છે ! ” શેઠાણીએ સંકલ્પ કર્યો.

“ કરે તેવું પામે. ” જેઠી સાંભળે એમ વજલો બગડ્યો.

“ હ્યો રાખો હવે; શેઠાણી સૂવાવડમાંથી ઉઠે નહિ ત્યાં સુધી શેઠ બેઠા થવાના નથી. ” જેઠીએ ટકોર કરી-અને પોતાની સુવાવડની યાદી વજલાને આપી. લવિષ્ય સાંભળી વજલો મહા વિચારમાં સરી પડ્યો.

અને બન્યું પણ તેમ જ. શેઠની બીમારીનો અંત જલદી દેખાયો નહિ. ગામઘણી જેવા શેઠની બીમારીએ ગામ આખાને ચકડોળે ચઢાવી દીધું. કંઈ કંઈ ઔષધો અને ઓસડિયાંના નામો આયુર્વેદના પાનામાંથી તારવી શેઠની આગળ રજૂ થયાં, પણ શેઠાણીની શ્રદ્ધા તેનો ઉપચાર કરવા અશક્ત હતી. દાકતરો અને વૈદ્યો નાડી તપાસી-દવા આપી-આશ્વાસન આપી જતા-આવતા, અને શેઠાણીને આશ્ચર્ય થતું કે પસા જેઠી જેવાના સંસારને કચરી શકે છે, બીમારી નાબૂદ નથી કરી શકતા.

“ વાત હાવ હાચી સે બા-! પણ એક કામ કરસો ? હ્યો આ મુરાડિયાં-ઘસીને શેઠને પાઈ દેજો. ” પીપળાની પૂજા કરવા નીકળેલા શેઠાણીને જેઠીએ આશ્વાસન ભેર કહ્યું: ને અટપટા નામ વાળા કેાઈ છોડના મૂળિયાં જેઠીએ શેઠાણીના પગ આગળ મૂક્યાં.

“ જેઠી ! તારી શ્રદ્ધા અજબ છે ! ” શેઠાણીએ લાગણી ભરી દષ્ટિએ ટકોર કરી.

“રામ બાપો મોટો સે, બા ! હૈ હારા વાના થવાના !”
અને તે દિવસ પછી જેલી પાછી શેઠના ફળિયામાં દેખાઈ
નહિ. શેઠાણી સુવાવડ વશ થયાં; અને જેલીના મૂળિયાંને
રસ ભવાનીશંકરે મહા મહેનતે શેઠને પાચો.

તે સવારે પુત્ર જન્મની વધાઈ શેઠને ભૂતાએ આપી,
ફાજદારે જોષી સાહેબને આપી અને જેલીએ વજલાને
આપી. જોત જોતામાં શેઠની બીમારી અદ્રશ્ય થઈ ગઈ ને
શેઠનો હરતા ફરતા થઈ ગયા. ગામ આખું દુધ ને સાક-
રની મિજબાની ચાખવા શેઠને ત્યાં ઉલટયું. શેઠે પુત્ર
પ્રાપ્તિના મહોત્સવમાં લક્ષ્મી વહેવડાવી.

“શેઠ આપને ત્યાં શું નથી ? નવેનિધ ને અષ્ટ સિદ્ધ !”
ભવાનીશંકરે આશિષ ઉચ્ચારી અને પાનની બીડી આરોગી.

“કપાળ તમારું ભટ્ટજી ! તમને તો ખુશામદ, ખુશા-
મદ, ને બસ ખુશામદ !” શેઠને મિનજ જતો ભટ્ટે જોયો
અને ટાઠા પાડવાનો માર્ગ શોધી રહ્યા....

“ભૂતા ! દુધ ને સાકર ઠેઠ પેલા રસુલ ધાંચી સુધી
પહોંચ્યા....પણ જેલીને તેં સંભાળી ખરી કે ?” શેઠનો
પ્રતાપ તેજસ્વી થતો ભૂતાએ પહેલી જ વાર જોયો અને
તેની જીભ લથડવા લાગી.

“ચુપ કર ! આજે જીવતો છું એ જેલીના પ્રતાપે.
તમે તો એના ઘરબાર લૂંટી લીધાં-પેલા ફાજદારે એને
રંબડી એની ઈજ્જત ધૂળ ભેગી કરી.”

“પણ....પણ....વજલાની પાંસે આપણી લહેણી રકમ.....” મહામહેનતે ભૂતાએ પોતાનો ખચાવ રજૂ કર્યો.

“એટલે તેં ઘર વેચી એને રખડતી કરી મારી આખરું લીલામ કર્યું. સારું થયું કે શેઠાણીએ મને વાત કરી, નહિ તો મારે બદલે તું તો ગામધણી થઈ બેસત. ભૂતા ! વારૂ, ફાજદાર પાસેથી રકમ વસૂલ કરી ?”

“ના.”

“કેમ ?”

“સલામાલેકુમ શેઠ સાહેબ !” ફાજદાર મોકાસર શેઠની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવી બિલા. તેને જોતાં જ શેઠની ઉચ્ચતા જન્મી.

“ફાજદાર ! જેલીના હાલ હવાલ કરતાં તમે મારી ઇજ્જતનો ખ્યાલ કેમ ન કર્યો ?”

“મને....મને તો ભૂતા લઈએ કહ્યું તેમ કર્યું.” ફાજદારે પોતાનો ઝડપી ખચાવ કરી લીધો.

“ભૂતો તો બેવકૂફ છે અને સાથે તમે પણ પૈસા વસૂલ કરતાં આટલો બધો ગરીબ પર ભુદમ ? એ મારી શ્રીમંતાઈને લાંછન રૂપ છે. ફાજદાર સાહેબ ! વારૂ, એતો તમે કહો તમારું દેવું ક્યારે ચૂકવો છો ?” ફાજદારના માથે વીજળી પડી. તેણે ભૂતા સામે દૃષ્ટિપાત કર્યો. ભૂતો પગના અંગૂઠે ભોંય ખોતરતો હતો, અને લવાનીશંકર બેઠાએ તે કરતાં વધુ ઝડપે બોળા મોંયે પાન વાજોળતા હતા.

“....હું....હું....શેઠ સાહેબ...પણ હાલ તો...મારી પાસે.....”

“પૈસા નથી એમ કહોને ! તમને ઘરખાર વિનાના-નોકરી વીનાના-જેલી માફક રજળતા કરી દઉં તો ચાલે ખરું કે ?”

“ભૂતા ! ફોજદારને તેં મારા ઘરમાં ધૂસાડીને અનેક પાપ કર્યાં છે, અને સોંપેલી સત્તાનો અમાપ દુરવ્યય કર્યો છે ! તને આજથી રજા છે !”

દીકરાના દુર્ભાગ્યની મશ્કરી કરતા હોય તેમ ભવાની-શંકર એકાએક હસી પડ્યા. “ભૂતા ! જેલીની આશિષ ફળી ! મેં નહોતું કહ્યું તારે ભીખ માગવા વખત આવશે !”

“જરૂર ભીખ માંગશે ભટ્ટણ !” શેઠે સ્પષ્ટ શબ્દોથી પૂર્તિ આપી. “અને ફોજદાર ! એટલું ખૂબ યાદ રાખજો ગામ ધણી હું છું-તમે નહિ. જાઓ, જેથી સાહેબ તમારો ન્યાય કરશે.” ફોજદારે જવા ધૂંજતો પગ ઉપાડ્યો અને શેઠે છેલ્લું અન્નાસ્ર છોડ્યું. “અને પરાઈ સ્ત્રીઓનાં રૂપાળાં મોઢાં નીરખવાનો શોખ સરકારી અમલદાર થઈ રાખે છે તે એક દિવસ ભારે પડશે.”

અત્યંત હોલમાં કે ગુસ્સામાં ધૂંધવાતો ફોજદાર મૂંગે મોઢે રવાના થઈ ગયો અને શેઠ પાટ પર બેઠેલા ભટ્ટણ તરફ ફર્યા. આજે તેમની મોટાઈ અંગેઅંગમાંથી ઝરતી બોધ ભવાનીશંકર કોઈ વેદ વાક્ય કે ભાગવતનો શ્લોક યાદ કરવા મંડી પડ્યા.

“હવે ભગવાન યાદ કરે શું વળવાનું ભટ્ટણ ! માયો

આ તમારો ચેલકો-એને પણ ગામધણી થઈ જવાનો જબરો અભરખો દેખું !” અને પાસે બેસતાં બેસતાં શેઠે સવાલ કર્યો : “ તમે જ કહો ભટ્ટજી ! ગામધણી હું છું કે તમારો ચીરંજીવી ભૂતો ? ”

“ શિવ ! શિવ ! શિવ ! શેઠજી ! એ સવાલનો જવાબ હું વખત આવ્યે આપીશ. ” તંબાકુ હોઠની બેવડમાં સેરવતાં ભવાનીશંકરે જવાબ આપ્યો.

[૬]

અને ઓસરતી જીંદગીના આનંદ રૂપ પુત્ર રત્નને ખોળામાં રમાડતાં શેઠના કોડ પૂરા થતા બેઈ શેઠાણી ઘેલાં ઘેલાં થઈ ગયા. વેપાર, બહેવાર, અને નિત્યકર્મ શેઠ આ ઘેલછામાં વિસરતા ગયા અને ગામમાં ખીજના છોકરાઓને પેટ પૂરતું દુધ કે અનાજ મળે છે તેની પણ પરવા ન રહી. ભૂતો નોકરી વિનાનો ભીખારી થઈ ગયો અને ફ્રાજદાર અપમાનિત થઈ નીચા હોદ્દા પર સરી પડ્યો.

હજારોના દાન કરી શેઠે ગામના સાર્વજનિક સંસ્થા અને સેવાધામને તર કરી દીધાં. મંદિરો બંધાવ્યાં. અને પરખો શરૂ કરી. નવું વાંચનાલય ખોલી આપ્યું અને ગ્રામોદ્ધારની યોજનામાં પોતાનો એકઠો નોંધાવ્યો. મોડ ગામનો રણછોડ શેઠ ગામ ધણી મનાવા લાગ્યો અને ભવાનીશંકર પાછા એકાએક હસી પડ્યા.

“ કેમ ભટ્ટ હસો છો ? ” શેઠે પૂછ્યું.

“કુદરત પર હસું છું. મનુષ્યના કિસ્મત પર હસું છું અને ઇશ્વરની લીલા પર હસું છું.”

એટલામાં શેઠાણી પુત્રને ગાદી પર શેઠ પાસે સૂવાડી ગયાં.

“જેઠ આ ઇશ્વરની લીલા ભટ્ટણ ! એને તો હું ખરે-ખરો ગામઘણી બનાવીશ !” શેઠની મહાત્વાકાંક્ષા ગામઘણીનું ‘બિરુદ’ પ્રાપ્ત કરવામાં વોરમતી જેઠ ભટ્ટ ફરીથી હસ્યા.

એટલામાં એક જુવાન સ્ત્રી પાંચ સાત માસનું-મેલા કપડામાં વીંટાળેલું બાળક હાથમાં રાખી આંગણામાં આવી ઉભી. શેઠે તેને જેઠ અને ભીખારણ ધારી તેના તરફ એક પૈસો ફેંક્યો. પેત્રી સ્ત્રીએ પગ આગળ પડેલો પૈસો ઉપાડી લીધો.

“શેઠણ ! પૈસા લેવા નથી આવી, આપવા આવી શું !” પૈસો શેઠ તરફ ફેંકી સ્ત્રીએ કહ્યું-નમ્રતા ને વિવેકથી.

“એમ ?” શેઠને ગમ્મત પડવા લાગી.

“હા, શેઠણ ! લ્યો તમારા બાકી લેણા નીકળતા રૂપિયા.” પેત્રી સ્ત્રીએ એટલા પર પૈસા મૂક્યા અને બંને વૃદ્ધો ખરેખર ચમક્યા.

“તું કોણ છે બાઈ ?” ગૂંચવાતાં શેઠે પૂછ્યું.

“મને ન ઓળખી શેઠ ? હું....હું તો જેલી !”

“જેલી !....શેઠ ! આ તો પેલા વજલાની જેલી !” આંખો નચાવી ભટ્ટણ બોલી ઊઠ્યા.

“ તે શાના પૈસા આપવા આવી છે, જેલી ? ”

“ કેમ ભૂલી ગયા ? તમેજ અમારું ઘર રસુલને અઢી-હોમાં વેસી માર્યું....તે તમારા બાકીના લેણા પેટે રૂ. ૨૭-૬-૩ નીકળતા હતા-તે દેવા આવી સું. ભૂતાભાઈને બધું માલમ સે, શેઠજી. ”

“ વારૂ. આ તારું બાળક છે, જેલી ? ” શેઠે ઉમળકાથી વાત બદલતાં પૂછ્યું.

“ હા....જી. દીકરા સે પોંસ મહિનાનો. ”

“ ક્યાં રહે છે-હવે ? ”

“ ભાગોળે-સમશાન પાડે-પેલા હણુને રસ્તે. ”

“ જો, જેલી ! તારો હિસાબ મને ખબર નથી, ને ભૂતાભાઈ પણ અત્યારે નથી, તે પૈસા પાછા લઈ જા. તારા બાળકને દુધ-કપડાંમાં ખપ લાગશે. ”

શેઠના શબ્દોનો અર્થ ચતુર જેલી સમજી ગઈ અને ગર્વ ભેર બોલી.

“ શેઠજી ! હું ભીખારી નથી. મજૂરી કરી પેટ ભરુંસું. તમારી બહુ કરપા. મારે તમારી રાતી પાઈ રાખવી નથી હમજ્યા. રામબાપાએ તમને ય ભાણિયો આપ્યો સે....તે દૂધ-કપડાં કરજો. ” બોલતાં જેલીની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું.

“ જેલી ! રણછોડ શેઠનું અપમાન કરે છે ? ” ભવાની-શંકર વચમાં બોલી બિઠ્યા.

“શેઠને દયા ન આવી તે મસલમોનને ઘર વેસાવી મારી, હોના જેવી ઈબ્જત ભૂતાભધને ફાદારે લીધી, તે હવે મારે શેઠના અપમાનનો શ્યે વસાર કરવો ?

“શેઠ ! તમારું અભરે ભરાજો, પણ મારી ઈબ્જત રૂપિયા લાખ જેવડી સે હો !”

છેલ્લું કટાક્ષ ફેંકી જેલી રવાના થઇ ગઇ. પછાત કોમની આ રૂપવતી સ્ત્રીએ શેઠની જીભ સીવી લીધી.

ગામધણી હોવા છતાં એક ઢેડજી આજે તેમનું પાણી ઉતારી નાખ્યું.

બીજે દિવસે આખોડવાના આકસ્મિક પરિવર્તનને અંગે વા વંટોળને વરસાદમાં ગામ ઘેરાઈ ગયું.

એ દિવસ પછી સખત ગરમીની લૂ ગામની આસપાસ ફરીવળી ને રોગચાલો ફાટી નીકળ્યો. અને તેનો આરંભ શેઠને ઘેરથી જ થયો. શેઠ શેઠાણીની કલ્પનામાં આવે-કે ભવાનીશંકર ભટ્ટ વૈદ્ય ડોક્ટરોને બોલાવે તે પહેલાં રણછોડ શેઠનો છ માસનો દીકરો તાવમાં જકડાઇ એકાએક મરણ પામ્યો. રણછોડ શેઠના ગૃહસ્થાશ્રમ પર કાળોકેર વરસ્યો, અને ગામધણી જેવો લાગતો શ્રીમંત શેઠ ગાય જેવો દીન બની ગયો.

તે દિવસે-સાંજના ચાર વાગે સ્મશાનમાં ત્રણ મહાં ચિતા પર બળી રહ્યાં હતાં. આસપાસ દસબાર ડાધુઓ

સરોવરના ઠંડા પાણીમાં ખોળિયું ઝળકેળવાની તૈયારી કરતાં હતાં. એવામાં સેંકડો ડાઘુઓ આવતા જેલીએ જોયા ને વિસ્મય પામી. ઝાડની ડાળે બાંધેલા સાલ્વાના ગુલામાં તેનો નાનો છોકરો બે કલાકથી સૂતો હતો તે કોણ જાણે શાથી ચીસ પાડી ઉઠ્યો. જેલીએ તરત તેને ગોદમાં લઈ લીધો. એટલામાં વજલો કંઈ કામે ગયેલો તે જેલી નજીક ફરથી આવતાં ડાઘુને જોતો ઉભો.

થોડીવારમાં માણસો નજીક આવી લાગ્યાં. એક જવા-નિયાના હાથમાં રેશમી કપડામાં ઢાંકેલું બાળકનું શબ હતું. તેની પાછળ બહાવરા જેવા બની ગયેલા રણછોડ શેઠને પકડીને થોડા માણસો ચાલતા હતા.

અપૂર્વ વિસ્મયતામાં વજલો જેલી પાસે આવ્યો અને પ્રશ્ન પૂછે તે પહેલાં જ જવાબમાં જેલીએ ડોકીવતી હા કહી. વાતાવરણ એટલું બધું ગંભીર થઈ ગયું કે બંનેમાંથી એકેની જીભ ચાલી શકી નહિ.

એટલામાં શેઠની નજર એકાએક જેલી અને વજલા ઉપર પડી. કલ્પનાતું એક તીવ્ર તીર ઝડપભેર તેમના મનો-રાજ્યમાં ખૂંચી ગયું. શેઠની આંખો ફાટી. એક આંચકે-માણસોને ફર કરી તે ટટાર ઉભા-એક વિપલ, અને ધીમે-ધીર-પગલે અદ્ભુત દંપત્તિ તરફ ડગ ઉપાડયું.

જેલી અને વજલો શેઠને આવતા જોઈ ચમક્યા-ગભરાયા. એક બીજા તરફ જોઈ મૂક નયન સંકેત કરી રહ્યાં, પરંતુ

જેલી યુદ્ધો લઢી રીઢી થઇ ગઇ હતી. સંસારની વિડંબના અને કંગાલિયતની દ્રશ્યતા, તેને હંફાવી શકે એમ હતું નહિ. અર્ધ નમ્ર સ્ત્રીની અવસ્થા-ફાટયા કપડામાં વીટાળેલું બાળક, અને સાવ સૂકાઇ ગયેલો વજલો અને જેલી - આ કંગાલ દ્રશ્ય-ને નીરખવા રણછોડ શેઠ યમહતત્તુ દયાહીન ગાંભીર્ય પાથરતા આવી ઉભા. શેઠની આંખોમાં જ્વાલા પ્રજ્વળી રહી. જેલીની આંખોમાં દયાપૂર્ણ લાગણી વશતા ઉભરાઈ અને બાપડા વજલાને તો ધરતી માર્ગ આપે તો સમાઈ જઈ એમ થઈ રહ્યું. પાંચ પલ આ સુખી દંપત્તિને શેઠ અદેખાઈથી વિન્હલ બની જોઈ રહ્યા. તેમની આંખોમાં નીરાધારીના આંસુ ઉભરાયા. ગામધણી જેવો શેઠ પોતાને આંગણે રડતો ઉભો છે ! જેલીની કદપના શક્તિ બહેર મારી ગઇ. લોહી સ્તંભી ગયું. પોતે અદ્વૃત નહોત તો કેટલું સારું ? શેઠને પીતાતુલ્ય-માની એમને ગોદમાં લઇ એમનાં આંસૂ લૂછત !

અઢળક દોલતનો સ્વામિ, ગામધણી જેવો, રણછોડ શેઠ આ દંપત્તિના સુખ આગળ તદ્દન કંગાળ લાગ્યો. અનેક આંખો આ અજબ દ્રશ્યને અપૂર્વ શાંતિથી જોઈ રહી.

“ જેલી ! મને માફ નહિ કરે ? ” શેઠની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ સરી પડી.

“ શેઠ સાહેબ ! ગામધણીને આ શોભે ?તમે તો અનાથના જીવનદાતા છો ! ” જેલી રોતાં રોતાં બોલી.

“ જેલી ! મેં, લોકોએ, આખા ગામે તને ખૂબ અન્યાય

ક્યો છે. તારા સંસારનો વિચ્છેદ કરી નાંખતાં કોઇને જરા પણ દયા નથી આવી. તમે બંને જે સહન કરો છો તે કેવળ મારે લીધે જ. જેલી ! તારા અલિશાપે મારા ઘડપણનું એક માત્ર આનંદ પુષ્પ ઝડપી લીધું. ખરેખર તું સતી છો. જેલી ! મને માફ નહિ કરે ?” તરસ્યા પ્રવાસીની અધિરાઇથી શેઠ જેલી ને જોઈ રહ્યા : “રસુલ ઘાંચી મરવા પડ્યો છે, ભૂતાનું મગજ ચસ્કી ગયું છે, ફેજદારની બીબી કોલેરામાં મરી ગઈ અને.....એમ.....ઘડપણની લાકડી સમો મારો દીકરો.....!” શેઠ રડી પડ્યા.

“શેઠજી ! રડો નહિ !....ઢેડ સું એટલે લાચાર; પણ....પણ મારો સોકરો તમારો જ છે શેઠ !” જેલીએ પોતાનો છોકરો શેઠના પગ આગળ મુકી દીધો. જેને પહેરવા પૂરા કપડાં, કે દૂધ નથી મળતું—અને કંગાલિયત જેનો અચૂક વારસો છે એવા અછૂત બાળકમાં શેઠ અપૂર્વ કાંતિ જોઈ. શેઠ બાળકનો નિર્દોષ કિલ્લોલ નીરબી હસ્યા.

“જેલી ! તારા દીકરાને આજથી હું ખોળે લઉં છું.” શેઠે રમતા બાળકને ગોદમાં લીધું અને ઉભરાતા પ્રેમથી છાતી સરસું દબાવ્યું.

“તને થયેલા અન્યાયની હું ક્ષમા માંગુ છું—વજલા ! અછૂતોના ઉદ્ધાર માટે એક લાખ રૂપિયા તારા બાળકને હું ભેટ આપું છું !” શેઠે પોતાના કીમતી ઉપરણામાં બાળકને વીંટાળી જેલીને આપ્યું.

સુખડની ચિતામાં રણછોડશેઠનો ચીરંજીવી અગ્નિ સ્નાન કરી રહ્યો. અને અદ્ભુત દંપતિની આંખો અશ્રુભીની થઈ રહી.

અને ખોળિયું પાણીમાં ઝબોળતા ભવાનીશંકરે યાદ અપાવ્યું.

“કેમ શેઠ ? હવે કહું, ખતું ગામધણી કોણ ?”

“કહેવાની જરૂર નથી ભટ્ટ ! પેલી સતી પથ્થે ઉભી તે !”

ખંતે જોલીના સતીત્વનો વિચાર કરતાં શુદ્ધિ સ્નાન કરવા લાગ્યા.

—બહુતો મોટું ઉપયોગી સાહિત્ય આપતી—

લીલાવતી ગ્રંથમાળા

[એક હજાર પાનાનાં ચારથી પાંચ પુસ્તકો : પાકા પૂંઠાના : લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦ માં : વરસ દરમિયાન ઘેર બેઠાં મોકલાય છે]

લવાજમ	કાચું પુઠું	પાકું પુઠું
દેશમાં	૩-૦-૦	૪-૦-૦
અહરદેશમાં	૩-૪-૦	૩-૮-૦
પરદેશ	સીલીંગ સાત	સીલીંગ આઠ

—વર્ષ પમાનાં પુસ્તકો—

પરણ્યા પછી ભા. ૩ ને	૦-૧૨-૦
સુહાસીની	૦-૧૨-૦
ભગવો નેળે	૧-૮-૦
સ્વાર્પણ	૦-૧૨-૦
દેવદાસી	૦-૧૨-૦

—વર્ષ ફાળાના પુસ્તકો—

ભસ્મંગના	૧-૮-૦
હાર્ય છાંટણાં	૧-૮-૦
વિરાટનો ઝબ્બો	૧-૦-૦
ઝોટનાં પાણી	૧-૦-૦
પ્રિયતમા	૦-૧૨-૦

—વર્ષ ઉમાનાં પુસ્તકો—

તાત્યારાવનું તાવીજ	૧-૮-૦
કોણુ શુનેહગાર ?	૧-૦-૦
નંદિતા	૧-૮-૦
રાત્રરાણી	૨-૦-૦
મધુરજની	૧-૮-૦

—વર્ષ દમાનાં પુસ્તકો—

ગૃહત્યાગ	૨-૦-૦
ત્રીમેટા	૧-૮-૦
હાર્ય વિલાસ	૩-૦-૦
રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગો	૧-૮-૦

આજેજ આહુક બનો—

: લખો :

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર રાજકોટ કાઠીયાવાડ

-તમારી લાયબ્રેરીમાં આ પુસ્તકો જરૂર વસાવો-

[નવયુગ ગ્રંથમાળાનાં સેટ : પાઠાં પૂઠાંનાં : લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦ માં
ધેર બેઠાં મોકલાય છે]

—વર્ષ ૪ થું—	પાકું પૂઠું	—વર્ષ ૫મું—	પાકું પૂઠું
ધીરન	૦-૧૨-૦	કોરી કિતાબ	૧-૮-૦
સ્વરાજ્ય અને સંરક્ષણ	૦-૧૨-૦	પૂર્વજ્ઞેના પાપે	૧-૮-૦
એડોલ્ફ હિટલર	૦-૧૨-૦	અફઘાનિસ્તાન	૦-૧૨-૦
સંધ્યાના રંગ	૧-૪-૦	બે ક્રાન્તિકાર	૧-૦-૦
સૌરભ	૦-૧૨-૦	ખિલખિલાટ	૧-૪-૦
યુગાંતર	૧-૦-૦		

—વર્ષ ૬ થું—	પાકું પૂઠું	—વર્ષ ૭મું—	પાકું પૂઠું
આમવિચારણા	૦-૮-૦	પાંખડીઓ	૧-૮-૦
જીવન ચક્ર	૧-૪-૦	રામરોટી	૧-૮-૦
વિશ્વગ્ર કલા	૧-૮-૦	સંહાર	૨-૦-૦
લમઃ ધર્મ કે કરાર ?	૧-૮-૦	એબીસીનીયાપર	
દશમી	૦-૧૨-૦	ઓથાર	૨-૦-૦
		મારા વિના નહિ ચાલે	૧-૦-૦

—વર્ષ ૮મું—

બ્રહ્મચર્ય મિમાંસા	:	મુક્ત પંખી	:	કલંક-શોભા
૩-૮-૦		૨-૮-૦		૨-૦-૦

—વર્ષ ૯ થું—

૩૫૨૧૯ ૩-૦-૦ [બીજાં પુસ્તકો જાણ્ય છે.]

_____ : લખો : _____

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ : [કાઠીઆવાડ]

લીલાવતી ગ્રંથમાળા

વર્ષ ૧ જી — કાચું પાકું પાકું પાકું

વીરાંગનાઓની વીરકાંઠા ૦-૨૧

રાસ રમણી (બી.આ.) ૦-૧૦

અરુણાચલ ૦-૬

કલ્પનાનાં પ્રતિબિંબ ૦-૮

ખાટીમીઠી બાળવાતો ૦-૭

સમયનાં બેઠું ૦-૭

ત્રહનીતિ ૦-૧૨ ૦-૧૪

સોરઠી વિભૂતિઓ ૦-૧૦ ૦-૧૨

વર્ષ ૨ જી —

હેમાબહેન ૦-૪ ૦-૬

વીરાંગીનર ૦-૫ ૦-૬

રસિયણનારાસ ૦-૧૨ ૧-૦

પ્રતિભા ૦-૬ ૦-૬

ચૃદશિક્ષા ૧-૦ ૧-૪

સિમંતિની ૦-૧૨ ૧-૦

ધૃપદિપ ૦-૮ ૦-૧૨

વર્ષ ૩ જી —

કિલ્લેદારની કન્યા ૦-૧૨ ૧-૦

સમાજની લીતરમાં ૦-૧૨ ૧-૦

સ્વર્ગની પરીઓ ૦-૧૨ ૧-૦

જીજ્ઞાસુ ૧-૪ ૧-૮

પરજ્યા પછી : ૧ લો ૦-૬ ૦-૮

વર્ષ ૪ થું —

રાસ કટારી ૦-૧૨ ૧-૦

ચૃદ-લક્ષ્મી ૦-૧૨ ૧-૦

પશિની ૧-૮ ૧-૮

બકુલાબાલી (મ. નથી) ૧-૮ ૧-૮

પરજ્યા પછી : ૨ જો ૧-૦ ૧-૪

નવયુગ પુસ્તક લેન્ડાર : રાજકોટ

ન વ યુ ગ ગ્રં થ મા ળા

નૂતન ગૂજરાતના સર્જનમાં પચી શકે તેવા
ક્રાન્તિકારી વિચારો રજુ કરવામાં આવે છે

જીવનના વિધવિધ ક્ષેત્રો ઉપર
હિત્ય દ્વારા લાઘ્ય બત્તી
ધરવામાં આવે છે,

નવયુવાનો અને અભ્યાસીઓને
ઉપયોગી એવું સાહિત્ય
આપવામાં આવે છે.

શિષ્યા ઉપયોગી એવું સુંદર
સાહિત્ય ખૂબ સસ્તી કિંમતમાં
આપવામાં આવે છે.

એક વર્ષમાં ત્રણથી ચાર પુસ્તકો એક હજાર
પૃષ્ઠના ધર બેઠાં મોકલવામાં આવે છે.

લવાજમ	દેશમાં-	પરદેશમાં
ઠાચું પૃકું	૩-૦-૦	સીલીંગ સાત
પાકું પૃકું	૪-૦-૦	સીલીંગ આઠ

[મોકલું સચિપત્ર મંગાવો]

ન વ યુ ગ પુસ્તક હંડાર : રાજકોટ
